

Facta

Mate Kapović

Čiji je jezik?

ALGORITAM

Mate Kapović

Čiji je jezik?

Mate Kapović
Čiji je jezik?

Urednica
Lara Hölbling Matković

Mate Kapović

Čiji je jezik?

ALGORITAM
Zagreb, veljača 2010.
prvo izdanje

Sadržaj

Predgovor

Pred vama je knjiga koja pokušava na jednostavan način, pristupačan i nelingvistima, govoriti o nekim jezičnim pitanjima koja se u javnosti često javljaju, a koja su nerijetko ne posve jasna i onima koji se profesionalno bave jezikom i lingvistikom. Može se doista reći da knjiga, među ostalim, govori i o nekim osnovama lingvistike, no na način na koji se o tome nažalost rijetko govori. Ova knjiga je plod autorova višegodišnjeg bavljenja jezikom i lingvistikom i razmišljanjima o tim problemima. U knjigu su, osim tema koje su ušle, mogle, naravno, ući i mnoge druge bitne teme. Teme čine zaokruženu cjelinu i međusobno se nadopunjavaju iako se pojedina poglavlja mogu čitati i zasebno. Knjiga govori o jeziku općenito, no kako izlazi na hrvatskom jeziku i u Hrvatskoj, jasno je da se u velikoj mjeri govori o situaciji kod nas, tj. na primjeru naše situacije, kao i to da su jezični primjeri, lakšeg razumijevanja i bliskosti teme radi, najčešće iz hrvatskog. U knjizi se također, najčešće u fusnotama, nalazi i dosta primjera koji ne bi nužno morali ući u ovakvu knjigu kada bi ona bila zamišljena kao strogo organiziran udžbenik u kojem ne bi smjelo biti previše tematskih skretanja. No takvi su primjeri, za koje je procijenjeno da bi mogli biti čitatelju zanimljivi, ipak unijeti, tim više što je često riječ o temama koje su inače slabo ili nikako obrađene. U knjizi se u velikoj mjeri obrađuje problematika o kojoj je autor dosada pisao u znanstvenim člancima i o kojoj je govorio u medijima i javnim nastupima. Ovdje su ti stavovi i pogledi na jezik, koji se često tiču nekih od najfrekventnijih pitanja koja se o jeziku javljaju među nestručnjacima, dodatno razrađeni i u detalje objašnjeni. Iz čitave bi knjige trebala proizlaziti tvrdnja da je

jezik društvena činjenica, stvar društva a ne stvar pojedinca, i da ga se ne može gledati izdvojeno od društva, društvenih odnosa i promjenâ u društvu. Utoliko ova knjiga nije samo knjiga o jeziku, nego i knjiga o društvu, znanosti općenito, pa čak i politici…

Tokom pisanja knjige, uvelike su mi pomagali mnogi prijatelji i kolege koji su bili prvi čitatelji poglavljâ kako su ona nastajala. Od njih sam dobio mnoge korisne primjere, komentare, savjete i reakcije, koji su katkad dosta utjecali na neka od razmišljanja u knjizi. Na početku se zahvaljujem svojoj urednici Lari Hölbling Matković na prvom poticaju za pisanje knjige i na uređivanju teksta. Na čitanju rukopisa ili većih dijelova rukopisa te na trudu i pomoći zahvaljujem se (abecednim redom) Mislavu Beniću, Vedrani Bibić, Marku Kapoviću, Orsatu Ligoriju, Mihailu Miši Oslonu i Daliborki Sarić. Na nekoliko primjera i komentara htio bih se zahvaliti i Vlatku Brozu, Marku Kostaniću, Marku Kovačiću i Nikoli Vuletiću. Anđelu Starčeviću hvala na citatima. Naravno, za sve što je u knjizi napisano, kao i za sve moguće greške, odgovornost snosi samo autor.

U Zagrebu, 14. prosinca 2010.

Čime se bavi lingvistika?

Gramatike ne padaju s neba (D. S.)

Neke su teme osobito popularne u javnim raspravama. Jedna od takvih tema je i jezik. O njemu se često raspravlja i o njemu mnogi imaju svoje mišljenje – i trebali bi ga imati, da ne bude zabune. Zbog specifičnih okolnosti u zadnjih dvadesetak pa i više godina i problemâ kao što su pitanje samostalnosti hrvatskog jezika u odnosu na srpski, razbuktavanje jezičnog čistunstva, izrazita politizacija jezika i izražavanje nacionalizma kroz jezik i sl., interes je za jezik u Hrvatskoj bio samo potenciran.

Na prvi pogled, odgovor na pitanje iz naslova bi trebao biti posve jednostavan. Kao što i samo ime jasno kaže, lingvistika ili jezikoslovlje, tj. lingvisti ili jezikoslovci, bave se jezikom. Istražuju jezik, pitanja i probleme vezane uz jezik na različite načine – od proučavanja fonologije (glasovnog sustava) nekog jezika, bilo da je riječ o velikim svjetskim jezicima, čakavskom govoru Sv. Petra u Šumi ili o jednom od 750 jezika koji se govore na Papui Novoj Gvineji; preko najnovijih primjena računalne tehnologije na obradu jezika pa sve do bavljenja filozofijom jezika u 20. stoljeću… Kao i u svim znanostima, nebrojeno je mnogo načina na koje se predmet dotične znanosti može proučavati. Kao i u drugim znanostima, teme kojima se bave pojedine lingvističke discipline mogu biti toliko raznorodne i međusobno nepovezane da često ni sami lingvisti koji se bave specifičnim dijelom lingvistike ne razumiju čime se točno bave lingvisti koji se bave kojom drugom

lingvističkom disciplinom. Tako lingvist koji se bavi filozofijom jezika vjerojatno neće znati puno o računalnoj lingvistici, kao i obrnuto, niti će dotična istraživanja ikako utjecati jedna na druge. Mnogim je lingvističkim disciplinama zajedničko samo to da im se istraživanja u većoj ili manjoj mjeri tiču jezika u nekom pojavnom obliku, dok im metode i ciljevi mogu biti potpuno različiti.

Međutim, to ipak nije i mišljenje koje prevladava među laicima. Stereotipi postoje o svim zanimanjima pa tako i o lingvistima. Laici često misle da lingvisti nužno moraju znati velik broj jezika te zapravo brkaju jezikoslovce s poliglotima, kao što se često misli da svi lingvisti moraju znati apsolutno sve riječi i izraze iz najopskurnijih dijalekata i sl. No to je opet netočno. Neki lingvisti doista znaju govoriti ili poznaju velik broj jezika, ali poanta lingvistike nije u tome da se zna velik broj jezika ili da se znaju sve riječi i izrazi koji postoje u određenom jeziku, nego da se neki ili više jezika ili samo dio kojega jezika istražuje i proučava. U nekim je granama lingvistike, primjerice u jezičnoj tipologiji koja se bavi uspoređivanjem jezičnih karakteristika u jezicima svijeta, doista bitno da se, više ili manje dobro, poznaje velik broj jezika, ali ne i u svima. A i tada to lingvističko poznavanje jezika najčešće nije istovjetno komunikacijskom ili poliglotskom poznavanju jezika. Lingvistu često nije potrebno znati tečno govoriti pojedini jezik da bi se njime znanstveno bavio, već mu je primjerice potrebno poznavanje gramatičkih finesa i načina funkcioniranja dotičnoga jezika o kojima govornici toga jezika ne znaju ništa. Praktična upotreba jezika i njegovo izučavanje se ne mogu nikako svesti na isto. To je prilično očito – svi govornici hrvatskoga recimo savršeno dobro znaju od svakoga glagola napraviti sadašnje vrijeme, no to ne znači da će zato moći u trenu strancu koji uči hrvatski objasniti kako je točno ustrojen poprilično složen sustav hrvatskog prezenta i zašto recimo *nosim*, *vidim* i *kričim* imaju iste oblike u prezentu ali različite u infinitivu – *nositi*, *vidjeti* i *kričati*. S druge strane, ne treba misliti da to što lingvisti proučavaju gramatičke finese u jeziku, iako pritom ne moraju nužno tečno govoriti koji jezik, nema nikakve praktične primjene. Gramatike se, naime, ne pišu same od sebe – bez lingvistâ i njihova bavljenja najrazličitijim aspektima jezika ne bi bilo moguće učiti strane jezike, niti bi u konačnici bilo moguće čitati prijevode stranih knjiga i gledati strane filmove.

Najraširenije mišljenje o lingvistici u javnosti je ipak ono da se lingvisti bave, ako već ne postavljanjem zarezâ i time hoće li se pisati "neću" ili "ne ću", a onda izmišljanjem pravilâ i time kakav bi jezik trebao biti. Lingvisti bi dakle bili tu da propišu što je "pravilno" a što "nepravilno" u jeziku, kako se smije i kako ne smije govoriti i pisati, te bi se općenito trebali baviti trivijalnostima, kao što je to treba li se pisati *greška* ili *grješka*, *zadaci* ili *zadatci* i pravilima o postavljanju zareza, te valjda bjesniti po medijima da ljudi više ne znaju govoriti hrvatski.

Takav stav proizlazi iz slike o jeziku i gramatici do koje se dolazi u školi, a to je da se jezikom uglavnom bavi u okvirima toga kako treba pisati i govoriti. Od osnovne škole nadalje, o jeziku se govori gotovo isključivo u okviru vrlo sumnjivih pojmova kao što su "pravilno/nepravilno" i "ispravno/neispravno", uči se kako se "pravilno" piše i govori i samo se tome posvećuje pozornost[1]. Nije sporno da u organiziranim društvima postoji potreba za kodificiranim standardnim, službenim jezikom, koji će se upotrebljavati u službenim okolnostima, na televiziji, u pisanju zakonâ i službenih dokumenata, službenoj i međudijalekatskoj komunikaciji i sl., no takva se metoda učenja standardnog jezika, pri čemu se učenicima od malena utuvljuje u glavu da u jeziku postoje neke stvari koje su "pravilne", a druge koje su "nepravilne", što je znanstveno posve neutemeljeno, nikako ne može opravdati. No to također objašnjava i stavove o lingvistima kao o profesionalnim cjepačima dlakâ i pedantima koji se bave utvrđivanjem toga treba li se *neću* pisati zajedno ili ne i kaže li se "ispravno" *drukčiji* ili *drugačiji* pa onda ne treba čuditi što mnogi misle da se svi lingvisti bave zarezima, pravopisom i problemima "kako se što pravilno kaže".

Osim toga, na takav je stav o lingvistima kod nas vjerojatno utjecala i puristička histerija iz 1990-ih. Naravno, takvi stavovi zapravo nimalo ne odgovaraju istini. No ne treba kriviti one koji možda imaju takav stav. On je uvelike posljedica nečega što možemo nazvati *ideologija* ili *kultura standardnoga jezika*, a za takve su stavove u velikoj mjeri krivi

1 Treba reći da se stavovi prema lingvistima i jeziku općenito mogu razlikovati od jezika do jezika, tj. od zemlje do zemlje. Ovdje ponajprije govorimo o prilikama u Hrvatskoj iako je ideologija standardnog jezika tipična za sve zapadnoeuropske jezike te je primjerice u Velikoj Britaniji ili SAD-u ona ništa manje izražena nego kod nas.

upravo sami lingvisti, koji u medijima pokušavaju uvjeriti ljude da ne znaju što koja riječ znači, da su zaboravili svoj jezik, koji objašnjavaju što je jedino "pravilno" i u "duhu hrvatskog jezika", koje su riječi podobne a koje nisu i slično. Na taj način se jezikoslovna struka posve banalizira i zapravo ju se potpuno krivotvori. U takvim nastupima nema nimalo znanstvenoga pristupa jeziku.

S druge strane, posve je jasno da nije baš vjerojatno da će se u javnosti ili u medijima previše govoriti o nekim opskurnim temama kojima se lingvisti bave – a bave se brojnim opskurnim temama kao što su baltoslavenske naglasne paradigme, pitanja kreolske sintakse u nekim varijantama brazilskog portugalskog ili kognitivističko istraživanje imenskih klasa u nekom australskom jeziku. No to ne znači nužno da se, samo zato što je dosta lingvističkih istraživanja javnosti nezanimljivo, prekompleksno ili prestručno, stvari moraju banalizirati do te mjere da se lingvistika tobože svodi na pitanja pravopisa i "pravilnog/nepravilnog".

S obzirom na tadašnja događanja općenito, nije neočekivano da se primjerice u 1990-ima uglavnom govorilo o srbizmima i kako ih ukloniti iz jezika, no treba shvatiti da je sve to zapravo imalo vrlo malo veze sa znanosti i s lingvistikom i da je tu zapravo bila riječ o preslikavanju nekih pojava iz društva i politike u jezik. To što su se neki postupci pokušavali "znanstveno" opravdati ne znači nužno da imaju veze sa znanosti.

Ono što treba shvatiti jest da je lingvistika znanost koja se bavi najrazličitijim temama vezanim uz jezik i znanost koja opisuje sve aspekte jezika. Ključna je tu riječ *opisuje*. Dakle, lingvistika *opisuje*, a ne *propisuje*. Cilj je lingvističkih istraživanja jezik opisati te, ako je to moguće, analizirati, objasniti i shvatiti kako jezik ili neki elementi u jeziku funkcioniraju. Propisivanje kako bi jezik "trebao" izgledati s lingvistikom nikakve veze nema. Zapravo, dovedemo li stvari do apsurda, moglo bi se prilično uvjerljivo tvrditi da disciplina koja se bavi upravo *propisom* (a ne *opisom*), jezična standardologija, tj. disciplina koja se bavi praktičnom standardizacijom jezika, uopće ni nije dio lingvistike jer je u odlučivanju što će biti dijelom književnog jezika a što ne katkada najmanje znanosti. Kada jezikoslovac piše

gramatiku ili pravopis kojeg standardnog jezika i recimo propisuje da je standardno samo *u ligi* ili *u točki* a ne *u lizi* ili *u točci* (iako se i jedno i drugo govori), propisivanje samo prvih oblika ne temelji se ni na kakvoj znanstvenoj analizi, iako se to tako često prikazuje, nego na čistoj proizvoljnosti ili osjećaju standardologa što je "pravilnije", "dosljednije" ili "standardnije". Tâ se proizvoljna standardološka praksa stoga razlikuje od lingvističkoga opisa tj. analize koja bi zahtijevala da se ustvrdi da se i jedni i drugi oblici upotrebljavaju i da se precizno opiše tko ih rabi, u kojim slučajevima, što je frekventnije a što manje frekventno, u kojim se točno riječima takve dvojnosti javljaju i sl., izbjegavajući pritom neznanstvene tvrdnje o tome što je više ili manje "pravilno", što je "u duhu jezika" i slične opskurantističko-metafizičke sljeparije.

Kada se shvati da je cilj lingvistike *opis* jezika, a ne njegov *propis*, iz toga onda lako proizlazi i sve ostalo. Nakon toga je lako prozreti sve one koji tobože znanstveno dokazuju da bi nešto "trebalo" biti ovakvo ili onakvo ili da je nešto "nepravilno", "pravilno" ili "pravilnije". Jezik ne pripada nikakvim samozvanim autoritetima koji jedini imaju pravo o njemu suditi, donositi odluke i propisivati što je u njemu "pravilno". Jezik pripada svim svojim govornicima, svim ljudima koji dotičnim jezikom govore. Lingvisti nisu, tj. ne bi trebali biti, ljudi koji govore kakav bi jezik *trebao biti*, lingvisti su ljudi koji govore i istražuju kakav jezik *jest* i kako funkcionira, zašto je baš takav kakav jest, kako se razvio i kako se razvija te kako je povezan s drugim aspektima ljudske djelatnosti.

Katkada se dostignuća i otkrića lingvistike mogu primijeniti i u drugim područjima – primjerice u obrazovanju, prevođenju, učenju jezika, kod liječenja govorno-jezičnih poremećaja i sl. U nekim se slučajevima rezultati lingvističkih analiza mogu iskoristiti i u druge vrlo praktične svrhe, primjerice kao ispomoć u sudskim procesima (forenzička lingvistika), no nerijetko od njih nema izravne materijalne koristi ili posljedicâ u svakodnevnom životu, osim novih spoznaja o tome kako funkcionira jezik, a onda neizravno i kako funkcionira ljudski um. Jezik je fenomen tipičan za ljudska bića i bitno ih kao bića obilježava. Bez jezika kakav poznajemo i kakav uzimamo zdravo za gotovo, ljudsko društvo ne

bi moglo funkcionirati kako funkcionira, niti bismo razmišljali kako razmišljamo. Stoga ne bi trebalo biti sporno da se onda jezik mora i izučavati. Lingvistika je samo jedna od različitih znanosti kojima se ljudi bave, a znanost se bavi svime što postoji pa se tako bavi i jezikom. Utoliko postojanje i zadaće lingvistike ne treba posebno opravdavati, kao što ne treba opravdavati ni postojanje drugih znanosti ni zašto se bave time čime se bave[2].

Kao što fizičari opisuju zakon gravitacije, a ne propisuju kakav bi on morao biti, kao što biolozi opisuju živi svijet, a ne propisuju kakav bi on trebao biti, kao što kemičari govore o kemijskim spojevima kakvi doista postoje, a ne propisuju kakvi bi spojevi trebali postojati, isto tako se i jezikoslovci bave jezikom kakav postoji, a ne propisuju kakav bi jezik trebao biti. Unatoč tome što mnogi laici, pa čak ni oni koji bi trebali biti stručnjaci, to ne razumiju, to je osnovna pretpostavka koju treba znati da bi se uopće smisleno razmišljalo i raspravljalo o jeziku.

2 Naravno, takav idealističko-humanistički stav je u stvarnosti nerijetko teško braniti, pogotovo u svjetlu komercijalizacije obrazovanja i znanosti te žestokog napada na nekomercijalne, pogotovo društveno-humanističke, studije i istraživanja u cijelom svijetu u posljednjih dvadesetak godina. Jasno, uništavanje fundamentalnih istraživanja koja se ne mogu izravno komercijalno iskoristiti, u kakve spada i većina lingvističkih istraživanja, u konačnici pridonosi općem usporavanju novih znanstvenih spoznaja i dovodi do gubljenja znanstvene slobode i osnovnih znanstvenih principa, što ima pogubne posljedice po ljudsko društvo u cjelini. Gdje vlada isključivo logika profita, sve drugo nestaje pa tako i znanost i općedruštvena korist.

Kvari li se jezik s vremenom?

Nije jezik jabuka da se pokvari…

Popularno je mišljenje da se jezik kvari, da se prije ljepše i točnije govorilo, da mlade generacije više ne znaju govoriti, da iskrivljuju jezik[3] i da jezik više nije što je nekad bio. Dok takve izjave ne trebaju nužno čuditi dolaze li od nestručnjakâ, zabrinjavajuće je kada se čuju od lingvistâ koji bi se jezikom trebali znanstveno baviti. Takav je stav o kvarenju jezika često povezan s purističkim ili sličnim stavovima – primjerice ako se kritizira to što danas, za razliku od prije, u jeziku ima puno više posuđenica, npr. engleskih. Jasno, popularne se teorije o kvarenju i propadanju jezika nikako ne mogu u potpunosti otpisati na utjecaj purizma i jezične standardizacije. One su u velikoj mjeri povezane s uobičajenim stavovima o tome da je prije sve bilo bolje, da su se mladi dizali starijima u tramvaju, da je hrana bila ukusnija, nogomet bolji i sl.[4] Rjeđe se javlja suprotan stav da se jezik razvija i da je svaki sljedeći stupanj jezičnoga razvoja bolji od prethodnoga[5].

---

3 Usp. npr. Milroy 1998.

4 Takve ideje imaju dugu tradiciju u europskom podneblju, sve od rimske kulture i ideje o zlatnom dobu rimske prošlosti nakon kojega se sve počelo kvariti, zbog čega je svaka rimska generacija, unatoč stvarnosti koja je mogla biti potpuno drugačija, mislila da je gora od prethodne. Na takve se ideje poslije nadovezala kršćanska vizija svijeta i eshatologija u kojoj se svijet također kreće od boljega prema lošijem – u kršćanskoj verziji od istočnoga grijeha i prvobitnoga izgona iz raja nadalje.

5 Zanimljivo je da je npr. Charles Darwin smatrao da u jeziku pobjeđuju kraće, lakše, bolje riječi zbog svoje inherentne vrijednosti, tako izravno uspoređujući biološku evoluciju i povijesni razvoj jezika (citirano prema Labov 1972: 273).

No nijedna od navedenih pretpostavaka – ni ona da se jezik kvari, ni ona da se jezik poboljšava i usavršava – nije točna i znanstveno opravdana. Jezik se ne kvari – jezik se mijenja. U tome nema ništa posebno dobro ni loše. Unatoč tome što su konzervativci i u jeziku, kao i drugdje, skloni zadržavanju *statusa quo*, jezične promjene se ne mogu zaustaviti, a takav stav u svakom slučaju nema ništa sa znanstvenim pristupom jeziku. Ljudski se jezici mijenjaju od kada su nastali, mijenjaju se danas i mijenjat će se u budućnosti. Podjela na dobre i loše jezične promjene je u većini slučajeva moralističko-subjektivna. Teško je objektivno-znanstveno reći što je dobro a što ne u jeziku. Vrlo rijetko se mogu naći slučajevi u kojima se više-manje objektivno može reći da nešto što se u jeziku dogodilo ili što se s jezikom dogodilo ima loše posljedice. Npr. kod procesa izumiranja jezika su zabilježeni slučajevi da ljudi više ne znaju svoj stari jezik, ali ne nauče ni novi dobro pa se ne mogu ni na jednom jeziku dobro izražavati. Nešto su blaži primjeri rupe u sistemu, tj. nedostaci u jeziku, kao što je primjerice nepostojanje dativa od brojevnih izraza kao što je *pet žena*, što predstavlja sitniju sintaktičku poteškoću govornicima hrvatskoga[6].

Jezik se mijenja na svim razinama – od glasova (fonologija), oblikâ (morfologija), ustroja rečenicâ (sintaksa), značenja (semantika) pa sve do riječî (leksika).

Tako su slavenski jezici npr. prije otprilike tisuću i nešto godina imali glas kojeg danas više u hrvatskom nema – nosno *e* (koje pišemo kao *ę*), a koje se izgovaralo kao naše *e* ali kroz nos (nosni glasovi i danas postoje primjerice u francuskom i portugalskom). Taj glas se u međuvremenu promijenio i danas umjesto njega izgovaramo obično *e* pa se danas umjesto staroga *pęta* kaže *peta*. To je jedan primjer glasovne promjene, a takvih je promjena u jeziku jako puno. Mnogi glasovi koji su prije u jeziku postojali više ne postoje, nastali su neki glasovi kojih prije nije bilo (npr. praslavenski nije imao glasa *f)*, a neki glasovi koji

6 Recimo od *jedna žena* je lako napraviti dativ – *dao sam to jednoj ženi*. Od *tri žene* se također može reći *dao sam to trima ženama* iako se deklinacija brojeva *dva*, *tri*, *četiri* u urbanim govorima uglavnom izgubila. Međutim, od *pet žena* (ili *deset žena*, *dvadeset žena*, *sto žena*…) to nije tako lako. Rečenica *dao sam to pet žena* ne zvuči baš najbolje i pomalo je nejasna – jezik tu traži dativ, ali dativa od brojeva iznad *četiri* više nema. To je objektivan nedostatak u sustavu koji može prouzrokovati manje komunikacijske poteškoće. Kako su se u praslavenskom svi brojevi mogli deklinirati, možemo uvjetno reći da je gubljenje deklinacije brojeva viših od četiri bila negativna jezična promjena u hrvatskom, što se tiče posljedicâ te promjene za komunikaciju.

još uvijek postoje u jeziku su se promijenili u druge glasove u nekim okolnostima[7]. Od nešto novijih glasovnih promjena možemo recimo navesti gubljenje razlike između *č* i *ć* u mnogim hrvatskim govorima. Tâ razlika još uvijek postoji u hrvatskom standardnom jeziku i u više hrvatskih govora, no u mnogima je i nestala – u većini kajkavskih govora[8] dosta davno, u drugim govorima posve nedavno.

Što se tiče oblikâ, danas primjerice u književnom jeziku za dativ, lokativ i instrumental množine imamo isti oblik – *ženama*. No još u 19. st. su se u nekim varijantama književnog jezika nalazili stariji oblici: dativ *ženam*, lokativ *ženah*, instrumental *ženami*. Ti su se oblici danas u mnogim hrvatskim dijalektima, i u hrvatskom književnom jeziku, izjednačili, iako su u nekim dijalektima (npr. u sjevernočakavskom i nekim kajkavskim govorima) i u drugim slavenskim jezicima još uvijek različiti pa se kaže *dajem ženam* ali *govorim o ženah* i *tu sam sa ženami*. Tu je, dakle, riječ o morfološkoj promjeni. Slično tome, neki oblici mogu u potpunosti iz jezika nestati – tako je iz hrvatskog nestala dvojina, poseban brojni oblik koji još postoji u slovenskom jeziku, a koji je služio za izražavanje količine od točno "dva", prema jednini koja je izražavala količinu od "jedan" i množini koja je izražavala količinu od "tri i više". Tako je na staroslavenskom[9] *žena*, kao u hrvatskom, značilo "jedna žena", *ženě* je značilo "dvije žene", a *ženy* je značilo "tri ili više žena"[10]. Iako je dvojina kao kategorija danas u hrvatskom nestala, njezini ostatci još uvijek postoje. Tako je današnji oblik za dativ/lokativ/instrumental množine *ženama* zapravo stari dativ/instrumental dvojine koji je dobio novo značenje kada je

7 Npr. u štokavskom je *-l* na kraju riječi prešlo u *-o*, zato imamo: *bila* ali *bio*, *posla* ali *posao*, *anđela* ali *anđeo*.

8 Ali ne u svima. Iako to nije osobito poznato među nedijalektolozima, u prigorskim kajkavskim govorima (oko Ozlja) se razlika između *č* i *ć* u pravilu čuva.

9 Staroslavenski ili starocrkvenoslavenski nije predak svih slavenskih jezika (predak svih slavenskih jezika je praslavenski, usp. Kapović 2008a: 91, 101–102), nego najstariji zapisani slavenski jezik koji je nastao u 9. stoljeću na osnovi staromakedonskoga govora iz okolice Soluna, ali je imao općeslavensku nadgradnju i upotrebljavao se u više slavenskih zemalja.

10 Znakovi *ě* (jat) i *y* (jery) predstavljaju glasove koji su u hrvatskom poslije nestali. Na mjestu jata danas imamo hrvatsko *ije/je* (zato se tu govori o "odrazu jata" kada se, primjerice, raspravlja o pravopisu i pisanju *ije/je*), u dijalektima i *i* ili *e* (ikavski i ekavski dijalekti), a na mjestu jeryja *i* (više o tim glasovima vidi u Kapović 2008a: 210, 221–222).

dvojina kao kategorija nestala[11]. Tu, dakle, vidimo da neki stari oblici mogu preživjeti u novim ulogama i da nestanak određene gramatičke kategorije ne znači nužno i nestanak samih oblika.

I neki drugi oblici mogu nestati, kao što je iz većine živih hrvatskih govora nestao imperfekt (tj. oblici poput *bijah*, *govorah*, *nosijah*) iako u standardu i književnoj upotrebi još postoji. Drugačija je pak situacija s aoristom (tj. s oblicima poput *dođoh*, *rekosmo*, *odoste*, *odnesoše*) za koji se također često tvrdi da je nestao u živom jeziku. Takva je tvrdnja točna za govor urbanih sredina[12], no tu treba ipak imati na umu da se aorist i dan-danas relativno često upotrebljava u ruralnim štokavskim govorima[13].

Što se tiče sintakse, možemo također navesti nekoliko promjena. U starijem je jeziku poredak nenaglašenih oblika bio recimo *zašto ti smo prijatelji*, dok je danas promijenjen i glasi *zašto smo ti prijatelji*. Prije je pridjev često bio iza imenice pa se prema današnjem *hrvatski jezik* govorilo *jezik hrvatski*[14]. Ili: prije je u hrvatskom, kao što je i danas u nekim drugim slavenskim jezicima, u niječnim rečenicama umjesto akuzativa nužno dolazio genitiv. Tako se govorilo *vidim ženu* ali *ne vidim ženē* (pri čemu je *žene* genitiv jednine). Danas se tu kaže *ne vidim ženu*, jednako kao u pozitivnoj rečenici. Isto tako se kaže i *nisam kupio rječnik* prema starijem *nisam kupio rječnika*. No ipak i danas još uvijek kažemo *nemam rječnika* uz *nemam rječnik* (dok u pozitivnoj rečenici može biti samo *imam rječnik* s akuzativom).

---

11 Ostatak dvojine je i tzv. "osmi padež" u hrvatskom, koji se još zove *malìna* (ili *paukal*), tj. poseban oblik koji stoji uz brojeve *dva/dvije*, *oba*, *tri* i *četiri* i koji nije jednak nijednom drugom padežu. Zato se kaže *jedan stol*, *dva/tri/četiri stola* ali *pet stolova*. Da oblik *stola* ne može biti genitiv jednine, vidi se kada stavimo pridjev ispred njega: *dva švedska stola* (genitiv jednine od *švedski* je samo *švedskog*, a ako kod pridjeva nije riječ o genitivu, onda ni imenica ne stoji u genitivu nego u posebnom padežnom obliku – malìni tj. paukalu, iako je kod imenicâ taj oblik jednak obliku genitiva jednine).

12 U urbanom se živom govoru mogu gdjegdje čuti ostaci aorista, poput *odo(h)* ili *reko(h)*. U štokavskim gradovima, poput Osijeka, to može biti arhaizam ili utjecaj okolnih seoskih govora (u seoskim štokavskim slavonskim govorima je aorist relativno uobičajen), dok u gradovima poput Zagreba (čiji je govor izvorno kajkavski) to može biti pod utjecajem književnog jezika, a eventualno i doseljenih štokavaca kojih je u Zagrebu jako puno.

13 Zanimljivo je opaziti i da se pisana upotreba aorista i imperfekta povećala s dolaskom pisanja SMS-ova jer su ti oblici, budući da su kraći od perfekta, pogodni takvom načinu pisanja, usp. Žic Fuchs & Tuđman Vuković 2008.

14 Danas je takav poredak još opstao u vokativu, usp. npr. nominativ u *on je blesava budala* ali vokativ *budalo blesava!*

I značenjske promjene su jako česte. Riječi neprestano mijenjaju, suzuju stara i dobivaju nova značenja[15]. Još je razmjerno nedavno riječ *značaj* u hrvatskom značila "karakter", dok se danas uglavnom upotrebljava u značenju "značenje, važnost". Slično tome, riječ *miš* je prije označavala samo životinju, dok se danas upotrebljava i za *kompjuterski miš* (naravno, prema engleskoj riječi *mouse* koja je također dobila prošireno značenje). Riječi katkada mogu zadobiti posve oprečna značenja pa tako u hrvatskom *strašan* od izvorno negativnog značenja može dobiti i pozitivno značenje (*strašan je* – znači i "grozan je" i "sjajan je"), kao što se dogodilo i s riječima *ludilo* ili *mrak* u slengu.

Da se riječi zamjenjuju jedne drugima, to ne treba posebno ni isticati. Leksičke promjene su uvijek najuočljivije običnim ljudima. Tako se danas u standardnom jeziku umjesto starijih riječi *postola* i *crevlja*[16] rabi posuđenica iz mađarskoga *cipela*. U zadnjih dvadeset godina smo mogli vidjeti dosta takvih slučajeva – nakon 1990. su se s političkim promjenama dogodile i mnoge jezične promjene pa su u (češću) upotrebu ušle (ili su se vratile) riječi poput *putovnica* (uz/umjesto *pasoš*), *izbornik* (umjesto *selektor*), *bojnik* (umjesto *major*), *zračna luka* (uz *aerodrom*)[17] itd. Tu se u pravilu radilo o zamjeni posuđenica riječima tvorenima od hrvatskih/slavenskih korijena, no u svem tom pretjerivanju je bilo i vrlo čudnih slučajeva gledano čak i iz takve čistunske perspektive. Tako je rusizam *izvješće* počeo zamjenjivati domaću tvorenicu *izvještaj*, bohemizam (riječ iz češkoga) *žitelji* je dobio na učestalosti uz domaću riječ *stanovnici* i sl., a sve zbog "logike" da su riječi što neobičnije to "hrvatskije".

Dakako, nove riječi nastaju i kada se ukaže potreba za imenovanjem nekih novih stvari u realnom svijetu. Tako smo npr. za novi pojam u

---

15 Usp. npr. i Trudgill 1998.

16 Tako se u mnogim dalmatinskim govorima još upotrebljava riječ *postola*, a u standardu je od nje izvedena i riječ *postolar*. Riječ *crevlja* se pak upotrebljava u Dubrovniku.

17 Rezultati nisu uvijek bili isti. *Putovnica* je u službenoj upotrebi u potpunosti potisnula *pasoš*, koji je ostao samo kolokvijalna riječ (iako se u govoru sada upotrebljava i *putovnica*), *izbornik* je u potpunosti potisnuo *selektora*, a *zračna luka* je postala samo vrlo službena zamjena riječi *aerodrom* (koja praktički jedina postoji u govoru). Katkada se nisu mijenjale čitave riječi nego samo tvorba, tako je *humoristička serija* u potpunosti zamijenjena *humorističnom serijom*, a uz starog *prevodioca* se danas vrlo često upotrebljava i novije *prevoditelj* jer su se sufiksi *-ni* i *-telj* smatrali "hrvatskijima" od *-ski* i *-lac* u ovakvim primjerima.

izvanjezičnom svijetu posudili riječ *tastatura*, koju je u međuvremenu uglavnom potisnula domaća izvedenica *tipkovnica*.

Da bismo opazili jezične promjene ne treba gledati daleko u prošlost. Dovoljno je samo pogledati kako je jezik izgledao prije sto godina, već i tada se vide razlike prema današnjem jeziku. No ne mora se čak ni u prošlost. Jezične promjene se mogu vidjeti već u sadašnjosti, pogledamo li kako govore starija, srednja i mlađa generacija. I tu se mogu vidjeti neke razlike – ljudi starije generacije govore, uz neke razlike (poglavito što se tiče leksika), više-manje onako kako su govorili i prije više desetljeća dok su bili mladi, a to se, jasno, razlikuje od onoga kako mladi danas govore. Dakle, pretpostavlja se da govor starijih naraštaja odražava govor starijih vremena te se na osnovi razlike u govoru između starih i mladih može pretpostaviti da se u međuvremenu dogodila jezična promjena – te razlike u govoru u sadašnjosti, u jednoj vremenskoj točci, odražavaju promjene koje su se u jeziku dogodile tokom vremena. Takvo neizravno opažanje jezičnih promjena u sadašnjosti naziva se *opažanjem u prividnom vremenu*. Za razliku od toga, želimo li proučavati jezičnu promjenu na izravan način, postoji i *opažanje u stvarnom vremenu*, koje se sastoji jednostavno od toga da se govor neke zajednice zabilježi recimo danas te da se onda vratimo nakon recimo dvadeset godina, snimimo ga opet i vidimo koje su se promjene dogodile. Dakako, takvo istraživanje zahtijeva puno više strpljivosti i truda.

Na promjene u jeziku nam, dakle, izravno, u sadašnjosti, ukazuju varijacije u jeziku. Varijacijama nazivamo, jednostavno rečeno, različite načine izricanja istoga (ili gotovo istoga) u jeziku. Primjeri varijacijâ u hrvatskom su primjerice: *ideš?/jel ideš?/dal ideš?* (u govornom jeziku, u standardu je uobičajen oblik: *ideš li?*), *kaj/što/šta* u Zagrebu (prema standardnom *što*), *dobrog/dobroga*, *gledam/gleam*, *nemam/neam*, *puno krušaka/kruški*, *vidit/vidi'* u Splitu[18] (prema standardnom *vidjeti*) itd. Kao što vidimo, varijacije postoje na svim jezičnim razinama, od fonološke

18 U kolokvijalnom hrvatskom je, kao i u mnogim dijalektima, uobičajen gubitak krajnjega *-i* u infinitivu, npr. *imat* umjesto *imati*. U Splitu se, kao i u nekim drugim govorima, može izgubiti i to *-t* pa umjesto *imat* dobivamo *ima'*.

tj. glasovne (*kažeš/kaeš*, *lijepi/lipi* u Splitu ili *lijepi/lepi* u Zagrebu), preko morfološke tj. varijacije u oblicima (*krušaka/kruški*), sintaktičke (*odveo ga je vidjeti/da vidi spomenik*) itd. Varijacije postoje ponajprije u govornom jeziku (*gledam/gleam*) ali i u standardnom jeziku (*dobroga/dobrog*). Neke varijacije su proširene na širem jezičnom području (kao *nositi/nosit*)[19], a neke su ograničene na samo neke govore ili dijelove jezičnog područja (kao *kaj/što/šta*). Do varijacijâ u jeziku dolazi na različite načine – u nekim je slučajevima riječ o glasovnim promjenama (tako je izgovor *gleam* mlađi od izgovora *gledam*), u nekima je riječ o utjecaju standardnog jezika (odatle npr. *što* u Zagrebu ili u Splitu[20] ili *bijeli* umjesto *beli/bili*), a u nekima je riječ o varijacijama unutar jezika nastalima različitim povijesnim jezičnim procesima (*vidjeti/da vidi*, *primjedaba/primjedbi* itd.).

Prije se mislilo da su varijacije u jeziku nešto sporedno, da nisu pretjerano bitne i često su se zanemarivale u lingvističkim analizama. No u novije se vrijeme shvaća da su varijacije normalan i važan dio jezika, da su jeziku inherentne i da njihovo proučavanje može dovesti do vrlo zanimljivih rezultata. Varijacijama se u jeziku, i njihovim kvantitativnim (statističkim) proučavanjem bavi lingvistička disciplina koja se zove kvantitativna sociolingvistika[21] ili varijacionistička sociolingvistika (varijacionizam)[22]. Proučavajući varijacije u jeziku i povezujući ih s izvanjezičnim faktorima (primjerice – određenu vari-

19 Gubitak dočetnoga *-i* je uobičajen u govornom jeziku i poopćen u mnogim govorima, pogotovo štokavskim. Izvorno *-ti/ći* se, osim u standardu, čuva redovno u kajkavskim govorima (u kojima se primjerice kaže *volim kopati*, ali se iza glagola kretanja upotrebljava “kratki infinitiv”, npr. *idem kopat*, koji se naziva supin i zapravo predstavlja različitu gramatičku kategoriju od infinitiva te se često od njega razlikuje i naglaskom), u nekim čakavskim govorima, a, što se tiče štokavskoga, npr. u području oko Zadra i Šibenika (i u samim gradovima) te fakultativno u nekim slavonskim govorima.

20 U Splitu se inače u govornom jeziku upotrebljava *šta* (dok je još stariji splitski imao *ča*). U Zagrebu pak na upotrebu štokavske upitno-odnosne zamjenice nije utjecao samo standardni jezik, nego i brojni doseljenici štokavci. To se vidi po tome što se u Zagrebu ne govori samo *što* (samo oblik *što* se upotrebljava primjerice u Zadru) nego zapravo *što/šta* (*što* kao odnosna zamjenica – u primjerima kao *ono što vidiš*, a *šta* kao upitna zamjenica – u primjerima kao *šta vidiš?*; naravno sve to uz *ono kaj vidiš/kaj vidiš?*). Takva dvojnost *što/šta* nije mogla doći iz standardnoga jezika, nego samo iz živoga štokavskoga govora iako nema sumnje da utjecaj standarda povećava frekvenciju te zamjenice (a pod utjecajem standarda se onda govori i *što vidiš?*, tj. *što* kao upitna zamjenica).

21 Kao što se vidi po samom nazivu, sociolingvistika je disciplina koja se bavi odnosom društva i jezika. U jezičnim se varijacijama često preslikavaju društveni odnosi (npr. govorni jezik ili dijalekt se često povezuje s manjim stupnjem obrazovanosti, društvenim statusom itd.).

22 Sociolingvistika se pogotovo bavi govorom gradskih sredina (u kojima je posebno zanimljivo proučavati jezične varijacije), dok se tradicionalna dijalektologija uglavnom bavi seoskim govorima.

jablu[23] upotrebljavaju više obrazovani govornici nego neobrazovani, neku drugu više upotrebljavaju žene nego muškarci, neku treću više jedna etnička skupina nego druga, četvrtu više upotrebljavaju stariji govornici itd.), ako je to moguće[24], zapravo se nerijetko proučavaju jezične promjene u tijeku njihova odvijanja i tako se dolazi do važnih informacija o tome kako se jezik mijenja.

Lingvisti su sve do polovice 20. stoljeća smatrali da se jezične (najčešće se tu mislilo na glasovne) promjene ne mogu izravno opažati, nego da možemo promatrati samo njihove rezultate, tj. da ih se može promatrati tek nakon što se dogode. No upravo je proučavanje varijacijâ u jeziku pokazalo da to nije točno. Osnivač moderne varijacionističke sociolingvistike je William Labov (rođen 1927), jedan od najvećih svjetskih živućih lingvista, koji se, zanimljivo, lingvistikom počeo baviti dosta kasno, tek u tridesetima, nakon što je desetak godina radio kao industrijski kemičar proizvodeći tintu. On je neizmjerno doprinio razumijevanju varijacijâ u jeziku, vezâ jezika i društva, teoriji povijesne lingvistike i mnogim drugim jezičnim problemima. Iako je i prije toga bilo radova koji su se bavili jezikom na takav način, početkom se moderne varijacionističke/kvantitativne sociolingvistike može smatrati 1963. kada je Labov obranio svoj magisterij o govoru otoka Martha's Vineyard (inače poznatu ljetovalištu na istočnoj obali SAD-a, gdje ljetuju primjerice Clintonovi i Obama). To je bila studija bitna ne zato što se bavila jednim govorom američkoga engleskoga, nego zato što je Labov u njoj prvi put statistički proučavao glasovne promjene i na temelju toga došao do vrlo zanimljivih zaključaka – zanimljivih ne samo u okvirima američke dijalektologije, nego i na općelingvističkoj razini. Jedno od njegovih otkrića je recimo bilo da se po izgovoru određenih glasova u govoru srednjoškolaca s otoka može znati planiraju li oni u budućnosti ostati na otoku ili otići s njega ili da lokalci na otoku određene glasove različito izgovaraju (frekvencijski, statistički gledano)

23 Varijablom se u sociolingvistici naziva jezična pojava koja ima dva ili više oblika, npr. varijabla (ž) u riječima *kažeš/kaeš*, *kužiš/kuiš*, *možeš/moeš* itd. u hrvatskom ili varijabla (kaj/šta/što) u Zagrebu.

24 Naravno, nije uvijek riječ o izvanjezičnim faktorima. Neke su varijacije uvjetovane i unutarjezičnim faktorima, npr. varijacija zamjenica *šta* i *što* u govornom hrvatskom uvjetovana je time je li riječ o upitnoj ili odnosnoj funkciji zamjenice.

ovisno o tome koliko drže do lokalnoga identiteta. Ta je pionirska sociolingvistička empirijska studija ukazala na povezanost društva i jezika na način koji je do tada bio praktički potpuno nepoznat[25]. Labov je tom studijom dokazao da varijacije u jeziku ne moraju biti, kao što se dotada mislilo, čisto nasumične i slučajne, nego da se po njihovoj frekvenciji i učestalosti može iščitati njihova povezanost s izvanjezičnim čimbenicima kao što su spol/rod, dob, stupanj obrazovanja, društveni status, etnička pripadnost itd., kao i to da varijacije u jeziku mogu ukazivati na jezičnu promjenu koja se upravo odvija.

Na koji se način jezik mijenja na glasovnom planu i kako se jezična promjena može pratiti u ovom trenutku, pokazat ćemo na jednom primjeru glasovne promjene koja je trenutno aktivna u hrvatskom i koje su neki govornici čak donekle i svjesni, ali sigurno ne znaju da je tu riječ o glasovnoj promjeni, nego bi to prije nazvali "gutanjem slova" u brzini ili sl. i općenito neće na to obraćati pretjeranu pozornost. Riječ je o glasovnoj promjeni u kojoj neki suglasnici ispadaju iz riječi između samoglasnikâ, kao u već navedenim primjerima *neam* umjesto *nemam* ili *gleamo* umjesto *gledamo*. To je vrlo bitna glasovna promjena koja se odvija, kako se čini, na čitavom hrvatskom jezičnom području iako zacijelo s nekim lokalnim obilježjima u pojedinim govorima. Ona obuhvaća glasove *d* (*godina/goina*), *m* (*imam/iam*), *v* (*evo/eo*), *g* (*dragi/drai)*, *b* (*treba/trea*), *ž* (*kažeš/kaeš*), *t* (*vratiti/vraiti)*, *j* (*brojevi/broevi)*, *k* (*nekako/neako*). Riječ je o glasovnoj promjeni koje su sami govornici svjesni – pa se tako pisanje poput *gleat*, *trea* ili *kaeš* može katkad vidjeti primjerice na internetu, ali koja nije pretjerano stigmatizirana – inovativni izgovor se obično ne primjećuje kao nešto čudno ili neobično čak i u najslužbenijim prilikama pa recimo nije neobično na televiziji čuti izgovor poput *treamo*, *drai gleatelji* i sl., pri čemu se nitko oko toga previše ne uzbuđuje osim pojedinačnih jezičnih pedanata iako ni njima to još nije palo previše u oči[26]. Rekosmo već

25 Rezultati toga, i drugih ranih Labovljevih istraživanja, mogu se pronaći u Labov 1972.

26 U određenoj se fazi glasovne promjene može očekivati da će ona postati još vidljivija nego danas, a onda se mogu očekivati napadi na nju od strane dežurnih jezičnih čistunaca u medijima, stigmatiziranje o takvima oblicima kao "nepravilnima", "ispravljanje" djece u školi i sl., no do te faze u ovom slučaju, iako su mnogi govornici promjene svjesni, još nismo došli.

da će obični ljudi, ako na tu pojavu uopće obrate pažnju, biti skloni tu glasovnu promjenu otpisati kao "gutanje" i neće tome pridavati previše pozornosti, no zanimljivo je da ni većina lingvista zapravo tu promjenu ili ne primjećuje ili je smatra nebitnom, a neki čak o tome govore kao o neprihvatljivu nepravilnu izgovoru, nemarnosti, nevođenju računa o "pravilnom" govorenju i sl. Upravo je i to jedan od razloga što je ta promjena u hrvatskom praktički neproučena pa ne znamo točno koje jezično područje obuhvaća, kako se točno odvija, koje su razlike u različitim dijelovima Hrvatske itd. Ta je promjena inače razmjerno složena – neki suglasnici ispadaju puno češće i u puno većem broju slučajeva od drugih (npr. ispadanje *-d-* je prilično frekventno), ispadanje nekih suglasnika je katkad ograničeno na konkretne primjere pojedinih riječi (npr. *-k-* i *-ž-*), ispadanje je različito za pojedine suglasnike i može ovisiti o položaju u riječi, o mjestu naglaska u riječi, o samoglasnicima koji se nalaze oko suglasnika i sl., no nema potrebe da ovdje ulazimo u te detalje, a, kako rekosmo, ta promjena je ionako u hrvatskom još zapravo gotovo potpuno neproučena. Iako će se ta glasovna promjena često otpisati kao "nemaran" izgovor ili nešto "nepravilno", tu je riječ o običnoj (iako prilično obuhvatnoj) glasovnoj promjeni. Posrijedi je jednostavno promjena po kojoj neki suglasnici u nekim položajima u riječi nestaju između samoglasnika. Takve su promjene vrlo uobičajene u jezicima i tome se ne treba puno čuditi. Primjerice, sličnu promjenu vidimo danas u španjolskim riječima *leal* "odan" (< latinski *legale-* – latinsko *g* je u španjolskom ispalo) ili *ver* "vidjeti" (< *veer* < latinski *videre* – latinsko *d* je u španjolskom nestalo). Tu dakle nema riječi ni o kakvu "nemaru" ili "nepravilnosti" ili tomu sličnim nazoviobjašnjenjima, posrijedi je jednostavno uobičajen glasovni proces koji se dogodio u povijesti mnogih svjetskih jezika. Jedina je razlika u tome što mi taj proces možemo opaziti u sadašnjosti i to kroz jezičnu varijaciju (tj. kao upotrebu i starijih oblika kao *gledam* i mlađih kao *gleam*). No to što se ta jezična promjena događa upravo sada ne znači da je ta glasovna promjena manje vrijedna[27] od bilo koje druge promjene, primjerice od onih promjena koje su se dogodile davno u povijesti i koje su kanonizirane u priručnicima povijesne lingvistike. Dapače, lako je zamisliti situaciju da se za dvjesto do tristo godina

27 O jezičnim je promjenama općenito besmisleno govoriti u okviru pojmova kao što je "vrijednost".

u hrvatskom upotrebljava primjerice samo oblik *gleam* (dok bi oblik *gledam* bio zastarjeli praoblik) i da će se ta promjena normalno opisivati u budućim povijesnim gramatikama hrvatskog. Naravno, budućnost se glasovnih promjena ne može predvidjeti. Ne možemo znati što će se s tom jezičnom promjenom u budućnosti dogoditi – ona može u potpunosti prevladati, može se izgubiti, može prevladati samo u nekim slučajevima, može ostati i situacija slična današnjoj (ali npr. uz promjene u frekvenciji upotrebe) itd.

Ipak, na temelju nekih pokazatelja se može špekulirati o budućnosti pojedinih promjena. Tako se primjerice u hrvatskom vidi sljedeće[28]: kod starijih ljudi je upotreba inovativnijih oblika (poput *gleam*, dakle s ispadanjem suglasnika) puno manje frekventna nego kod mlađih i događa se u puno manjem opsegu s obzirom na položaj tih glasova u riječi (npr. ne događa se nikad u nekim riječima ili između nekih samoglasnika gdje se kod mlađih javlja). Dakle, može se zaključiti da se i frekventnost i opseg dotičnih glasovnih promjena povećava sa svakom novom generacijom, što se vidi ne samo u usporedbi najstarijih i najmlađih, nego i naraštajâ koji po godinama nisu toliko udaljeni. Na temelju takvih podataka, koji se mogu prikupiti lingvističkim istraživanjima i preciznom statističkom analizom, možemo doći do zaključka da će se frekventnost i opseg dotične promjene u budućnosti nastaviti povećavati. Dakako, ne može se znati hoće li se ta promjena u budućnosti zaustaviti i u kojem će smjeru nastaviti. Osim toga, unatoč tome što se budućnost ne može predvidjeti ni u jeziku kao ni inače u svijetu (iako i buduće događaje možemo, kao i u slučaju naše jezične promjene, pokušavati predvidjeti na osnovi nekih pokazatelja iz sadašnjosti), ostaje činjenica da se u primjerima poput *gleam* doista radi o jezičnoj promjeni koja se upravo sada, u ovom trenutku, odvija u hrvatskom jeziku i da na tom primjeru u sadašnjosti možemo vidjeti kako se jezik mijenja.

Spomenusmo već više puta kvantitativno, tj. statističko, proučavanje glasovnih promjena. No kako se to zapravo radi? Recimo da hoćemo

28 Zaključci se temelje na zapažanjima na osnovi još nezavršenih i neobjavljenih empirijskih sociolingvističkih istraživanja koje je autor proveo u Zagrebu .

proučavati varijablu (VdV)[29] tj. gubljenje -*d*- između samoglasnika u hrvatskom (kao u *gledam/gleam*). Postupak je, pojednostavljeno govoreći, sljedeći – snimi se spontani govor većeg broja govornika svih uzrasta iz nekoga mjesta, različitog društvenog statusa, stupnja obrazovanja, i muških i ženskih itd., više ili manje nasumično odabranih tako da predstavljaju relevantan društveni uzorak. Onda se snimljeni govor transkribira i izdvoje se svi primjeri riječi u kojima se javlja intervokalno -*d*- koje može nestati, tj. izvade se svi primjeri riječi poput *gledaš*, *godina*, *raditi*, *jedan* i sl. bez obzira je li -*d*- u njima bilo izgovoreno ili ne (ili je npr. bilo samo poluizgovoreno). Zatim se izračuna postotak slučajeva u kojima je -*d*- izgovoreno i postotak slučajeva u kojima nije izgovoreno, pri čemu se može voditi računa o uvjetima u kojima se govori. Npr. nije isto govori li se u formalnim okolnostima (kao u školi ili na televiziji ili s nekim starijim uglednim čovjekom) ili neformalnim okolnostima (s prijateljima ili obitelji) jer se u formalnim okolnostima može očekivati formalniji, standardniji govor (u našem slučaju veća frekventnost negubljenja glasa -*d*- u rečenim riječima). Nakon toga se usporede rezultati dobiveni kod različitih govornika i traže se uzorci te se gleda postoje li razlike u govoru između žena i muškaraca, između obrazovanijih i manje obrazovanih, između mlađih i starijih itd. Ono što se može očekivati jest recimo to da će mladi imati inovativniji izgovor (u našem slučaju veću frekvenciju ispadanja -*d*-) nego stariji, tj. da je u mlađim generacijama ta glasovna promjena uznapredovala[30]. Dobiveni rezultati inače mogu biti različiti, katkada i neočekivani. Jedan je od rezultata, koji su pokazala brojna istraživanja diljem svijeta, taj da žene obično govore standardnije od muškaraca iako su, paradoksalno, obično i inovativnije u jezičnim promjenama, što nije uvijek lako objasniti.

Kao što smo već više puta rekli, jezična promjena je jedno od inherentnih obilježja jezika. Nema jezika koji se nije mijenjao, koji se ne mijenja i koji se neće mijenjati. Jezična promjena je jednostavno sastavni i neizbježni dio jezika u kojem ne treba tražiti ništa dobro

29 Varijable se obično pišu u zagradama.

30 Takve rezultate je za zagrebački govor potvrdilo moje empirijsko sociolingvističko istraživanje.

ili loše. Ona jednostavno jest i ništa ju ne može zaustaviti. Jasno, u povijesti, kao i dan-danas u većini jezika, nije bilo ni mogućnosti ni želje da se jezična promjena zaustavi. Danas takvi pokušaji, bar neizravni, kao i institucije koje tomu teže, iako također neizravno, postoje. Ono za što se može pretpostaviti da bi moglo utjecati na zaustavljanje ili bar na usporavanje jezičnih promjena su standardni jezik i mediji. Standardizacija, tj. propisivanje i kodifikacija službenog jezika, nužno teži zaleđivanju *statusa quo* i tome da jezik ostane kakav jest, da se što manje mijenja. To se vidi po jednostavnoj činjenici da su standardni jezici, bar u slučajevima kada imaju nešto dulju tradiciju, u načelu uvijek arhaičniji od prosječnog govornog jezika primjerice u urbanim središtima[31]. Tako u hrvatskom standardnom jeziku još uvijek imamo imperfekt (*bijah*, *govorah*), razliku u deklinaciji određenih i neodređenih pridjeva (*dobra čovjeka* i *dobrog čovjeka*) iako u gradskom govornom jeziku tih oblika nema[32] ili kao što se u standardu razlikuju mjesni prilozi *gdje* (na kojem mjestu), *kamo* (na koje mjesto) i *kuda* (kojim putem) iako se oni u govornom jeziku najčešće ne razlikuju (pa se čuje npr. *di ideš* ili *kud ideš* prema standardnom *kamo ideš*)[33]. No ipak ni postojanje standardnog jezika ne može zapravo zaustaviti jezične promjene, kao što vidimo na primjeru spomenuta ispadanja intervokalnih suglasnika u hrvatskom kao u *sedam*/*seam*. Iako svi u školama uče da se izgovara i piše *sedam* i iako taj oblik možemo pročitati u knjigama i novinama, svejedno se umjesto starijega izgovora javlja i mlađi izgovor *seam*. Jednako tako se mogu čuti i tvrdnje da će mediji izbrisati starije dijalekatske razlike i da će dijalekti nestati pod utjecajem televizije, radija, interneta… Pa ipak, podaci iz SAD-a, zemlje u kojoj mediji imaju golemu ulogu u društvu i itekako su razvijeni, pokazuju upravo suprotno. Unatoč najrazličitijim vrstama medija, engleski se u SAD-u i dalje mijenja, katkada vrlo ubrzano, različito u različitim

31 Tu, dakle, ne govorimo o slučajevima u kojima se neke arhaične karakteristike mogu čuvati u izoliranim dijalektima ili kada su neki dijalekti u nekim pogledima arhaičniji od standarda zato što je standard načinjen na osnovi inovativnijeg dijalekta. Takav je slučaj s hrvatskim standardom, koji se zasniva na novoštokavskim govorima, pa je, recimo, hrvatski standard naglasno i morfološki manje arhaičan od staroštokavskih ili nekih čakavskih govora.

32 Tu treba ipak napomenuti da se neodređena deklinacija pridjeva (*dobra čovjeka*, *dobru čovjeku*) ipak čuva u mnogim ruralnim štokavskim govorima (primjerice u Dalmatinskoj zagori ili Posavini), a, kao što je već spomenuto, i imperfekt još uvijek postoji u nekim govorima (primjerice u govoru Hrvata ijekavaca u Hercegovini).

33 No *kam(o)* se recimo još fakultativno čuva u zagrebačkom govoru zbog njegove kajkavske osnove.

mjestima i dijelovima zemlje[34]. Ti nam podaci govore da se jezici i dalje mijenjaju i da jezičnu promjenu očito ne mogu zaustaviti ni moderni mediji i tehnologija[35]. Stoga se, u vremenu kada mnogi jezici ubrzano izumiru, ne treba bojati i za nestanak jezične raznolikosti općenito premda će ona u budućnosti možda biti manja nego što je danas. Jezici će umirati, istina, ali će se isto tako i dalje mijenjati i nastajat će novi dijalekti i novi jezici.

Često se smatra da jezična promjena vodi pojednostavljenju jezika, tj. elemenata u jeziku. Tako je npr. *seam* "lakše" izgovoriti jer je potrebno izgovoriti manje glasova, kao što u primjeru *tko* > *ko* nestaje suglasničkog skupa pa je potreban manji napor za izgovor. Takva objašnjenja izgledaju na prvi pogled logično, a mogu se čuti ne samo od laikâ nego i od stručnjakâ[36]. Pa ipak, gledanje na jezičnu promjenu kao na pojednostavljivanje ili ekonomičnost u jeziku jednostavno ne stoji[37]. Što se tiče glasovnih promjena, nikako ne stoji da se one vode pojednostavljenjem. Nekad doista dolazi do pojednostavljenja, no često

34 Za više podataka o najnovijim jezičnim promjenama i dijalekatskoj raznolikosti u urbanim govorima SAD-a, vidi npr. Labov, Ash & Boberg 2006. Jedna je od najpoznatijih jezičnih promjena u američkom engleskom *Northern Cities Vowel Shift* (lančani pomak samoglasnika u sjevernim gradovima) – to je lančana (povezana) promjena 6 samoglasnika u gradovima kao što su Chicago ili Detroit. Ondje se recimo riječ *block* "blok" izgovara kao drugdje u Americi *black* "crn", dok se *buses* "autobusi" izgovara kao drugdje *bosses* "šefovi" itd. Naravno, takav se izgovor teško može čuti u američkim serijama ili filmovima koji se događaju npr. u Chicagu jer se na televiziji i filmovima preferira tzv. opći američki izgovor (*General American*).

35 Za (ne)utjecanje medijâ na jezične promjene i jezik usp. npr. Chambers 1998 ili Stuart-Smith 2007.

36 Poznata je primjerice teorija jezične ekonomije francuskoga lingvista Andréa Martineta (1982: 116–117), koja se doduše često krivo shvaća (Martinet naime spominje proturječne tendencije i potrebe koje djeluju u jeziku), ali svejedno nije pretjerano koristan koncept.

37 Naravno, pojam ekonomičnosti se ne može uvijek svesti na pojednostavljivanje jer se može tvrditi da je primjer prevladavanja učestalijeg oblika također ekonomičnost iako takav oblik nije nužno jednostavniji što se tiče kračine. No to nam opet ne objašnjava zašto pojedini oblici postaju češći od drugih iako nisu jednostavniji. Jedan takav je primjer pobjeda oblikâ poput *ženama* u štokavskom u dativu/lokativu/instrumentalu množine umjesto suparničkog kraćeg *ženam*, što je također postojalo u jeziku i još postoji u nekim govorima. Gledajući ekonomičnost u vidu kratkoće oblika, bilo bi logično da je tu svuda pobijedio kraći oblik *ženam* umjesto dužeg *ženama*, no to se nije dogodilo. Još jedan takav primjer prevladavanja duljega nastavka vidimo u štokavskom nastavku genitiva množine gdje je mlađe *-ā* zamijenilo stariji nulti nastavak pa umjesto *žen* dobivamo *ženā* i sl. Što se tiče dužine nastavka, pobijedio je neekonomičniji nastavak, no dulji se nastavak također može smatrati utoliko ekonomičnijim što omogućuje da se u nekim oblicima (kao npr. *dan*) nominativ jednine od genitiva množine više ne razlikuje samo naglaskom nego i oblikom – prema starom N. *dân* : g. *dãn* tako dobivamo razlikovnije N. *dan* : g. *danā*, što je razlikovno bez obzira na naglasak. To nam pokazuje da se ekonomičnost može tretirati i objašnjavati na razne načine, što samo ukazuje na nepouzdanost ekonomičnosti kao koncepta.

glasovnim promjenama nastaju složeniji glasovi ili glasovni skupovi. Primjere je jednostavno naći, hrvatski *struja* nastaje od korijena koji je imao na početku samo *sr*-, u koji je naknadno ubačeno -*t*-. Slično tome, riječ *zrak* se u nekim govorima izgovara *zdrak*, s naknadno ubačenim -*d*-[38]. Ili, hrvatsko *ije*, kako god ga fonološki tumačili ili izgovarali[39], svakako je izgovorno složenije od nekadašnjega praslavenskog dugoga *ē na mjestu kojega stoji[40]. Takvih primjera ima mnoštvo. U jeziku katkad procesi promjene doista završe tako da ekonomičniji oblik, bio on ekonomičan zato što je kraći ili iz nekog drugog razloga[41], prevlada, no to nije uvijek slučaj. Rezultati često ovise o izvanjezičnim čimbenicima[42], a katkad do "pobjednika" dolazi, čini se, i posve slučajno i nasumično.

Osim toga, teško je reći što je u jeziku ekonomično, tj. što bismo pod time trebali smatrati. Npr. je li ekonomično da jezik, kao recimo engleski, nema (osim nekih ostataka) deklinacije ili je ekonomičnije da ih ima, kao recimo hrvatski? S jedne strane, svakako je jezik morfološki jednostavniji ako nema deklinacije pa i u *The house is big* "Kuća je velika" i u *John sees a house* "Ivan vidi kuću" imamo riječ "kuća" u istom obliku (*house*). No s druge strane, postojanje padeža

38 Katkada se, jasno, i takvi primjeri mogu tumačiti preko jezične ekonomije, samo na drugačiji način. Tako se može reći da je izgovor *zdr*- artikulacijski lakši od *zr*- ili se može tumačiti da je zamišljeni opći prelazak skupa *zr*- > *zdr*- pojednostavljenje fonološkoga sustava jer tako na mjestu starih dviju mogućih suglasničkih skupina (*zr*- i *zdr*-) dobivamo samo jednu (*zdr*-), no tu je riječ o preveliku navlačenju mogućih interpretacija na isti kalup da bi ih se uklopilo u unaprijed zacrtanu hipotezu.

39 U općem jeziku se *ije* obično izgovara kao spoj običnoga *j* i dugoga *e* (dakle kao obično *jē*), no u nekim se govorima (npr. fakultativno u Dubrovniku) može izgovarati i kao dvoglas, dok se u istočnoj Hercegovini i nekim drugim govorima izgovara kao troglasni slijed *i-j-e* (pa se npr. *lijep* izgovara slično kao glagol *lijem*) te se zato tako u standardu još od vremena Vuka Karadžića i piše. Neki kroatisti preferiraju dvoglasni izgovor i za standardni jezik iako nitko od prosječnih govornika standardnoga jezika to tako ne izgovara.

40 Da ne spominjemo diftongizacije općenito (tj. prelazak običnih, obično dugih, glasova u dvoglase), što je prilično česta glasovna promjena u jezicima. Tako se u nekim hrvatskim govorima umjesto *meso* kaže *mieso*, umjesto *on* se kaže *uon* i sl. A dvoglasi su svako složeniji glasovi od jednoglasa.

41 U latinskom je npr. stari nastavak *-um u jednoj deklinaciji zamijenjen mlađim dužim nastavkom -*ōrum* prema drugoj deklinaciji u kojoj je nastavak bio -*ārum*. To izgleda neekonomično i jest neekonomično što se tiče same dužine nastavka, no može se tumačiti i kao ekonomično s obzirom na ujednačavanje nastavka u dvjema deklinacijama s najvećim brojem pripadajućih riječi.

42 Primjerice o prestižu govornika koji upotrebljavaju određeni oblik. Tako je u Londonu u 19. stoljeću u govoru radničke klase bilo došlo do stapanja glasova *v* i *w* (npr. *vine* "vinova loza" i *wine* "vino"), no na kraju je ta promjena, iako je vodila do fonološkoga pojednostavljenja, potisnuta pod pritiskom prestižnijega govora više društvene klase gdje se ta promjena nije bila dogodila.

omogućava veću slobodu u poretku riječi pa u hrvatskom možemo reći i *Ivan vidi kuću* i *Kuću vidi Ivan*, dok je ***A house sees John* nemoguće u engleskom. Također, nepostojanje padežâ u engleskom zahtijeva i puno češću upotrebu prijedloga, npr. hrvatski *Dao sam knjigu Ivanu* ali engleski *I gave a book to John*, tj. više riječi za izricanje nekoga sadržaja (prijedlog *to* koji ima funkciju našeg dativa). I u jednom i u drugom slučaju možemo vidjeti određenu "ekonomičnost", tj. "prednost" ili "korist", i upravo je u tome problem – sâm je pojam ekonomičnosti vrlo neodređen i nije jasno što bi on trebao predstavljati te je zato zapravo i neprikladan kao koncept. Također, nije ni otprilike sigurno da jezična promjena uopće funkcionira prema takvom konceptu – tražeći neka tobože jasnija, praktičnija, ekonomičnija ili jednostavnija rješenja, unatoč proturječnostima koje se tu mogu javiti. Tu je prije riječ o traženju neke logike ili smisla u jezičnoj promjeni kojih u jeziku možda uopće, ili vjerojatno, nema. Često se, također, kao zdravo za gotovo uzima da se jezik na neki način pojednostavljuje i tu se onda misli na primjere poput toga da je hrvatski nekoć imao aorist, imperfekt i perfekt, a danas ima (u mnogim govorima) samo perfekt, ili da su mnogi indoeuropski jezici (kao npr. engleski) izgubili u potpunosti deklinaciju, dok se drugdje smanjio broj padeža (npr. u hrvatskom na sedam s praindoeuropskih osam) i sl. Istina je da se različiti sustavi, i fonološki i morfološki, mogu pojednostavljivati, tj. izgubiti neke jedinice ili kategorije koje su prije imali – tako su mnogi indoeuropski jezici pojednostavili praindoeuropsku morfologiju, kao što je i primjerice francuska morfologija jednostavnija od latinske morfologije. Međutim, to vrijedi samo u pojedinim slučajevima. U latinskom, grčkom i sanskrtu je recimo praindoeuropska glagolska morfologija znatno usložnjena. U slavenskom su recimo nestali praindoeuropski perfekt, konjunktiv i mediopasiv, ali je zato nastao imperfekt i brojni novi analitički glagolski oblici kao perfekt (*bio sam*) ili kondicional (*htio bih*)[43]. Slični se primjeri mogu vidjeti i u fonologiji – katkad se glasovni sustavi pojednostavljuju, katkad usložnjavaju i sl. Isto tako, u mnogim jezicima, poput engleskoga, gdje se morfologija pojednostavila, usložnjavanje se dogodilo na drugoj strani pa je recimo sintaksa postala

43 Analitički glagolski oblici su oni koji se tvore s nekim pomoćnim glagolom (npr. *biti* i *htjeti* u hrvatskom), tj. sastoje se od dva dijela.

puno složenija nego prije, dok se kod imenicâ razvio član (eng. *the house* i *a house*), čega prije nije bilo, a sustav samoglasnika je također puno složeniji u odnosu na starija jezična razdoblja. Empirijski dakle nikako ne stoji da se jezik pojednostavljuje – to je vrlo lako opovrći, a, s druge strane, čini se da nema ni pretjerane koristi od uvođenja principa "ekonomičnosti" u jezik, koji je ionako nemoguće zapravo objasniti. Najjednostavniji i najtočniji pristup je upravo onaj koji tvrdi da se jezik jednostavno mijenja – a to onda katkad može biti u smjeru pojednostavljenja određenog dijela jezika, a katkad u smjeru usložnjavanja.

Vezano uz to, treba napomenuti još jednu stvar u kojoj se često javljaju nerazumijevanje i nesporazumi. Povezano s tvrdnjom da je jezik sredstvo komunikacije, često se tvrdi da su promjene u jeziku funkcionalne, tj. da u jeziku vladaju racionalistički procesi koji ga teže učiniti što boljim sredstvom komunikacije. Hipoteza je takva pristupa jeziku, koji se naziva funkcionalističkim, da je opća težnja jezične promjene izbjegavanje gubitka informativnosti. To bi htjelo reći da se recimo neka promjena u jeziku neće dogoditi ako bi to ugrozilo razumijevanje ili komunikaciju[44]. Tu je već sumnjivo to što upravo jezična promjena kao takva stoji u suprotnosti s funkcionalizmom – najfunkcionalnije bi, naime, za sredstvo komunikacije bilo da se uopće ne mijenja (bar što se tiče npr. glasova, oblika i sl.). Jednako kao što bi puno funkcionalnije od toga da imamo mnoštvo dijalekata i različitih mogućih izgovora bilo to da svi sve jednako izgovaramo i govorimo. Međutim, prema samoj činjenici da se jezik mijenja i da dijalekti postoje vidimo da to nije tako. U funkcionalističkom pristupu jeziku se *komunikacija* i *značenje* promatraju kao inherentno pozitivni elementi pa su onda jezična sredstva koja prenose više informacija dobra, a loša su ako to ne čine. No prosudba što je "dobro" u jeziku je *a priori* malo sumnjiva.

44 To, naravno, nije točno. I lingvisti i nelingvisti često misle da se problemi s nesporazumima koji se javljaju u jeziku mogu uvijek riješiti kontekstom. No istraživanja su pokazala da to nije točno. Kontekst nikako ne rješava sve moguće nesporazume, a istraživanja na američkom engleskom su pokazala da su nesporazumi u 25% slučajeva posljedice jezičnih promjena u tijeku. Pokazuje se da ljudi imaju tendenciju vjerovati da jezik funkcionira puno bolje nego što je to doista slučaj (Labov 2009).

Funkcionalisti su obično isticali lančane promjene kao primjere čuvanja razlikovnosti[45]. Međutim, kako onda objasniti činjenicu da su stapanja[46] u jezicima ipak češća od lančanih promjena? Funkcionalisti su često napominjali da do glasovnih stapanja najčešće dolazi u onim slučajevima kada u glasovima koji se stapaju razlikovnost nije pretjerano bitna, kao npr. u *č* i *ć* – ta razlika nije pretjerano funkcionalna, minimalni parovi su razmjerno rijetki i opskurni (poput *naprčen* i *naprćen*[47]) i teško da se može dogoditi zabuna u komunikaciji zbog nerazlikovanja *č* i *ć*. Međutim ni to empirijski ne stoji u potpunosti jer se stapanja događaju i u slučajevima kada je broj primjera na koje utječe puno veći i puno bitniji[48].

Prema funkcionalistima, očekivalo bi se da je manje vjerojatno da će se dogoditi ona glasovna promjena koja će dovesti do homonimije[49] i samim time do mogućih poteškoća u komunikaciji, nego ona koja neće do toga dovesti. Međutim, empirijski primjeri pokazuju da postoji bitna razlika između toga kako netko, razmišljajući o tome napamet u svojoj fotelji, smatra da bi jezik *trebao* funkcionirati i kako jezik *doista* funkcionira (do čega se može doći samo empirijskim istraživanjima radeći sa stvarnim govornicima jezika). Navest ćemo jedan primjer iz španjolskog jezika[50]. U mnogim španjolskim dijalektima se događa glasovna promjena po kojoj glas *s* prelazi u glas *h* pa onda nestaje na kraju sloga. Tako *muchas gracias* "hvala lijepa" prelazi u *muchah graciah*

45 Lančane promjene su povezane glasovne promjene više glasova. Tako npr. praindoeuropsko *d daje u germanskim jezicima *t* (usp. hrv. *dva* ali eng. *two*) dok praindoeuropsko *t daje germansko *þ*, tj. eng. <th> (usp. hrv. *tri* ali eng. *three*). To je primjer lančane promjene – *d* se u germanskim jezicima mijenja u *t*, ali se zato i *t* mijenja u *þ* pa stara razlika između tih dvaju glasova ostaje očuvana (iako na drugi način). Isto to vidimo primjerice i u bednjanskom kajkavskom govoru gdje se *žena* kaže *žano*. Ondje glas *e* daje *a*, međutim da ne bi došlo do stapanja staroga *e* (koje daje *a*) i staroga *a*, staro *a* istodobno daje *o* pa stara razlika *e* : *a* ostaje očuvana kao nova razlika *a* : *o*.

46 Glasovno stapanje je stapanje dvaju različitih glasova u isti glas. Tako recimo prema praslavenskim oblicima *kljuka i *rǫka danas u hrvatskom imamo *kljuka* i *ruka* (obje riječi s glasom *u* jer su se u hrvatskom praslavensko *u i *ǫ stopili u glasu *u*) dok je u slovenskom razlika očuvana: *kljuka* ali *roka*.

47 Od glagola *naprčiti* i *naprtiti*.

48 Tako se npr. u toharskom svih 9 praindoeuropskih velara (*k, *g, *g^{h}; *ḱ, *ǵ, *ǵ^{h} i *k^{w}, *g^{w}, *g^{wh}) stopilo u jednom glasu *k*, što teško da se može nazvati malom ili nebitnom promjenom u glasovnom sustavu.

49 Homonimne su riječi koje imaju isti izgovor a različito značenje. Npr. zbog stapanja staroga *y i *i, u hrv. su danas homonimi riječi *biti* "postojati" i *biti* "tući" prema praslavenskom različitom *byti i *biti (ta se razlika još uvijek čuva primjerice u ruskom).

50 Vidi Labov 1994 (: 545–599) gdje se raspravlja o ovim problemima i navodi više primjera.

a onda u *mucha gracia*. Prema funkcionalistima, očekivalo bi se da će -*s* na kraju riječi u španjolskom nestajati samo (ili češće) u onim slučajevima kada gubitak toga -*s* ne šteti informativnosti riječi tj. komunikaciji. Međutim, u španjolskim dijalektima možemo naći primjere koji govore upravo suprotno od toga. Tako u portorikanskom španjolskom koji se govori u New Jerseyju u SAD-u -*s* rjeđe nestaje u primjerima kao *más* "više" i *tres* "tri", gdje je to -*s* nevažno za razlikovnost (*más* i *má* te *tres* i *tre* ne mogu biti različite riječi u španjolskom), nego u *padres* "očevi", gdje je to -*s* bitno za razlikovanje jednine od množine (naime *padre* znači "otac", a *padres* "očevi" – ako -*s* u *padres* nestane, "otac" i "očevi" će se jednako izgovarati[51]). Takvi nam primjeri pokazuju da su glasovne promjene u jeziku mehaničke i čisto fonetske te da se ne obaziru na očuvanje razlikovnosti i značenja. O tome treba voditi računa kada se razmišlja o jezičnoj promjeni.

Kako smo vidjeli, jezične promjene su sastavan i sveprisutan dio jezika. Logičan zaključak koji iz toga slijedi jest da bi jezične promjene, na bilo kojoj razini, trebalo doživljavati kao nešto što je uobičajeno u jeziku, nešto što treba proučavati želimo li proučavati sâm jezik i kao nešto čemu ne treba pridavati nikakve vrijednosne odrednice. Međutim, ipak smo svjedoci toga da ljudi katkad, bili oni laici ili stručnjaci, imaju negativan stav prema jezičnim promjenama te više-manje sve jezične promjene smatraju kvarenjem jezika[52]. Kod nestručnjakâ je takve stavove možda lakše razumjeti. Jezik je uvijek povezan uz izvanjezičnu stvarnost i izuzetno je bitan u uspostavljanju identiteta pojedinca i društvenih skupina. Stoga nije teško razumjeti odakle otpor promjenama u jeziku u nekim slučajevima[53]. Primjerice, u nekom će urbanom središtu u kojem se jezik mijenja pod utjecajem govora došljakâ starosjediocima te promjene smetati jer im ukazuju na društvene i kulturne promjene koje se događaju u njihovu mjestu. Također, kao što smo već spomenuli, ljudi se često sjećaju kako je prije bilo bolje,

51 Naravno, razlika ostaje u članu: *el padre* i *lo(s) padre(s)*.

52 Naravno, neki će recimo promjene u govornom jeziku smatrati kvarenjem jezika, dok će novouvedene "hrvatske" riječi primjerice smatrati dobrodošlim promjenama ili povratkom jeziku kakav bi "trebao" biti i sl.

53 Ne treba upadati u zamku inače popularna samoprezira pa misliti da su takvi stavovi tipični samo za Hrvatsku. Oni se javljaju svugdje, vidi npr. Aitchison (2001: 4–5) za primjere iz Velike Britanije.

kako su ljudi bili pristojniji, mladež se bolje zabavljala, ljudi su više znali uživati u životu i sl. pa se onda takvi nostalgični stavovi znaju prenijeti i na jezik. No takvi pogledi nisu nešto što je toliko učestalo ili nešto što ima velik utjecaj. Puno je štetniji negativan stav prema jezičnim promjenama koji imaju neki stručnjaci za jezik, lingvisti. Kao ljudi koji se profesionalno bave jezikom i koji bi trebali razumjeti sve njegove aspekte, pomalo je nevjerojatno da ne shvaćaju da je jezična promjena jedan od sastavnih dijelova jezika i da u tome nema ništa loše. Dok takav stav možda ne treba čuditi kada je riječ o lingvistima standardolozima, tj. stručnjacima koji se bave standardnim jezikom i koji su po zanimanju profesionalne cjepidlake i izmišljači pravilâ, pomalo je nevjerojatno da se takav negativan stav prema jezičnim promjenama javlja i kod lingvistâ koji se bave upravo povijesnom lingvistikom, tj. jezičnim promjenama[54]. I među povijesnim lingvistima, ljudima koji se recimo bave povijesnom fonologijom slavenskih jezika ili starogrčkom dijalektologijom, nije nipošto nemoguće naći takve koji će s prijezirom gledati na suvremene jezične promjene, tj. promjene koje se u jeziku događaju sada, ili će prema njima imati negativan stav te će ih smatrati kvarenjem jezika i sl. Postavlja se pitanje – kako objasniti takav fenomen? Da bi se objasnili takvi potpuno neznanstveni i nelingvistički stavovi prema jeziku koje imaju neki profesionalni lingvisti, treba vjerojatno zaći u psihu pojedinaca (i recimo tražiti odgovor u njihovu općem konzervativizmu, općenitoj nesklonosti promjenama svugdje pa tako i u jeziku i sl.), što je uvijek nezahvalno, no uzroci se vjerojatno mogu naći i u nekim povijesnim razlozima vezanima uz razvoj lingvistike kao znanosti i uz razvoj standardnih jezika. Iako će svi moderni lingvisti, pa tako i standardolozi, uvijek kada se govori o standardnom jeziku, govornom jeziku i dijalektima napomenuti da standard nije nimalo vrjedniji od drugih jezičnih varijanata i da nestandardne jezične varijante nisu nešto loše, ipak iz same ideologije standardnog jezika, pa čak možda i iz same činjenice da standardni jezik postoji, proizlazi to da se standard nesvjesno ipak smatra nekako primarnom i boljom varijantom jezika. Stoga se često govori o "pravilnim" i "nepravilnim" pojavama

54 Kao primjer možemo navesti citat iz intervjua s Radoslavom Katičićem (*Vijenac*, br. 427–429, 15. srpnja 2010): "Istina, jezik se mora mijenjati jer se ne može ne mijenjati, ali to nije dobro za jezik. Najbolje bi bilo da svi ljudi svugdje uvijek govore jednako." Radoslav Katičić je inače jedan od najvećih živućih hrvatskih lingvista, među ostalim i vrhunski povijesni lingvist – primjerice, autor je knjige *A Contribution to the General Theory of Comparative Linguistics* (1970).

u jeziku, o “točnom” i “netočnom”, “boljem” i “lošijem”, “hrvatskom” i “nehrvatskom”, onom što je “u duhu jezika” i onom što nije i sl., što, unatoč službenim ogradama da je tu riječ samo o standardnom jeziku, uvijek zapravo implicitno u sebi sadržavaju poruku o tome da je standard najbolja jezična varijanta prema kojoj se sve ostale mjere i promatraju. I dok se seoski govori još i mogu istrpjeti, naravno u svojim vrlo ograničenim okvirima (jer za sve što je vrijedno spomena tu je ipak standardni jezik), poseban je prezir rezerviran za gradske govore te u tome treba tražiti i nesnošljivost nekih lingvista prema suvremenim jezičnim promjenama i govornom jeziku. Naime, u tradicionalnoj je dijalektologiji bilo uobičajeno da se proučavaju samo seoski dijalekti, dok se gradskim govorima dijalektologija uglavnom nije bavila ili se bavila samo govorom manjih gradova u kojima stanovništvo nije bilo toliko izmiješano[55]. Osim toga, i ruralnim se govorima dijalektologija bavila, i zapravo se još uvijek bavi, na poseban način – uvijek su se tražili stariji ljudi koji se nisu puno micali iz svoga sela i koji govore “neiskvarenim” i “pravim” lokalnim govorom. Tome je razlog to što cilj istraživanja seoskih govora zapravo i nije bio da se prouči kako se u kojem selu govori, nego zato da bi se podaci koji se nađu iskoristili u proučavanju povijesti jezika ili da se podaci iskoriste u rekonstrukciji nekadašnjih migracija stanovništva, starih dijalekatskih odnosa i položaja i sl. Namjerno se tražio ne realni govor kojega sela, nego baš što konzervativnija, starija, arhaičnija varijanta toga govora. Dakako, to samo po sebi ne mora biti loše jer nema ništa loše u traženju podataka koji nam pomažu u rekonstrukciji starijih faza jezika, no to je kao nuspojavu sa sobom donijelo to da se urbani govori smatraju iskvarenima i miješanima te zapravo posve beskorisnima za dijalektološka proučavanja. Danas se to u svijetu promijenilo (u Hrvatskoj, doduše, i ne pretjerano jer su kod nas gradski govori još uvijek poprilično zapostavljeni) i velika se pozornost posvećuje upravo proučavanju urbanih govora. No vjerojatno je kao ostatak takvih pogleda na jezik ostao i negativan pogled na suvremene jezične promjene, čak i

55 Što se tiče većih, ili relativno većih, gradova, kod nas je do početka 20. stoljeća opisan samo govor Dubrovnika i Rijeke (u Bosni i Hercegovini recimo Sarajeva i Mostara). Za ostale se veće gradove opisi, najčešće samo djelomični, javljaju tek puno kasnije (a za neke nikako). Zanimljivo je da je primjerice govor Zagreba prvi opisao Amerikanac Thomas Magner tek 1966. godine (Magner 1966). Danas je ipak o zagrebačkom govoru dostupno izvrsno djelo *Zagrebački kaj* (ZK 1998), a za kratak pregled govora Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka usp. i Kapović 2005.

kod profesionalnih lingvista, iako je takav stav, kako smo više puta napomenuli, zapravo posve nelingvistički i neznanstven.

Što se može na kraju zaključiti? Jezici se neprestano mijenjaju, jezična promjena je jedna od osnovnih karakteristika jezika; kao što se sve u vezi s ljudima mijenja – odjeća, frizure, obrasci ponašanja, način života itd., tako se i jezik mijenja (iako ne nužno na isti način kao drugi aspekti ljudskoga društva). Stoga prema jezičnoj promjeni, bilo da se ona dogodila u prošlosti ili da se događa danas, ne treba imati negativan odnos niti treba o njoj donositi vrijednosne sudove. Treba ih jednostavno prihvatiti kao sastavan i neizostavan dio jezika.

Treba li govoriti “pravilno”?

Jeziku je svejedno (D. S.)

U medijima se gotovo periodično pojavljuju “skandali” vezani uz jezik – o najnovijim promjenama u pravopisu, o najnovijoj inkarnaciji prijedloga zakona o jeziku, o anglizmima koji i dalje napadaju bespomoćni hrvatski jezik... Takve su rasprave vrlo popularne, ali često i vrlo osjetljive.

Pa ipak, ono što se najčešće čuje kada se govori o jeziku, pogotovo u svakodnevnim situacijama, ali i u medijima, neizbježna su pitanja poput: “Kako se to pravilno kaže?”, “Što je ispravno hrvatski?” i tome slično. Kao što vjerojatno može potvrditi bilo koji jezikoslovac, pa makar se on zapravo bavio povijesnom fonologijom čadskih jezika ili srednjovjekovnim hrvatskoglagoljskim tekstovima, najčešće je pitanje koje se stručnjacima za bilo koje jezično područje upućuje upravo to famozno “što je pravilno?”.

I doista, upitajte se, tko bar jednom nije nekoga upitao kako se nešto pravilno kaže? Dakako, na pitanje treba odgovoriti, no zanimljivo je da dosta ljudi ne voli odgovore kao “tako se kaže ovdje, a onako se kaže ondje” ili, ne daj bože, “ma i jedno i drugo je dobro”.

Jedini odgovor koji se zapravo traži na pitanje "što je pravilno?" jest ili "pravilno je A" ili "pravilno je B". Sve se drugo najčešće doživljava kao "muljanje", izbjegavanje odgovora ili nekakvo relativiziranje svega pa tako i "pravilnosti" u jeziku, što je koncept za koji se drži da je evidentno da postoji i da mora postojati.

Argument koji se javlja jest da nekoga reda i u jeziku mora biti. Pa valjda se mora znati što je pravilno, a što nije. (Kao da jezici nisu tisućama godina funkcionirali bez pravopisâ, gramatikâ i lingvistâ.) Svakako, nađe se među laicima i onih nešto sumnjičavijih, onih koji će povikati "car je gol!" i koji će se zapitati "ma tko to zapravo određuje što je pravilno, a što je nepravilno i na osnovi čega se to određuje?". Ipak, premda se i to zna čuti, nekako to ne dolazi do izražaja jer se nelingvist rijetko može susresti s odgovorom na to pitanje. Zašto? Pa jasno je, od malena se u školi uči upravo što je "pravilno", a što je "nepravilno", učiteljice "ispravljaju" djecu i uče ih govoriti "ispravno" i "lijepo", a jezikoslovci u novinama, na televiziji i na radiju također poprilično često govore o tome kako bi se što moralo reći, što je u duhu hrvatskoga jezika… dakako uz obaveznu pouku da se jezik mora neprestano učiti i njegovati.

Naravno, što se učenja i njegovanja jezika tiče, u tome u načelu nema ništa loše, samo da se istodobno ljudima ne govori da ne znaju svoj jezik, da su zaboravili ili ne znaju što pojedine riječi znače samo zato što ih upotrebljavaju u značenju koje te riječi imaju u svakodnevnom govoru, da govore "loše" i "nepravilno", da nagrđuju i iskrivljuju hrvatski jezik, da se nekoć bolje govorilo, a da danas više mladi ne znaju ni govoriti kako bog zapovijeda… Količina prodavanja magle u takvim izjavama je na prilično visokim razinama. Potrebna je poprilična drskost da biste nekoga išli uvjeravati da ne zna govoriti svoj jezik. Iako ga svi mi svaki dan normalno govorimo bez ikakvih problema i sasvim se lijepo razumijemo i sporazumijevamo na njemu bez obzira na sve te "nepravilnosti" i ostale opačine koje se u jeziku tobože mogu naći.

Ovdje je potrebna jedna ograda. Naime, kako se i može pretpostaviti, ne slažu se svi standardojezični priručnici uvijek oko toga što pripada književnom jeziku ili ne, kao što se i jezični savjeti često mogu razlikovati i u stilu i u sadržaju. Stoga kada dajemo primjere besmislenih jezičnih savjeta, preporuka i propisa, što činimo u nastavku, valja voditi računa

o tome da nije nipošto rečeno da bi se svi standardolozi i svi priručnici s time složili. I među ljudima koji se bave standardnim jezikom, pa čak i među onima koji se bave davanjem jezičnih savjeta u medijima, ima razumnijih i manje razumnih i ne može ih se sve trpati u isti koš premda, generalno gledajući, čak i ako su nešto racionalniji od drugih mogu imati neznanstven ili neprimjeren pristup jeziku. Osim toga, jezično je savjetodavno pretjerivanje u hrvatskom znalo ići do toliko nevjerojatnih granica da bi nerijetko i oni savjetodavci koji su inače grmjeli u medijima o neprimjerenoj upotrebi ovoga ili onoga izraza znali upozoravati na ekscese u progonjenju određenih riječi. Tako recimo jedna od poznatih medijskih jezičnih savjetodavki Nives Opačić[56], iako inače zna itekako zastraniti u nepotrebni preskriptivizam[57], s pravom ukazuje na nepotrebno zamjenjivanje riječi *cjenik* riječju *koštovnik* [58], riječi *molba* sa *zamolba*, *domaća zadaća* s *domaći uradak* i sl.

Kako rekosmo, o "pravilnosti" i "nepravilnosti" u jeziku se uopće ne može govoriti. Naročito se ne može govoriti u smislu da je "nepravilno" reći *idem kod njega* umjesto *idem k njemu* ili *idem sa njim* umjesto *idem s njim*. Nijedna od tih rečenica nije nepravilna. Može se reći da rečenice *idem kod njega* i *idem sa njim* ne pripadaju hrvatskom standardnom jeziku, ali se ne može reći da su nepravilne. Eventualno bi se o njima moglo govoriti kao o nepravilnima u okviru hrvatskoga standardnoga jezika, ali i tu bi zapravo normalno bilo samo spomenuti da *idem kod njega* ili *idem sa njim* ne pripadaju u standard i suzdržati se od etiketiranja pojedinih riječi i konstrukcija kao nepravilnih jer to stvara krivi dojam. Čim se govori o nepravilnosti, pa makar se zapravo mislilo samo na standard, iz toga je lako poopćiti takvo razmišljanje na jezik općenito, a upravo se to, svjesno i nesvjesno, namjerno i nenamjerno, nerijetko i događa. S druge strane, ono što bi u jeziku doista bilo nepravilno, tj. što njemu ne bi pripadalo su npr. rečenice poput **idem kod njemu ili **idem s njemu. Takvi su oblici nepravilni, tj. to su greške, iz jednostavnog razloga – zato što se u jeziku tako ne upotrebljavaju. Naravno, ako bi se jednoga dana počelo tako govoriti, onda bi i to postalo pravilno. Treba razlikovati

56 U Novom listu od 12. 2. 2006.

57 Preskriptivizam se, kao što sama riječ kaže, bavi (jezičnim) propisivanjem, za razliku od deskriptivizma koji se bavi jezičnim opisivanjem.

58 Što je besmisleno čak i iz purističke perspektive jer je riječ *cijena* slavenska, dok je riječ *koštati* posuđenica u hrvatskom (iz mletačkoga talijanskoga).

proizvoljnu standardološku normu, tj. proizvoljno biranje toga što će ući u standardni jezik i tako postati “pravilno”, od unutarnjih pravila jezika po kojima se zna da prijedlog *s* ide s instrumentalom (*s njim*) a ne s dativom (**s njemu). Jeziku je svejedno kako će se što u njemu izricati, jedino što je tu relevantno jest upotreba – nešto u jeziku ili postoji ili ne. A sve što postoji je i pravilno.

Pojedini jezični dušebrižnici znaju pisati čitave članke ili davati čitave intervjue posvećene tome što je “nepravilno” a što “pravilno”, a da pritom nijednom, ili samo neizravno i tek usput, spomenu da se to odnosi na standardni jezik. Dakako, ako jezične savjetodavce stisnete uza zid, priznat će oni da je tu zapravo riječ samo o standardnom jeziku, no to nije opća poruka koja se odašilje. Nije uopće neobično da se na kraju stječe dojam da se sav taj govor o “nepravilnosti” odnosi na jezik općenito a ne samo na standardni jezik ili da je zapravo standardni jezik jedina varijanta jezika o kojoj se uopće ima što raspravljati jer se u govornom jeziku ionako može reći bilo što. Zapravo, tim nekim slijedom ide i razmišljanje onih koji si uzimaju za pravo suditi o “pravilnosti” u jeziku – ako baš moraju, priznaju da se sve to tiče samo standardnoga jezika, ali često odmah uz to dodaju ogradu da govorni jezik ionako nije bitan jer ondje tobože pravilâ nema. To je, jasno, potpuno netočno jer svaki jezik, tj. svaka varijanta jezika, ima svoja pravila, kao što rekosmo, samo što su ona utvrđena jezičnom upotrebom, tj. time kako govornici upotrebljavaju svoj jezik, a ne time što je netko proizvoljno izmislio i odredio kao pravilo. Da navedemo još jedan primjer, to što se u govornom jeziku osim *unatoč tome* (*unatoč* + dativ) može reći i *unatoč toga* (*unatoč* + genitiv), za razliku od standarda gdje se dopušta samo *unatoč tome* (što je, povijesno gledajući, stariji oblik), ne znači da u govornom jeziku nema pravilâ. Ima pravila, samo što ono glasi da *unatoč* ide ili s dativom ili s genitivom, ali ne npr. s instrumentalom (**unatoč time) ili s akuzativom (**unatoč to). Svaki jezik ima pravila po kojima funkcionira – uostalom, da ona ne postoje, niti bi dijete ikad moglo usvojiti materinji jezik niti bi čovjek mogao naučiti strani jezik. Pravila postoje u svim varijantama jezika i stoga je pogrešno pravilima smatrati samo proizvoljne propise kojima se u standardnom jeziku preskribira ovaj ili onaj oblik kao jedini “ispravan”.

Posve je pak nesumnjivo da mnogi od "jezičnih arbitara" misle da bi neki savjeti i preporuke trebali vrijediti i općenito, a ne samo za književni jezik. Naime, to je u nekim slučajevima, po njima, jednostavno pitanje logike i zdravog razuma te nije bitno je li riječ o standardu ili o jeziku općenito. Primjerice, kaže li se da se ne može reći optimalnije i najoptimalnije jer latinski optimus već znači "najbolji", odnosi li se takav savjet samo na standardni jezik ili na jezik općenito? Ne bi bilo preuzetno tvrditi da bi se tu mnogi preskriptivisti i puristi, te standardolozi općenito, složili da je netočno reći najoptimalniji ne samo u standardu, nego i inače u jeziku. To naime nije logično, to nema smisla. Dakako, ti isti jezikoslovci zaboravljaju da je jezik jezik, a ne logika, i da jezik ne mora nužno biti logičan. Također zaboravljaju da se ne može i ne smije – dapače, da je bezobrazno – ljudima govoriti i nametati kako bi trebali govoriti. Ako tko želi, izražajnosti ili efekta radi, reći najoptimalniji, zašto to ne bi rekao?[59] Zašto bi mu tu cjepidlake prigovarale i to na temelju toga što ta riječ znači u latinskom? Zašto bi značenje te riječi u latinskom bilo bitnije od onoga kako se ta riječ danas upotrebljava? Osim toga, ta riječ u hrvatskom, bez obzira na svoje porijeklo, oblikom sasvim očito nije superlativ, a teoretiziranja o tome mogu li se od toga napraviti komparativ (optimalniji) i superlativ (najoptimalniji) na osnovi nekakve "logike" nemaju smisla[60]. Ti se oblici ili upotrebljavaju ili ne, a ako se upotrebljavaju – a upotrebljavaju se – svako razmišljanje o "logici" i "smislu" je tu posve suvišno. Uostalom, da se dotičan pridjev ne komparira, teško da bi se itko od jezičnih kadija uopće sjetio ići čisto teoretski o tome pisati. Samo pisanje o tome je dokaz da to u jeziku postoji.

Govoreći o jeziku, prečesto se poteže za argumentom logike. Pritom ti koji se toga "argumenta" prihvaćaju zaboravljaju da se jezik, kako već rekosmo, ne mora pokoravati zakonima logike. Jezik je plod ljudskoga uma i katkad u njemu možemo naići i na pojave koje nisu logične,

59 Zanimljivo, čini se da nitko nema primjedaba npr. na superlativ *najsavršeniji* iako također nije "logičan".

60 Još je sumanutije kada se, primjerice, tvrdi da se pridjev *bitan* ne smije komparirati jer se on tobože odnosi na *bît*, koja je valjda samo jedna. Naravno, oblici se *bitniji* i *najbitniji* potpuno normalno upotrebljavaju u jeziku i nema apsolutno nikakva razloga da to tako ne bude. Značenje pridjeva *bitan* je više-manje podudarno značenju pridjeva *važan* te se, kao i taj pridjev, stoga može i komparirati. Etimološko povezivanje toga pridjeva s riječju *bît* ne igra nikakvu ulogu u određivanju njegova značenja i toga može li se komparirati ili ne. Jasno, ovdje govorimo o općem jeziku, nije sporno da se pridjev *bitan* kao termin može upotrebljavati u drugom, preciznijem, značenju npr. u filozofskoj terminologiji.

na ponavljanja koja se iz logičke perspektive čine bespotrebnima, na elemente koji ne bi nužno morali biti prisutni u jeziku i sl. No sve to čini ljudski jezik upravo *ljudskim* a ne strojnim jezikom. Svaki jezik ima svoja pravila, *jezična* pravila, i nema smisla tražiti od jezika da se pokorava logičkim umjesto jezičnim pravilima. Recimo jedan primjer prividne nelogičnosti u jeziku su rečenice kao *Bojim se da ne dođe*, gdje bi se zapravo po smislu očekivalo da će biti **Bojim se da dođe, ali u jeziku to jednostavno tako ne funkcionira. Upotrebom lažne logike se često opravdava posve sumanuto ispravljanje i samoispravljanje poput inzistiranja na tome da se govori *pri telefonu* umjesto *na telefonu* zato što tobože "ne stojimo na telefonskom aparatu". Kao da to ima ikakve veze s tim. Prijedlog *na* ima i konkretno značenje (*na krovu*, *na stolu*, *na podu*...) ali i apstraktno značenje (*na dijeti*, *na lijekovima*, *na tulumu*...), što je prilično očito. Možemo tu navesti i još koji takav "nelogičan" primjer koji se, unatoč svojoj "nelogičnosti" ili "suvišnosti informacijâ", ipak upotrebljava: tako se često govori *obadva* iako već i samo *oba* ima to značenje (kao u poznatoj *obadva, oba su pala*), kao što se kaže i *biti negdje sat vremena* iako je tu to *vremena* posve redundantno. No jednostavno je tako.

Katkada se rogobori i protiv "nepotrebne" zalihosnosti u jeziku[61], pa recimo *izaći van* nije dobro jer već *izaći* znači "ići van", kao što ni *vremensko razdoblje* ne valja jer je svako *razdoblje* nužno i *vremensko*. No zalihost je u jeziku posve uobičajena na svim planovima. Tako je npr. zalihosno slaganje imenica, pridjeva i zamjenica ili imenica/zamjenica s glagolima u rodu/broju/padežu i sl. Ako se već po riječi *žena* zna da je to nominativ jednine ženskog roda, zalihosno je da se to mora vidjeti i na svim riječima u *jedna dobra žena*, međutim teško da će se netko sjetiti ići to kritizirati kao nepotrebno. Stoga nije jasno zašto se toliko na redundantnosti inzistira u drugim područjima.

Da navedemo primjer, jedna jezična savjetodavka (GH: 451) govoreći o oblicima kao *najcentralniji* piše o "oblicima koji odudaraju od naravne logičnosti" i "elementarnih značenjskih zakonitosti". Također objašnjava da samo jedna točka u prostoru može biti *centralna* "a nikakva druga ne može biti od nje *centralnija* ili *središnjija*". Dodaje da "Nešto što je *najcentralnije* ili *najsredišnjije* postaje semantički praznom besmislicom"

61 Redundancija/zalihost/zalihosnost u jeziku označava informacije koje se ponavljaju, koje se izražavaju na više mjesta ili koje se mogu iščitati iz više elemenata.

i da "pridjeve *centralan*, *središnji* i *gorući* nije logično stupnjevati". No autorica je ovdje posve promašila poantu. Posve je svejedno je li što logično komparirati ili ne i što ona misli o "naravnoj logičnosti" i "elementarnim značenjskim zakonitostima". Jedino što je bitno jest upotrebljavaju li se takvi oblici ili ne. Ako se upotrebljavaju, ti oblici očito postoje i sva trabunjanja o "naravnoj logičnosti" su posve izlišna. Osim toga, komparativ se *centralnije*, primjerice, posve smisleno i normalno upotrebljava u hrvatskom – npr. u rečenicama kao što je ova: "I kod slušnog oštećenja vrijedi pravilo: što je oštećenje *centralnije*, to su smetnje veće (...)" – kao što može bilo tko provjeriti jednostavnim pretraživanjem na internetu.

Ni o kakvoj "pravilnosti" i "nepravilnosti" u jeziku nema smisla govoriti. Sve što se uobičajeno govori je i pravilno. Eventualno se nepravilnostima mogu nazivati prave jezične pogreške, kada posve slučajno izgovorite neku riječ ili frazu krivo, npr. kad se pogreškom umjesto *pas i mačka* kaže *mas i pačka* ili kad se čovjek zabuni pa mu izleti *bio sam u kuće* umjesto *bio sam u kući*. U takvim se slučajevima može govoriti o jezičnim pogreškama, no, jasno, i to su opet posve normalne pojave, a i, kada se to dogodi, i govorniku i slušatelju je jasno da je riječ o pogrešci, za razliku od situacije kad kažete npr. *sa njom* (umjesto standardnog *s njom*), što vrlo često ni najžešće jezične cjepidlake neće primijetiti. Prave se jezične pogreške mogu javljati i kad primjerice stranci govore neki jezik koji ne poznaju dovoljno dobro ili u prijevodu kada se nešto doslovno prevede iako nijedan izvorni govornik ne bi tako nešto rekao. Zamislimo recimo situaciju, da malo karikiramo, da neki prevoditelj prevede englesku frazu *piece of cake* (što znači "mačji kašalj") doslovno kao *komad kolača*. To je dakako pogreška jer se to tako u hrvatskom ne kaže. Međutim, kad bi se takva fraza ustalila, to bi prestala biti pogreška bez obzira na to što bi se puristi zacijelo jako ljutili na takvu frazu. Dakle, čim se nešto u jeziku ustali i čim to govori više ljudi, više nije riječ o pogrešci bez obzira na porijeklo takve pojave[62]. Jasno, teško je točno reći koliko ljudi treba

62 Takav je slučaj npr. s upotrebom riječi *ikad* u primjerima kao *najbolji ikad* ili *najveća glupost ikad* (eng. *best ever* i *the most stupid thing ever*). Tu je riječ o doslovnom prijevodu fraze s engleskog. Kada su se takvi primjeri događali samo sporadično, kada bi tko doslovno nešto preveo s engleskog, to se onda moglo smatrati jezičnom greškom. Međutim, kada su se takvi izrazi počeli upotrebljavati u hrvatskom u svakodnevnom govoru, oni su time postali pravilni u hrvatskom, bez obzira što su nastali kao kalk prema engleskom.

upotrebljavati neku novu riječ ili izraz da bi to prestala biti greška, no to se otprilike može usporediti s problemom ćelavljenja – koliko točno vlasi treba čovjek izgubiti da bi ga se smatralo ćelavim?

Svi jezikoslovci načelno tvrde da poštuju dijalekte, govorni i razgovorni jezik. To nije neobično jer bi bilo znanstveno neprihvatljivo ustvrditi bilo što drugo. No u stvarnosti i nije baš tako. Govorni se jezik nesvjesno, neizravno ili prikriveno ipak drži manje vrijednim. Takvi se stavovi onda prenose i na čitavu javnost te se lingvistika doživljava kao znanost koja se bavi time "kako će se pravilno govoriti i pisati", što je posve suprotno istini. Lingvistika se bavi opisom jezika, lingvistika opisuje, objašnjava i nastoji shvatiti jezik u svim njegovim manifestacijama i oblicima. Standardizacija se pak jezika, tj. u načelu nasumično propisivanje toga što je "bolje" ili "lošije", što treba, a što ne treba ući u standardni jezik, zapravo uopće ne može smatrati dijelom lingvistike u pravom smislu. Dakako, to ne znači da se pojedini standardni jezici ne mogu opisivati, niti znači da su standardni jezici nepotrebni – to samo znači da se dotični *proces standardizacije ne smije mistificirati*, niti od njega treba stvarati veliku znanost jer se on, na kraju krajeva, često svodi samo na proizvoljno određivanje toga što je standardno a što ne.

Danas je, na svu sreću, većina ljudi ipak osviještena do te mjere da se stvari tipa *kaj* ili *šta* ne smatraju "nepravilnima" u odnosu na "pravilno" *što* (iako se među nelingvistima može čuti i takvih mišljenja), ali će se s druge strane vjerojatno većina ljudi, ako su svjesni da postoje, složiti da su oblici kao *orginalan*, *delikvent* ili *sumlja* umjesto *originalan*, *delinkvent* i *sumnja* nesumnjivo "nepravilni". To je, dakako, smiješno. Oblici su *orginalan*, *delikvent* i *sumlja* nestandardni, govorni oblici. Oni su također i oblici mlađi od oblika *originalan*, *delinkvent* i *sumnja* – u prvom je slučaju iz riječi ispalo -*i*-, u drugom -*n*-, dok se u trećem primjeru dogodilo razjednačavanje pa je -*mnj*- prešlo u -*mlj*-[63].

63 Razjednačavanje (disimilacija) je jezična promjena u kojem se jedan od dva fonetski ista ili slična glasa mijenja pa tako npr. riječ *stiropor* u dijalektu postaje *stiropol* (*r-r* > *r-l*), dok *mnogo* u dijalektu može postati *vnogo* ili *mlogo* (*m-n* > *v-n* ili *m-l*). Kao što vidimo, pri disimilaciji se mogu razjednačavati i dva glasa koja su neposredno jedan do drugoga (*mn*- u *mnogo*) ali i bilo koja dva glasa u istoj riječi (*r-r* u *stiropor*), kao što se mogu razjednačavati isti (*r-r* u *stiropor*) ili samo bliski glasovi (*m-nj*- u *sumnja* – *m, n, nj* su nosni glasovi). Obrnuta se pojava zove ujednačavanje (asimilacija), npr. kada *čizma* postane *čižma* (*č-z* > *č-ž*).

Međutim, ti oblici nikako nisu nepravilni oblici. Oni jednostavno ne pripadaju standardnomu jeziku, što ne znači da su zato manje vrijedni ili lošiji u nekom apsolutnom smislu. To jesu mlađi, sekundarni oblici, ali to također ne znači da su zato lošiji od starijih oblika.

Gledamo li riječi na takav način, tj. ne prihvaćamo li takve sekundarne promjene glasova kao nešto “pravilno” (a taj se argument često povlači), na jednoj su razini jednako kao danas *orginalan* ili *sumlja* nepravilne i riječi *brat* (što bi “pravilno” etimološki trebalo biti *bratar[64]), *čovjek* (“pravilno” bi se očekivalo *človjek*[65]), *nokat* (“pravilno” bi bilo *nogat*[66]), *sabor* (“pravilno” bi bilo *zbor*), *istovjetan* (“pravilno” bi bilo *istovetan*[67]) itd. U svim su se tim riječima dogodile “nepravilne” promjene pa ipak nitko danas ne bi za njih rekao da su “nepravilne” riječi. Osim toga, sekundarne promjene nisu nipošto ograničene samo na govorni jezik i dijalekte. Često u dijalektima nailazimo na starije oblike nego u standardu. Tako je primjerice dijalekatsko *sliva* starije od standardnoga *šljiva*, kao što je i dijalekatsko *črn* starije od standardnoga *crn*. Pa ipak, u tim se primjerima nitko ne bi usudio tvrditi da su likovi *sliva* i *črn* “pravilniji” od *šljiva* i *crn*. Tu se vidi da, premda se koncept izvornoga oblika često upotrebljava da bi se dokazalo zašto je nešto “pravilnije”, to zapravo nije bitno. Nije važno što je jezično gledano starije, takvi su podaci ionako poznati samo malom broju stručnjaka, bitno je što je, iz ovog ili onog razloga, propisano kao standard[68]. To što je propisano kao standard se onda, bilo to jezično starije ili mlađe, smatra normom, a sve ostalo su odstupanja od nje.

Ono što je najžalosnije u vezi s “pravilnim” i “nepravilnim” je to da svi lingvisti, a ima ih, koji primjerice, da uzmemo klasičan primjer, inzistiraju na tome da je oblik *sumlja* “neispravan” i da je oblik *sumnja*

64 Od praslavenskog *bratrъ.

65 Od praslavenskog *čelověkъ/čьlověkъ.

66 Od praslavenskog *nogъtь. *Nokat – nokta* nastaje od starijega *nogat – nokta*, gdje je nominativ dobio -*k*- analogijom prema kosim padežima u kojima je -*k*- nastalo obezvučenjem ispred -*t*-. Ta je riječ, očito, izvedena od osnovne riječi *noga*.

67 Ova riječ zapravo etimološki nema jata, nego je on unesen sekundarno i to tek u najnovije vrijeme. U standardnom jeziku se do razmjerno nedavno još inzistiralo na varijanti *istovetan*.

68 Takvi su primjeri, jasno, poznati i u drugim jezicima. Tako je standardni oblik za glagol “pitati” danas u engleskom *ask*, dok je nestandardni oblik *ax*, koji upotrebljavaju primjerice američki crnci, manje prestižan i stigmatiziran premda je taj oblik, s gledišta jezične povijesti, stariji od današnjeg standardnog oblika *ask*.

jedini "ispravan", zapravo pokazuju doista komično neznanje iz samih osnova lingvistike. Naime, predavanje o arbitrarnosti (nemotiviranosti) jezičnoga znaka[69] je jedna od prvih tema na bilo kojem svjetskom studiju lingvistike ili kojega god jezika. Princip arbitrarnosti znači jednostavno sljedeće: veza između određenog pojma (*označenika*, npr. pojma "sumnja") i njegove zvučne slike (*označitelja*, npr. same riječi [sumnja]) je proizvoljna. Sâm označitelj nema nikakve veze s onim što označuje, tako da je posve svejedno kako taj označitelj u jeziku glasi. Za pojam "sumnja" označitelj na hrvatskom glasi *sumnja*, na engleskom *doubt*, na japanskom *gigi*, na svahiliju *tashwishi*... Isto tako bi u svakom jeziku mogao glasiti i nekako drugačije. Tom istom logikom bi u hrvatskom mogao glasiti i *sumlja* i taj oblik bi u toj ulozi jednako funkcionirao kao i oblik *sumnja*, kao što i funkcionira kod mnogih govornika hrvatskog. To što se u hrvatskom standardu danas nalazi upravo oblik *sumnja* a ne *sumlja*, i što je oblik *sumlja* slučajno, povijesno gledajući, mlađi oblik, nema nikakva utjecaja na "vrijednost" ili "pravilnost" tih dviju riječi. Obje su te riječi i ispravne i jednako vrijedne. Jedina je razlika među njima to što samo jedna od njih pripada standardu[70].

Moglo bi se prigovoriti da značenje nije više toliko arbitrarno (nemotivirano) kod tvorbe riječi jer ondje riječ koja se tvori od neke druge obično ima veze s polazišnom riječi (ili riječima), npr. tvorenica *vlasnik* će očito imati neku značenjsku vezu s osnovnom riječi *vlast*. No riječ *vlasnik* bi teoretski, samo po svom tvorbenom značenju, isto kao i "čovjek koji ima vlasništvo" mogla značiti i "onaj koji vlada" (*vladar*), "onaj koji je na vlasti" ili sl. Konkretno leksičko značenje je opet proizvoljno/arbitrarno/izabrano. Isto kao što bi složenica *brzojav* teoretski mogla značiti i "poruka koja se brzo dostavi", "čovjek koji se uvijek brzo javlja" ili nešto deseto, no ne znači ništa od toga nego isključivo

69 Usp. de Saussure 2000: 124–125. De Saussureov *Tečaj opće lingvistike* smatra se najbližim lingvističkim ekvivalentom Biblije.

70 Naravno, riječi mogu nositi različite konotacije. Tako će oblik *sumlja* mnogi obrazovani govornici odmah doživjeti kao znak neobrazovanosti onoga tko ga upotrebljava. No to je posljedica toga što je oblik *sumnja* standardan pa prema tome i prestižan, dok je oblik *sumlja* izrazito stigmatiziran. Ipak, tu je bitno zamijetiti da je to posljedica proizvoljna društvenog pripisivanja određenih konotacija pojedinim oblicima, a ne inherentna inferiornost oblika *sumlja*. Čisto jezično gledano, taj oblik ni po čemu nije manje vrijedan od oblika *sumnja*.

"telegraf/telegram", što je arbitrarno izabrano leksičko značenje te složenice. Osim toga, valja napomenuti da ni izvedenice (poput *vlasnik*) i složenice (poput *brzojav*) nisu motivirane u odnosu na izvanjezični svijet (tj. na samo značenje riječi) nego su motivirane samo donekle u odnosu prema drugim jezičnim elementima (u ovom slučaju prema riječima *vlast*, *brz* i *javiti* te prema sufiksu *-nik*), koji su pak posve nemotivirani (arbitrarni). Dakle, tu nipošto nije riječ o arbitrarnosti u smislu o kojem je bilo riječ na početku – o tome da se pojam/označenik kao "zid" u različitim jezicima označava proizvoljnim slijedom fonema. Riječ *zidar* je, gleda li se u odnosu na pojam koji označava, jednako arbitrarna kao i riječ *zid* jer se pojam "zidar" izražava u konačnici, u odnosu jezika i izvanjezičnog svijeta, proizvoljnim slijedom glasova, bez obzira na to što unutar jezika između riječi *zid* i *zidar* može postojati unutarnja (jezična) veza. No i ta je veza nasumična jer nema nikakva unutarnjeg razloga zašto bi se jezični označitelj za pojam/označenik "zidar" morao izvoditi baš iz označitelja za pojam "zid", usp. npr. engleski *mason* ili *bricklayer* "zidar", što nema nikakve jezične veze s riječju *wall* "zid". Isto tako, umjesto *zidar* bi se u hrvatskom moglo teoretski upotrebljavati i *zidač*, *zidnik*, *zidnjak* ili npr. *gradbenik*, *gradilac*, *kućodizac*, *zgradodizac*, *izgradnik* i sl.

U jeziku nema "ispravna" načina kako što reći. Konkretan oblik koji se u jeziku javlja ovisi o nasumičnom povijesnom razvoju, a konkretan oblik u standardnom jeziku još k tome ovisi o procesu standardizacije koji je također uvjetovan brojnim izvanjezičnim i historijskim okolnostima pa i slučajnostima. Nije npr. nimalo nezamislivo da je u nešto drugačijim povijesnim okolnostima, ili u paralelnom svemiru, zađemo li malo u znanstvenu fantastiku, mogao nastati hrvatski standard u kojem bi primjerice oblici *sliva* i *sumlja* bili standardni[71]. Mnogi bi govornici toga standarda onda smatrali oblike *šljiva* i *sumnja* nepravilnima.

Dobar su primjer za proizvoljnost standarda i bezumnost govorenja o pravilnosti oblici genitiva množine *svih*, *njih* i akuzativa množine *sve*, *njih*. Naime, kod tih se oblika izvorno akuzativ množine razlikovao

71 To uopće nije tako nezamisliv scenarij. Dosta bi bilo da je recimo postojao neki vrlo ugledan filolog u 19. stoljeću koji je u svojim djelima, npr. zato što se tako govori u njegovu rodnom govoru, propisao upravo takve oblike.

od genitiva množine pa je prema *svih*, *njih* u genitivu stajalo *sve*, *nje* u akuzativu. Takav je sustav i danas zadržan u nekim dijalektima. Međutim, može doći do analogije pa se akuzativni oblik može zamijeniti genitivnim te tako i u akuzativu dobivamo oblike *svih*, *njih*, kako je u mnogim govorima. No u standardu je preuzeto polovično rješenje pa se od *svi* čuva stariji akuzativ *sve* (dok se *svih* za akuzativ smatra kolokvijalnim, tj. "nepravilnim"), dok se od *oni* uzima ujednačeni genitiv/akuzativ *njih* (iako u dijalektima još postoji starije *nje* u akuzativu). Unatoč takvu nasumičnu ujednačavanju mlađih oblika, zaslijepljeni će zastupnici standarda tvrditi da su samo oblici *sve* i *njih* "ispravni" u akuzativu iako je, poznajemo li situaciju u dijalektima i u povijesti jezika, posve jasno da je ovdje riječ o proizvoljnu biranju određenih oblika za standard, temeljeno na tome kako se ti oblici javljaju u nekim dijalektima, a ne temeljeno na nekoj unutarnjoj vrijednosti ili "pravilnosti" dotičnih oblika. Kao što je danas sticajem okolnosti u hrvatskom standardu akuzativ *sve* ali *njih*, isto bi tako, uz malo drugačije uvjete, akuzativ mogao biti i *sve*, *nje* i *svih*, *njih*.

Standardni je jezik uvijek djelomično umjetan, nastao proizvoljnim izabiranjem, propisivanjem, a katkada i čistim izmišljanjem, kako ćemo vidjeti. Tu hrvatski, nasreću, nije najgori primjer – u drugim je jezicima, primjerice u engleskom, takvih proizvoljnih izmišljanja pravilâ, koja ne proistječu iz jezika kakav se doista govori nego iz sumanutih zamisli pojedinih profesionalnih izmišljača pravilâ, puno više nego u hrvatskom. Tako su npr. engleska pravila o nedopustivosti razdvajanja infinitiva[72] ili dvostrukoj negaciji[73] potpuno izmišljena tj. artificijelna.

U nastavku ćemo iznijeti neke zanimljive primjere iz standardizacije hrvatskoga jezika i hrvatskog jezičnoga savjetodavstva kod kojih nije baš

72 Usporedi iz serije *Zvjezdane staze* poznati citat *to boldly go (where no one has gone before*) "hrabro ići (kamo nitko prije nije otišao)". Po spomenutom pravilu je umetanje priloga *boldly* "hrabro" unutar infinitiva *to go* "ići" neispravno, tj. infinitiv *to go* ne bi se smio "razbijati" prilogom *boldly*. Prema tom pravilu, u engleskom bi ispravno bilo samo *to go boldly* a ne i *to boldly go* iako se oboje u eng. upotrebljava.

73 Usporedi naslov pjesme The Rolling Stonesa*: I can't get no satisfaction* ("nikako da se zadovoljim"). U "ispravnom" engleskom bi taj naslov glasio *I can't get any satisfaction* ili *I can get no satisfaction*. Dvostruka je negacija u književnom engleskom bila obična do 18. stoljeća kada je artificijelno uklonjena po "logici" da dvije negacije kao u matematici daju pozitivnu tvrdnju. Za "nelogičnost" dvostruke negacije usp. npr. Cheshire 1998.

lako shvatiti kojom se logikom ti propisi i savjeti vode, osim logikom izmišljanja i propisivanja pravilâ čisto reda radi. Ti će nam primjeri poslužiti kao dodatna ilustracija uzaludnosti koncepta “pravilnosti” u jeziku i proizvoljnosti u standardizaciji jezika.

Kao preporuka ili neobavezno pravilo se obično navodi da se varijantni pridjevsko-zamjenički nastavci -*og*/*oga* upotrebljavaju tako da se prvo upotrijebi dugi pa onda kratki nastavak, npr. *hrvatskoga standardnog jezika*. U ovom nastavku je duži oblik nastavka starija varijanta. Oblik -*og* nastao je kraćenjem od starijega -*oga*. Danas u jeziku postoje oba nastavka iako u govornom jeziku prevladavaju obično kraći oblici[74]. U standardu se također javljaju oba nastavka, no nasumično ili kakvo drugačije spontano upotrebljavanje obaju nastavaka očito profesionalnim izmišljačima pravilâ nije baš bilo po volji pa je stoga posve proizvoljno stvorena preporuka da prvi primjer bude dug a drugi kratak. Premda je u ovom slučaju riječ samo o preporuci, i to nam također može poslužiti kao ilustracija toga o kakvom je tu mentalnom sklopu riječ.

Poznat je, iako običnu čovjeku nezapamtljiv i neshvatljiv, i jezični savjet po kojem *zahvaliti* znači doista “zahvaliti, reći kome hvala”, dok bi *zahvaliti se* tobože trebalo značiti samo “odbiti”. Ono što je sigurno jest to da je potonja, povratna, varijanta jezičnopovijesno gledana mlađa, načinjena najvjerojatnije prema njemačkom *sich bedanken*, što je također povratno, no također je sigurno i to da je dotična značenjska “razlika” kao stvorena za zbunjivanje poštena čovjeka. Velika većina govornika sasvim sigurno ne razlikuje po značenju *zahvaliti* i *zahvaliti se*, a vrlo je upitno ima li uopće govornikâ koji tu razliku imaju (a da je nisu kao umjetnu naučili).

Imamo i riječi za koje Hrvati navodno ne znaju što znače – tu je npr. riječ *značaj* koja je prije imala značenje “karakter”, a danas se uglavnom upotrebljava u značenju “značenje, važnost”. Dakako, jezični pedanti još uvijek preferiraju ono prvo značenje, dok se drugo nerijetko odbacuje kao govorno, iako vjerojatno većina ljudi uopće ne bi znala za prvo značenje dotične riječi. Zatim je tu riječ *probitačan*,

74 Duži su oblici uobičajeni u kratkim zamjenicama, kao u *čega* ili *svega*. Oblik *tog* se obično upotrebljava ispred imenice, npr. *tog djeteta*, dok se oblik *toga* obično upotrebljava kao genitiv od samostalnoga *to*, npr. *Zbog čega? Zbog toga*. To, naravno, ne znači da se i *toga* i *tog* ne mogu javiti i u drugim funkcijama, no to je rjeđa pojava.

što izvorno znači samo “koristan, isplativ”, te je, dakako, samo u tim značenjima “pravilna” u hrvatskom standardnom jeziku, dok je danas uobičajeno drugo značenje “prodoran, snalažljiv” prilično omraženo među standardolozima. Takve promjene i proširenja značenja su u jeziku posve uobičajene i inherentne samoj prirodi ljudskoga jezika pa ne samo da opiranje takvim pojavama nema smisla, nego svjedoči i o neshvaćanju osnovnih načina funkcioniranja jezika kod onih koji se time bave.

Nije jasno čemu toliko odupiranje jezičnim promjenama i čemu tolika mržnja prema novim značenjima? Zašto jednostavno ne dodati novo značenje u rječnik? Nijedno novo značenje u jeziku nije s Marsa palo, to su sve normalne značenjske promjene kakve se stalno događaju. Ili, na koncu konca, ako u standardu i ostane samo staro značenje (iako je to zapravo neodrživo na duge staze), svejedno nema potrebe govoriti da ljudi ne znaju govoriti, da ne znaju što koja riječ znači i slične besmislice kakve se mogu čuti.

Poseban su problem posuđenice. Neki su standardolozi na njih toliko osjetljivi da je čudno što ne dolazi do prijedlogâ da se primjerice riječ *sedam* izbaci iz hrvatskoga jezika jer je to bila semitska[75] posuđenica u praindoeuropskom jeziku. No s druge strane, isti su ti standardolozi često osjetljivi na to da te posuđenice, ako već uđu, ne daj bože, u hrvatski, bar “pravilno” u nj uđu. Tu je onda čuveni primjer riječi *kazeta*. Iako svi govore *kazeta*, naš vrli standard uporno propisuje *kaseta*. Zašto? Zato što je to “pravilno”. Naime, njemački, talijanski i francuski tu imaju -*ss*-, što se izgovara [s]. Prema tome, odakle govornicima hrvatskog jezika pravo izgovarati tu nekakvo “nepravilno” -*z*- umjesto -*s*-? Razuman bi čovjek postavio pitanje – pa je li nam bitnije kako *mi* nešto izgovaramo ili kako izgovaraju Nijemci i Francuzi, pa makar naš izgovor bio i etimološki “nepravilan” (tj. etimološki neočekivan[76])?

75 U porodicu semitskih jezika pripadaju bliskoistočni mrtvi i živi jezici kao arapski, hebrejski, aramejski i akadski.

76 Naime, prema stranom izgovoru [s], i u hrvatskom bi se očekivao glas [s]. Nema nikakvog razloga da i kod nas to [s] ne ostane, no iz ne posve jasnih razloga, u hrvatskom se tu ipak javlja glas [z]. Takve neočekivane pojave u povijesnoj lingvistici i etimologiji nisu neobične. Osim toga, sama etimologija je prilično nevažna za to kako se danas u hrvatskom ta riječ izgovara. Ako se danas kaže *kazeta*, a kaže se, za sve praktične potrebe je potpuno svejedno je li tu riječ o očekivanu ili neočekivanu glasovnom odrazu u toj posuđenici.

Nije li jednostavnije u rječničku etimološku bilješku dodati opasku da smo nekako “izmislili” to -*z*- na mjestu očekivana -*s*- umjesto da se svi patimo i govorimo *kaseta* jer je to tobože “pravilno”?

Problem za sebe su latinske i grčke riječi. Naime, kod njih se često zahtijeva da se poštuje izvorni izgovor, naglasak pa i padež iako je to hrvatskim govornicima često potpuno strano. Tako se jezični pedanti hvataju za glavu kod riječi *posthuman* jer to dolazi od latinskoga *postumus* te tu “ne bi trebalo” biti toga -*h*-, koje je unijeto analogijom prema riječi *humus*, dakle riječ je o svojevrsnoj učenoj pučkoj etimologiji. Stoga se, da bismo bili vjerni starim Rimljanima, nameće oblik *postuman* iako taj oblik sasvim sigurno nitko spontano tako ne izgovara, nego dapače zvuči kao oblik kojem nedostaje -*h*-. Pritom se zanemaruje činjenica da se i u drugim jezicima ta riječ “krivo” piše. Ona se, naime, s -*h*- piše i u engleskom (*posthumous*) i u francuskom (*posthume*) i u njemačkom (*posthum*, uz rjeđe *postum*) dok se bez -*h*- piše npr. u španjolskom (*póstumo*) i talijanskom (*postumo*). Dakle, Englezima i Francuzima to neetimološko -*h*- ne smeta, ali ga mi, kao pravi novovjekovni Latini, moramo pošto-poto izbaciti. S tim da treba napomenuti da je u većini spomenutih jezika posve nebitno hoće li se to -*h*- ondje pisati jer se ionako neće izgovarati. U hrvatskom, nasuprot tome, nije nebitno hoće li se pisati ili ne jer to automatski povlači i razliku u izgovoru. Tu se postavlja pitanje – koga briga kako ta riječ glasi u latinskom? Da, *posthuman* s -*h*- nije etimološki “ispravno”. I što onda? Takve su “nepravilnosti” normalan dio svakoga jezika, nema smisla mijenjati već ustaljene riječi samo zato što neki tobožnji “stručnjaci” za jezik to ne znaju.

Cjepidlačenje i patologija u vezi s posuđenicama iz klasičnih jezika nažalost ne staje samo na nesretnim ubačenim *h*-ovima. Suludo ugledanje na izvorni izgovor ide do te mjere da se recimo ogorčeno prosvjeduje protiv “nepravilna” naglaska *egzódus* (na drugom slogu)[77] jer riječ u latinskom i grčkom ima naglasak na prvom slogu pa bi tako “trebalo” biti i u hrvatskom. Pritom je, dakako, dotičnim goropadnicima posve nebitno što danas gotovo svi govornici hrvatskoga tu riječ izgovaraju upravo s naglaskom na drugom slogu – puno je naime bitnije kako su to Rimljani izgovarali prije dvije tisuće godina. Tvrdi se da riječ, kad

77 Usporedi npr. GH: 478.

je upotrebljavamo u izvornom obliku, mora čuvati i izvorni naglasak. Zašto bi morala čuvati izvorni naglasak? Zašto se ne bi govorilo kako se govori?

Isto tako se prigovara sklanjanju kao *Slušao sam Carminu Buranu* ili *To piše u Elementi Latini* (ili *Pacti Conventi*)[78]. S obzirom na to da su oblici *Carmina Burana*, *Elementa Latina* i *Pacta Conventa* u latinskom imenice srednjega roda u množini, preskriptivisti tvrde da se onda i u hrvatskom moraju sklanjati kao imenice u množini srednjega roda, tj. kao *bogata sela* ili *velika kola*. Međutim, ipak preporučuju (ako se "preporukom" mogu zvati formulacije poput "moraju se sklanjati", "mora se reći i napisati", "isto se tako moraju ponašati" i slično kakve se u takvim "savjetima" javljaju) nesklanjanje dotičnih riječi, npr. *u spomenutim Elementa Latina* ili *raspravljamo o Pacta Conventa*. Zašto onda ne bi bilo i *u Elementima Latinima* i *o Pactima Conventima*? Naravno, jasno je što je posrijedi. To je nominativ srednjega roda i "ne može se" sklanjati kao jednina ženskoga roda, ali kako bi potpuno sklanjanje po množini srednjega roda zvučalo smiješno, onda se propisuje nesklanjanje koje zvuči jednako tako smiješno. Isto se pravilo onda propisuje i u nešto češćem primjeru – u riječi *skripta*, koja se uobičajeno upotrebljava kao imenica ženskoga roda u jednini (*ova skripta*, *ove skripte*, *ovoj skripti*...), no jezične cjepidlake inzistiraju da se upotrebljava kao množina srednjega roda jer je tako u latinskom (*ova skripta*, *ovih skripata/skripti*, *ovim skriptima*...). Naravno, takva se deklinacija prema latinskom ne preporučuje u množini riječi *dokument* jer se množinski oblik *dokumenta* upotrebljava u Srbiji. Taj nam primjer pokazuje da možda ipak latinski i nije najvažniji (ako su Rimljani u sprezi sa Srbima)[79]. Također, na izvornoj se množini ne inzistira ni u slučaju riječî *opera*[80] ili *Biblija* (*bio sam u operima*?, *čitao sam u Biblijima*?) iako su dotične riječi također u latinskom/grčkom u množini srednjega roda. Isto tako nam puristi preporučuju da se

78 Usporedi npr. GH: 469.

79 No zato se jedna hrvatska riječ, *posao*, kada se upotrebljava u množini u srednjem rodu (*gledati svoja posla*), što je zapravo ostatak staroga zbirnog oblika, smatra "nepravilnom" pa se to pokušava zamijeniti oblikom kratke množine muškoga roda (*gledati svoje posle*), što je tobože "pravilnije". Progoniti taj oblik je pak opet posve bizarno čak i iz perspektive "hrvatskosti" pojedinih oblika – oblik *posla* u množini je arhaizam koji hrvatski baštini još iz indoeuropskoga prajezika, dakle riječ teško da može biti "naškija" i "hrvatskija" nego što jest.

80 *Opera* u latinskom znači "radovi" i izvorno predstavlja množinu riječi *opus*, koja je također posuđena u hrvatski u drugom značenju.

govori *Raspravljamo o modus vivendi* umjesto, kao što bi bilo obično, *o modusu vivendi* itd. jer takvi latinizmi da se ne mogu sklanjati (kako ne mogu? – *modus vivendi*, *modusa vivendi*, *modusu vivendi*...). I tu je opet, sasvim očito, riječ o cjepidlačenju i nametanju nakaradnih propisa bez pravog razloga. Slični bi se primjeri mogli nizati unedogled.

Ono što se često zamjera zastupnicima, recimo to tako, slobodoumnijega i kritičkoga, a zapravo jednostavno rečeno znanstvenoga, pristupa jeziku, o kakvom je riječ u ovoj knjizi, jest njihovo tobožnje odbacivanje svih pravila i dopuštanje prevelike slobode u jeziku, za što se tvrdi da vodi u kaos. Dakako, tu je riječ o istoj onoj strategiji koja se primjenjuje i u društveno-političkim okvirima kada se tko buni protiv manjka slobode ili represije. “Reda mora biti”, “neka pravila se moraju znati”, “ne možemo dopustiti kaos”... No jasno je da je takva apologetika sve samo ne utemeljena. Doista nije jasno kako bi se kaosom moglo proglasiti nastojanje da se ljude ne maltretira invektivama da ne znaju svoj jezik, da se djecu ne uči neznanstvenim glupostima o “pravilnom” i “nepravilnom” od rane mladosti, da se u standardnom jeziku vodi računa o tome da riječi znače ono što doista znače u suvremenom jeziku, a ne ono što su značile prije sto godina, da je posve nepotrebno izmišljati posve proizvoljna standardojezična pravila neutemeljena u jezičnoj praksi...? Rezultat svega toga nipošto ne bi bio kaos nego racionalan odnos prema jeziku na dobrobit svih njegovih govornika.

Na kraju treba reći još nešto. Ovdje smo se uglavnom bavili situacijom u hrvatskom jeziku te smo kritizirali domaće lingviste koji na neznanstven način promatraju jezik. No ne treba zapadati u malograđanski samoprezir pa misliti da je to nešto što je tipično samo za Hrvatsku[81]. Ideologija standardnog jezika i neznanstven način

81 Upadanje u svojevrsni kulturno-lingvistički autorasizam tipično je primjerice za Kordić 2010, gdje se opravdano kritizira neznanstveni pristup mnogih domaćih kroatista, no to se uspoređuje s idealiziranom slikom stranih znanstvenika kod kojih tobože nema takvih zabluda, što je potpuno netočno. Tako se već na koricama govori o “izoliranosti domaće sredine od dosega znanosti u svijetu”. No tu je zapravo riječ o izoliranosti dijela domaćih znanstvenika od znanosti općenito, ili prije o neshvaćanju te znanosti, a takvo neshvaćanje postoji i kod dijela stranih znanstvenika, to nema nikakve posebne veze baš s domaćim znanstvenicima. Idealiziranje stranih znanstvenika je kod Kordićeve vidljivo i po tome što se gotovo cijela knjiga sastoji isključivo od citata uglavnom stranih znanstvenika, čak i za neke primjere gdje je doista malo čudno uzimati upravo strance kao mjerodavne. Treba biti ipak svjestan toga da inozemno ne znači nužno uvijek i bolje te da crne ovce i neznanstveni postupci nisu tipični samo za Balkan nego i za druge dijelove svijeta.

promatranja jezika koji se širi kroz obrazovanje je u jednakoj mjeri prisutan i u drugim zemljama, primjerice u anglofonim zemljama kao što su Velika Britanija ili Sjedinjene Američke Države. Da je to tako, lako se vidi i u pop-kulturi, recimo po referencama na jezik koje se mogu dobiti iz američkih filmova i serija[82]. Osim toga, strani sociolingvisti iz tih razloga kritiziraju takav pristup jeziku u svojim zemljama[83].

Kao zaključak, u jeziku ne postoji "pravilno" i "nepravilno". Sve što se govori je također i pravilno. Pojedini jezični oblici mogu u standardni jezik pripadati ili ne pripadati, no ako mu i ne pripadaju, to ne znači da su takvi oblici zato manje vrijedni ili "neispravni". Iako je jezična standardizacija potrebna iz praktičnih razloga, ne treba smetnuti s uma da se standardnojezični izbor često vrši na posve proizvoljnoj osnovi te ga stoga ne treba fetišizirati, pretvarati u ono što nije i tako zamagliti njegov odnos s cjelinom jezika koje je on samo malen dio.

82 U filmovima i serijama na engleskom se često o jeziku govori spominjući *proper* "pravi" ili *correct* "ispravni" engleski, govori se o jezičnim pogreškama i o tome da ljudi ne znaju govoriti engleski ako ne govore standardno ili se javljaju različiti oblici jezičnog "ispravljanja", po čemu se vidi da stav o jeziku među općom populacijom, pa ni mnogim stručnjacima, ondje nije ništa naprednij negо što je primjerice u Hrvatskoj.

83 Da nije tako, teško da bi bilo potrebe za radovima kao što su Milroy & Milroy 1999 ili Milroy 2007.

Treba li nam standardni jezik?

Ako smo se odlučili za zelene kute u nekoj tvornici, ne znači da je plava boja sama po sebi pogrešna (A. S.)

Svi svjetski jezici imaju govornu varijantu jezika i dijalekte[84], a samo neki od njih imaju i standardni jezik. Postojanje standardnoga jezika uvelike utječe na način na koji govornici razmišljaju o jeziku. Govornici jezika koji posjeduje standardnu varijantu jezika, kao što su govornici hrvatskoga, engleskoga ili japanskoga, za razliku od govornika koji govore jezikom koji nije standardiziran, kao što su govornici mnogih afričkih ili svih australskih jezika, žive unutar kulture standardnog jezika. U takvim su kulturama stavovi prema jeziku, primjerice stav o postojanju pravilnosti u jeziku ili o tome da su dijalekti nekako podređeni standardu, određeni jakim ideološkim pozicijama koje se uglavnom baziraju upravo na samom postojanju standardne varijante jezika. Sve to čini ideologiju standardnoga jezika (Milroy 2007). Govornici u tim okolnostima obično nisu svjesni da su njihovi stavovi prema jeziku uvjetovani rečenim ideološkim pozicijama, nego vjeruju da su njihovi stavovi prema jeziku zapravo zdravorazumski. To nije nešto tipično samo za ovaj slučaj jer je konačni cilj svake ideologije

84 Osim ako je riječ o jeziku kojim govori vrlo mala skupina ljudi.

da postane nevidljiva, "neutralna" i da je se počne smatrati zdravorazumskim razmišljanjem.

No prvo treba reći nešto o samom nazivu *standardni jezik*. Danas se u hrvatskom uglavnom upotrebljava taj naziv, no u prošlosti se u istom značenju upotrebljavao i naziv *književni jezik*, kao što se tome odgovarajući nazivi i dalje upotrebljavaju u drugim jezicima, npr. u ruskom. Termin *književni jezik* je zamijenjen *standardnim jezikom* iz čiste mode pod utjecajem američke uporabe. No danas se tâ zamjena *post hoc* "tumači" obično time što *književni jezik* tobože znači *jezik književnosti*, što je smiješan argument. Kao prvo, i danas se katkad umjesto standardni kaže književni jezik, a, osim toga, riječi imaju značenje koje im pridamo, pa tako i *književni jezik* može značiti sve ono što nam znači i *standardni jezik*, bez obzira na to što je izveden od riječi *knjiga*[85]. Pojednostavljeno rečeno, *standardni jezik* je jednostavno moderni naziv za *književni jezik*[86]. Treba ipak istaći i jednu razliku. Naziv *standardni jezik* upotrebljava se uglavnom samo za moderne službene varijante jezika jer se pod njim podrazumijeva službena nadregionalna jezična varijanta koja je u upotrebi u svim slojevima društva. Stoga je o standardnom jeziku u pravom smislu te riječi nemoguće govoriti prije pojave obaveznog osnovnog školovanja i pojave modernih medija i uopće opće pismenosti[87]. Službene varijante jezika su i prije postojale, no one su uglavnom bile ograničene samo na više slojeve društva ili su bile ograničene upotrebe. Ne može se govoriti primjerice o starogrčkom

85 Jednako tako kao što je riječ *ručnik* izvedena od riječi *ruka* pa to ne znači da njime ne možemo brisati noge, glavu i leđa ili da, želimo li njime brisati te dijelove tijela, moramo nužno izmisliti nove riječi *nožnik*, *glavnik* i *leđnik*. To su opet osnove lingvistike – razlika između tvorbenoga značenja (značenja koje bi se očekivalo prema riječi iz koje je koja tvorenica izvedena) i leksičkoga značenja (značenja koje pojedina tvorenica zapravo ima, a koje se ne mora nužno poklapati s tvorbenim značenjem). Tako je tvorbeno značenje riječi *ručnik* otprilike "nešto što ima veze s rukom". Teoretski bi to mogao biti "ručni sat", "štap koji se nosi u ruci", "narukvica" i nešto deseto, no u konkretnom slučaju znamo da je leksičko značenje te tvorenice upravo "komad tkanine za brisanje tijela". Usput budi rečeno, u tvorbi samog pridjeva *književni* nema ničega što bi taj pridjev obavezivalo da se odnosi isključivo na književnost, niti pojedini termin mora svojim tvorbenim značenjem nužno obuhvaćati cjelinu onoga što leksičko značenje obuhvaća – kao što npr. kažemo *uzletište* iako se s njega može i uzlijetati i na nj slijetati.

86 Inače, ispravljanje poput "ne kaže se književni nego standardni jezik" nepogrešiva je oznaka jezikoslovnih mediokriteta.

87 O teoriji standardnoga jezika vidi više u Brozović 1970. Upravo je Dalibor Brozović (1927–2009), veliki hrvatski lingvist, uveo termin *standardni jezik* u kroatistiku. O povezanosti standardnog jezika i konstituiranja nacije vidi Bourdieu 1992: 28.

standardnom jeziku, dok se recimo o starogrčkom književnom jeziku itekako može govoriti. Tako se može govoriti i o stvaranju hrvatskoga književnoga jezika npr. u 18. stoljeću, ali se o standardnom jeziku, u modernom smislu te riječi, može govoriti tek negdje od 19-20. stoljeća, tj. u praksi se taj naziv samo tako upotrebljava. Jezik književnosti je bolje pak zvati upravo tako, *jezik književnosti*, umjesto da se izmišljaju nova značenja za pojam *književni jezik*. Naravno, nije uopće sporno da termin *književni jezik* može dobiti novo značenje "jezik književnosti", kao što bilo koja riječ može teoretski dobiti bilo koje značenje, no za sada se to tako još uglavnom ne upotrebljava. U ovoj knjizi upotrebljavamo nazive *standardni jezik* (*standard*) i *književni jezik* u istom značenju.

Do sada smo govorili o tome da o jeziku, pa onda i o standardnom jeziku, treba razmišljati kritički, da treba razgolititi realne odnose koji u pozadini procesa standardizacije stoje umjesto da se oni mistificiraju, da u jeziku ne postoji kategorija pravilnosti i da su sve jezične varijante jednakovrijedne, uključujući tu sve govorene i pisane jezične varijante. Zagovornici će takvog pristupa jeziku nerijetko biti optuženi da su protiv standarda općenito. No kritičko i znanstveno preispitivanje standardnog jezika i neprihvaćanje standarda kao samodovoljne neupitne činjenice nipošto ne znači i neprihvaćanje standardnog jezika kao koncepta i realnosti.

Posve je jasno da je u moderno ustrojenu društvu potreban neki oblik standardnoga, tj. službenoga, jezika. Ne zato što "i u jeziku treba biti reda" ili zato što "jedna nacija treba imati jedan i jedinstven jezik" ili iz sličnih ezoteričnih razloga, nego iz jednostavnih praktično-funkcionalnih razloga – iz istih razloga iz kojih postoji i standardiziran sustav mjera, standardizirani prometni propisi i sl. Potreban je nekakav službeni oblik jezika kojim će se pisati službeni dokumenti i zakoni, kojim će se govoriti na javnoj televiziji, koji će općenito služiti kao koliko-toliko neutralno sredstvo sporazumijevanja i kao takvo se podučavati u školama.

No, kako se iz rečenoga vidi, standard bi zapravo, unatoč svojoj proširenosti i važnosti, trebao biti pomoćno sredstvo komunikacije, jezična varijanta koja nastaje iz praktičnih potreba. Međutim, problem je u tome što se standard u pravilu, premda najčešće prikriveno i neizravno, promatra kao nešto više od toga. Na nj se onda ne gleda

kao na jednu od jezičnih varijanata koja ima svoju specifičnu upotrebu, nego ga se zapravo između redaka smatra jezikom samim, tj. primarnom jezičnom varijantom koja služi kao norma u odnosu na sve ostale jezične varijante. Iz same njegove pozicije proizlazi i njegova privilegiranost te se, iako nijedan lingvist to neće priznati, implicitno smatra nadređenim drugim govornim varijantama – govornom jeziku, dijalektima, lokalnim govorima… To sve proizlazi iz već spomenute ideologije i kulture standardnog jezika koja nastaje samim postojanjem standarda.

Kao što je rečeno, upravo samo postojanje standardnog jezika, premda je on nesumnjivo potreban iz praktičnih razloga, njegova kodifikacija i upotreba u širokom dijapazonu prilikâ i područjâ, dovodi do toga da ostale jezične varijante postanu podređenima u općoj percepciji. Standard kao službeni jezik postaje zapravo i jedini legitimni jezik prema kojem se sve ostalo prosuđuje. To je npr. očito i iz same jezične upotrebe. Govori se primjerice o nestandardnosti pojedinih oblika, o nestandardnim idiomima[88], o substandardu itd., dok se za standard nikad neće reći da je npr. nedijalekt. Druge se jezične varijante dakle određuju u odnosu na standard a ne obrnuto. Naravno, nijedan lingvist neće otvoreno reći da je standardni jezik bolji od govornoga jezika ili od dijalekata jer bi to bilo jednostavno znanstveno potpuno neprihvatljivo. To možemo usporediti s time da npr. nijedan političar (bar na Zapadu) neće otvoreno i izravno reći da recimo ne voli Rome ili da misli da žene moraju ostati kući, kuhati i peglati. Unatoč tome što onih koji tako misle, i u slučaju lingvistâ i u slučaju političarâ, itekako ima. Unatoč tome što se iz znanstvenih razloga nikako ne može otvoreno govoriti o primarnosti standarda, standard se uvijek postavlja na pijedestal i, barem nesvjesno i između redaka, smatra ga se vrjednijim od govornoga jezika koji se uvijek podcjenjuje, zapostavlja i smatra se zapravo suvišnim išta i govoriti o njemu. Jer govorni je jezik u toj popularnoj percepciji nerijetko "iskrivljen", "nepravilan", preplavljen raznoraznim tuđicama, "osiromašen" i "okljaštren". Istina je dakako posve drugačija. Govorni je jezik, nejedinstven i raznolik, *pravi jezik*. Iako je u lingvističkim relacijama besmisleno govoriti o vrjednijim i manje vrijednim jezicima, kada bismo baš inzistirali na tome da neka varijanta bude vrjednija, to bi prije bio govorni jezik i dijalekti nego

88 Idiom je opći naziv za sve jezične varijante, tj. naziv koji pokriva termine jezik, narječje, dijalekt, govor…

standardni jezik koji je uvijek u velikoj mjeri artificijelan. Govorni je jezik živ spontani jezik. To je onaj jezik koji možemo nazvati svojim jezikom. Standardni jezik pak, naravno, ima svoju funkciju, ali svejedno ostaje pomoćno sredstvo komunikacije i takvim ga treba doživljavati. Ne treba ga mistificirati niti ga treba pretpostavljati drugim jezičnim razinama. Treba uvijek imati na umu da nema standardnoga jezika bez općega, organskoga jezika u pozadini, dok jezikâ bez standardnih inačica ima jako puno.

Dio prezira prema govornom jeziku, pa i dijalektima, u najnovije se vrijeme u Hrvatskoj može možda objasniti i političkim promjenama i zaokretom nakon 1990. Unitaristička jezična politika tijekom dviju Jugoslavija se simbolički povezivala s rodonačelnikom klasične književne novoštokavštine, Vukom Karadžićem, a onda i s vukovskim načelom "piši kako govoriš", iako to niti je izvorno Vukovo načelo, niti u njemu ima išta loše. Prekid službenog postojanja "srpskohrvatskog" jezika i ulazak na velika vrata nacionalističke ideologije u jezik doveo je do toga da se i na načelo ugledanja na narod i kako on govori, što je bila jedna od osnovnih ideja vukovaca, počelo gledati sumnjičavo pa se u nemalu broju izjava hrvatskih jezikoslovaca između redaka moglo pročitati da je zapravo nebitno kako "narod govori", kao da je standard nekako nezavisan od ljudî koji govore jezikom na osnovi kojeg je dotični standard načinjen[89]. No nije ni neobično da u mistifikatorskoj ideologiji

89 U Srbiji je situacija drugačija te ondje nema tolike razdvojenosti govornoga i književnoga jezika, dapače – u velikoj mjeri i dalje živi vukovsko načelo *piši kako govoriš*. Nije teško razumjeti odakle tako različite koncepcije književnih jezika u Hrvatskoj i Srbiji – Srbi na narodnom jeziku pišu praktički tek od 19. stoljeća kada su, nakon Vukove reforme, konačno prekinuli sa *slavjanosrpskim*, rusificiranim srpskim jezikom koji su upotrebljavali viši slojevi društva, dok je tradicija književnog narodnog jezika u Hrvatskoj mnogo duža (najstariji se praizvori hrvatskog književnog, ne još standardnoga, jezika, koliko god neizravni, po nekima mogu tražiti već od Kašićeve gramatike 1604). Stoga je logično da se u Srbiji naglašavao pravi čisti narodni govor (u opoziciji prema umjetnom slavjanosrpskom), dok je u Hrvatskoj na cijeni bila književna tradicija jer su izvori hrvatskoga književnoga jezika, a samim time i pisane tradicije koja može biti različita od govornog jezika, puno dublji nego srpski. Nasljeđe takva različita odnosa prema jeziku se zadržalo sve do danas, a u Hrvatskoj se to sve onda naknadno povezalo sa svjesnom protuvukovštinom novijega datuma. Takve razlike u tradiciji mogu objasniti neke hrvatsko-srpske standardološke razlike u kojima se u Hrvatskoj teži više etimološkim a u Srbiji fonetskim rješenjima: primjerice u pisanju futura (hrv. *pisat će* prema srp. *pisaće*), u upotrebi isključivo starije *što* prema srp. *šta/što*, u nekim fonološkim osobinama kao što je dosljedno čuvanje glasa *h* u hrvatskom (*muha*, *kuhati)* za razliku od srpskog (*muva*, *kuvati)* ili u čuvanju starijih suglasničkih skupova kao u hrv. *tko* prema srp. *ko.* To sve, jasno, unatoč tome što i u hrvatskom izgovara [pisaće], što se u govornom jeziku, kao i u standardnom srpskom, rabi *šta* u upitnom značenju a *što* u odnosnom (*šta vidiš?* prema *ono što vidim*), što se gubljenje glasa *h* javlja i u svim hrvatskim štokavskim govorima osim Dubrovnika te što se u govornom jeziku i u Hrvatskoj uobičajeno izgovara [ko] a ne [tko]. To je u skladu s činjenicom da pisanje u jezicima s duljom tradicijom pisanja puno više odskače od realnoga izgovora (npr. u engleskom) nego kod jezika s kratkom tradicijom.

standarda jezik postane nešto što nema veze s običnim ljudima, nego, dapače, nešto gdje obični govornici jeziku postaju smetnja jer ga "krivo" govore. Po toj istoj logici, jasno, jezik nikako ne bi mogao opstati bez "autoritetâ" koji će određivati što je "ispravno", što "neispravno", što dopušteno, a što nije. Moglo bi se reći da kroatisti zapravo rade upravo na tome da se govorni jezik i standard što više razdvoje, što je izravno povezano s često naglašavanim tvrdnjama da svi trebaju učiti standard što se dovodi do apsurda, a u konačnici i do smiješnih tvrdnji da izvorni govornici ne znaju govoriti svoj vlastiti jezik. To također dovodi i do toga da ljudi katkad griješe upravo zato što smatraju da standardno nikako ne može biti ono što se uobičajeno govori pa namjerno traže rješenja kojih nema ili su rjeđa u govornom jeziku[90].

Već smo govorili o arbitrarnosti jezika i o tome da je proces standardizacije jezika u najvećoj mjeri potpuno proizvoljan, iako ovisi o nekim realnim povijesnim i društveno-političkim okolnostima i zadanostima. Standardizacija, kao i opstanak standardnoga jezika, ovisi o autoritetu, tj. o poslušnosti autoritetu[91]. Izvor autoriteta nije uvijek isti, katkad je to jezik kojeg vrlo utjecajna pisca (npr. Danteov za talijanski ili Lutherov za njemački), katkad je to poznati i priznati jezični stručnjak (u prošlosti je to za srpski, ali i za hrvatski, bio Vuk) a katkad autoritet koje institucije (npr. Francuske akademije). No unatoč tome što se unutar kulture standardnog jezika pojedincima može činiti da normiranjem jezika upravlja božanska providnost, taj proces je zapravo puno prizemniji i proizvoljniji. Pojednostavljeno govoreći, standardno je ono što piše u kojem od standardojezičnih priručnika – rječnika, gramatika, pravopisa, jezičnih savjetnika. Dakle, u praksi je zapravo dovoljno da nešto, što dosad nije bilo standardno, uđe u koji od standardojezičnih priručnika (koji se ne slažu uvijek u svemu) i to će, samim tim činom, postati dijelom standarda, tj. jednom od standardnih mogućnosti. Pogotovo je to danas prilično vidljivo, uz more privatnih izdavača i nepostojanje prave mogućnosti da se novi standardojezični priručnici

---

90 Tako se u pisanom jeziku počinju sve više upotrebljavati riječi kao *žitelji* ili *ponaosob*, a slična je tome vjerojatno i pojava da se katkada, kada se želi zvučati standardno, primjerice rabe pitanja s *da li*, koja kroatisti inače smatraju srpskim utjecajem. Tako se prema govornom *ideš?* ili *jel ideš?* umjesto standardnoga *ideš li?*, što valjda zvuči preneobično, katkad, želeći govoriti standardno, upotrebljava *da li ideš?*, iako to u govornom jeziku nije baš često, vjerojatno upravo zato što zvuči neobično pa se onda samim time i povezuje sa standardom.

91 O autoritetu i "legitimnosti" u jeziku vidi Bourdieu 1992: 40–45.

uopće podvrgnu nekom vrhovnom "autoritetu" koji bi ovjerio moguća nova standardna rješenja. To se u Hrvatskoj jasno vidi na primjeru pravopisa. Recimo pisanje *ne ću* je bilo smatrano običnom pravopisnom greškom (kao primjerice i *ne moj)*, no, nakon što je izišao pravopis u kojem se to dopustilo prvo kao fakultativno, a onda i kao jedino rješenje, samim tim činom izlaska pravopisa je to postalo standardom[92]. Tu se dosta dobro vidi u kolikoj je mjeri standardizacija jezika proizvoljna. Proizvoljnost je također poprilično očita u opskurnijim dijelovima standarda, primjerice u akcentuaciji, koja je u velikoj mjeri samo mrtvo slovo na papiru[93], gdje se u jezičnim priručnicima mogu javljati prilično različita rješenja koja će sva biti standardna samim time što su ušla u ovaj ili onaj standardojezični priručnik. Autoritet se katkada pokušava izboriti na posve prozaične načine, primjerice tako da se različiti priručnici natječu za službeno priznanje ministarstva obrazovanja ili slično, a katkada se pitanje autoriteta u normiranju jezika pokušava riješiti na drugačije načine – primjerice kod nas osnivanjem Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika[94] koje bi tobože dogovorno trebalo odlučivati o tome kakva bi rješenja trebalo standardizirati[95].

---

92 Jasno, to ne znači da će takav novi oblik automatski biti i prihvaćen u upotrebi. Većina javnosti je lik *ne ću* s punim pravom odbila jer za nj nema nikakvih argumenata, a pogotovo ne lingvističkih. Kao prvo, pisanje *neću* je danas posve uobičajeno. Kao drugo, argument tradicije tu ne znači baš puno jer se prije pisalo i ovako i onako (npr. i *nevidim*). Kao treće, lingvistički to nema smisla pisati odvojeno jer je tu posrijedi jedna riječ, u kojoj početno *ne-* nije *ne* kao u *ne vidim*, nego je riječ o *nē-* s dugim *ē* koje je nastalo u davnoj jezičnoj prošlosti stapanjem *-e* iz negacije *ne* i *o-* iz *(h)oću*. Ako bismo pisali *ne ću*, onda bi, želimo li biti dosljedni (što standardolozi gotovo uvijek žele), trebalo pisati i *ne mam* (tu je također riječ o dugom *ē* nastalu stezanjem, tj. u naknadu za izgubljeno *-i-*), a pogotovo bi trebalo pisati *ne moj* jer je tu doista riječ o običnoj negaciji *ne* (s kratkim *e*) iako se oblik *moj* sâm za sebe više ne rabi (riječ je o odrazu staroga oblika *mozi!*, što je imperativ glagola *moći)*. Sličnom kvazilingvističkom logikom bi se moglo zastupati i pisanje *ni je* umjesto *nije* (*-i-* tu nastaje od starijega jata, a jat od staroga stezanja vokala – dakle, slučaj isti kao u *neću*, osim što je stezanje u *nije* nešto starije). Primjer pisanja *na me* za koji neki zastupnici kažu da je isti kao kod *ne ću* nije isti unatoč istom naglasku (*ná me* i *néću*) – jezična povijest ovih primjera je posve različita (nema potrebe ulaziti u detalje, ali dovoljno je reći da dužina u *na me* ne potječe od stezanja). Primjeri poput *na me* doista jesu iznimni u više pogleda (u slovenskom se primjerice pišu skupa), ali to nam ne govori ništa o primjeru *neću*. No najbitnije je reći da se u kampanji da se piše odvojeno *ne ću* najmanje radi o nekakvim "lingvističkim" razlozima (koji ionako ne postoje). Tu je riječ ponajprije o nacionalističkim razlozima gdje se traži tobože hrvatskiji oblik pisanja toga glagola eda bi se tu razlikovali od Srba iako je, zanimljivo, upravo Vuk pisao odvojeno *ne ću*. Više o pisanju *neću/ne ću* vidi u Gluhak 2001.

93 Najveći broj govornika, ako nisu štokavci, ne može gotovo nikako u potpunosti ovladati standardnom akcentuacijom, a i oni koji njome vladaju, vladaju sustavom općenito, u smislu da razlikuju četiri naglaska, ali ne i u tome da apsolutno svaku riječ naglašavaju onako kako piše u nekom rječniku ili gramatici (a tu postoji razmjerno velik broj varijanata).

94 Zanimljivo je već u samom nazivu opaziti umjetno pravilo o pridjevskim navescima: prvo *-oga*, onda *-og*.

95 Nasreću, to je tijelo prilično slabašno i nema prevelikog utjecaja.

Čak i oni standardolozi koji ne misle svjesno da je standard primarna jezična varijanta, svejedno se prema njemu tako ponašaju, što je opet plod ideologije standardnog jezika na koju ni lingvisti, kako smo vidjeli, nisu imuni. Tako se, kada se govori o standardu i nestandardnim jezičnim varijantama, dopuštaju i jedne i druge, međutim najčešće se stječe dojam da bi u principu u većini slučajeva koji nisu druženje s prijateljima na kavi ili razgovor s ukućanima trebalo govoriti standardom. Neka dijalekata i govornoga jezika, to je bogatstvo jezika koje treba čuvati, ali ipak govòrimo mi standardom. Kao što rekosmo, jasno je da će se službeni dokumenti, udžbenici ili stručna literatura pisati književnim jezikom ili da će informativne emisije koje se gledaju u čitavoj zemlji biti na standardu, jednako tako kako će se njime govornici služiti u najslužbenijim situacijama kao više-manje neutralnim sredstvom komunikacije. Standardni jezik jest potreban, no sa standardom ne treba pretjerivati i zahtijevati njegovu uporabu i ondje gdje za tim zapravo nema prave potrebe, kao što ga nema potrebe idealizirati i fetišizirati. Treba biti realan i biti svjestan jednostavne činjenice da je velikoj većini ljudi u najvećem broju situacija standard, osim pasivno – za čitanje novinâ, knjiga ili gledanje televizije, uglavnom nepotreban (i to unatoč tome što figurira kao jezična varijanta nadređena svima ostalima). Ljudi uglavnom provode većinu vremena u svom lokalnom zavičaju, gdje govore kako inače govore i gdje ih svi razumiju, govorili standardom ili ne. Svojim lokalnim govorom mogu govoriti na ulici, na tržnici, na poslu i više-manje u svim situacijama. U svakodnevnom životu većine ljudi je zapravo teško zamisliti situaciju u kojoj bi bilo apsolutno nužno govoriti standardom ili u kojoj bi došlo do ozbiljnih problema, nesuglasica ili nesporazuma ako se ne bi govorilo standardom.

Često se navodi primjer toga da se bez standarda govornici različitih dijalekata ne bi međusobno mogli sporazumijevati. Tu ima nešto istine – govornici različitih dijalekata će, ako se susretnu, doista prijeći na određenu varijantu standarda kako bi se lakše sporazumjeli. No ne treba ipak iz takvih primjera izvlačiti dalekosežne zaključke. Kao prvo, govornici velikog broja hrvatskih lokalnih govora bi se ipak mogli sporazumjeti i bez pomoći standarda. Jasno, kada bi govornici primjerice s Visa i iz Bednje (to su primjeri koji se često navode) inzistirali na najlokalnijim verzijama svojih govora, s tim bi vjerojatno

bilo puno problema, no govornici u realnom svijetu, ako se žele sporazumjeti, neće inzistirati na oblicima za koje se može pretpostaviti da ih onaj drugi neće razumjeti. Osim toga, postojao standard ili ne, govornici pojedinih lokalnih govora su u načelu uvijek svjesni toga da ne govore svi jednako kao oni i svjesni su lokalnih obilježja svoga govora s razumijevanjem kojih bi govornici iz drugih mjesta mogli imati problema. Stoga se lokalna obilježja posve lako daju ukloniti iz govora da bi se lakše sporazumjelo. Govornici to često rade tako da upotrebljavaju jezične osobine za koje iz iskustva znaju da su proširenije na širem području ili tako da se približavaju govoru susjednoga velikog ili većeg urbanog središta jer su gradski govori, zbog većeg miješanja i protoka stanovništva, uvijek razumljiviji na širem području. Stoga nije čudno da i danas govornici ruralnih dijalekata, kada žele govoriti standardom, ili misle da njime govore, zapravo nerijetko posežu za prilagođavanjem svoga govora govoru regionalnoga gradskoga centra. Nema nikakvog razloga pretpostaviti da je recimo početkom 19. stoljeća, kada nije postojao hrvatski standardni jezik[96], neki Dalmatinac imao silnih problema u komunikaciji ako bi došao u Slavoniju ili da je Slavonac imao velikih problema u sporazumijevanju ako bi došao u Istru. To se može i dokazati time što su se primjerice narodne pjesme ili pjesme Andrije Kačića Miošića na štokavskom širile ne samo po štokavskom nego i po čakavskom i kajkavskom jezičnom području. Dakle, razumijevanje je postojalo i unatoč nepostojanju standardnoga jezika u današnjem smislu. Jasno, danas je tu situacija olakšana time što svi govornici mogu pribjeći standardu ako je potrebno, no to ne znači da treba preuveličavati ulogu standarda u takvim slučajevima.

Još su jedan primjer lokalni mediji – televizije, radio-postaje i novine – u kojima je uvijek, bar u određenoj mjeri, prisutan standard iako nipošto nije samorazumljivo da se na zagrebačkoj ili splitskoj televiziji mora nužno upotrebljavati standard ili da se na radiju koji se emitira samo u Hrvatskom zagorju treba govoriti standardom a ne kajkavski. Istina, na lokalnim se televizijama u određenim situacijama katkad govori i lokalnim govorom, ali u načelu samo u emisijama zabavnoga karaktera. Dijalektom se u novinama znaju pisati samo

96 Standardni jezik svakako nije mogao postojati prije 19. stoljeća (vidi gore). Postojala je ipak književna tradicija i književni jezik, no to nije bio jezik koji su učili svi slojevi društva i kojim bi se svi služili u međudijalekatskoj komunikaciji.

pojedini članci ili se tek u nekim primjerima vidi lokalni kolorit[97]. To su neki od primjerâ u kojima se vidi da se standard danas upotrebljava i u okolnostima u kojima se ne bi nužno morao upotrebljavati.

Još jedno područje gdje bi se mogla povećati upotreba dijalekata, a što sada nije slučaj, je recimo na lokalnim javnim natpisima, putokazima, imenima ulicâ i sl. Nema recimo nikakva razloga da se u nekom selu u Istri ulice ne zovu na lokalnom govoru ili da natpisi u lokalnoj trgovini ne budu također na dijalektu[98]. Tu možemo istaći još jednu zanimljivost, danas se generalno prihvaća stav da imena mjesta moraju biti onakva kakva su u lokalnim govorima[99] iako su se u prošlosti i imena standardizirala pa smo imali *Spljet* umjesto *Splita*, *Dionice* umjesto *Delnica* i sl. Neki od tih naziva su i ostali – tako se još i danas kaže *Rijeka* umjesto starog čakavskog lokalnog *Reka*[100].

Formalno obrazovanje nesumnjivo igra bitnu ulogu u procesu učenja standardnog jezika[101]. Međutim, nije samo po sebi razumljivo da se standard, i jezik općenito, mora u školama učiti lošim metodama koje su kod nas još uvijek uvriježene. Nažalost, još uvijek postoji previše nastavnikâ hrvatskoga, čast iznimkama, koji učenike standardu uče rečenicama poput "ne kaže se *oću* – ispravno se kaže *hoću*", a, što je još gore, još uvijek ima učitelja koji se djeci podsmjehuju zbog dijalekta, zabranjuju da se njime govori i usađuju djeci nakaradnu sliku o jeziku po kojoj je samo standard pravilan dok se sve ostalo eventualno može tolerirati. To je posve neprihvatljivo i sramotno ponašanje kojim učitelj,

---

97 Tako recimo *Slobodna Dalmacija* za neke pojmove često upotrebljava dalmatinske a ne standardne riječi.

98 Naravno, to djelomično već i jest tako pa ćemo primjerice na tržnicama u Zagrebu moći vidjeti natpise *paradajz*, a u Dalmaciji *pomidori*, *pome* i sl., no to uglavnom stoji za neslužbene natpise, dok se na onim službenijima uvijek upotrebljava standard.

99 Iz toga se općeg pravila uvijek isključuju primjerice posve lokalne fonološke osobine pa se tako recimo kaže *Bednja* a ne *Badnjo*, *Hvar* a ne *For*, *Kali* a ne *Kuale* (na Ugljanu – doduše, postoji lik *Kali* i u lokalnom govoru) i sl.

100 Sličnih primjera ima mnoštvo. Tako se *Đurđevec* u Podravini još uvijek službeno zove *Đurđevac* (zanimljivo je da su ondje i lokalne vlasti, očito dijalektološki neosviještene, odbile preimenovati mjesto u njegov pravi oblik), dok se *Kaštila* kod Splita još uvijek službeno zovu *Kaštela*. S druge strane, zanimljivo, imamo i obrnute primjera pa se tako *Brdovac* i *Drinje* kraj Zaprešića, gdje žive kajkavci ikavci (zapravo pokajkavljeni čakavci – riječ je o tzv. donjosutlanskom dijalektu), službeno zovu u pokajkavljenoj verziji *Brdovec* i *Drenje*.

101 Za kritički stav prema odnosu školovanja i standardnog jezika vidi Bourdieu 1992: 28–30.

kao osoba na položaju autoriteta, zatire osnovna djetetova prava i tjera ga da se srami načina na koji govori, svog materinjeg jezika te da se time srami i samog sebe[102]. Takav stav kod nekih učitelja u velikoj mjeri proizlazi sa studija kroatistike na kojima se samo nominalno spominje jednakost standarda i dijalekata, dok se neizravno odašilje upravo suprotna poruka. Sve navedeno je izravna posljedica neznanstvenog i ignorantskog odnosa prema pitanju "pravilnosti" u jeziku i odnosa standarda i dijalekata. Tu se jako dobro vidi da problemi o kojima govorimo nisu striktno akademski i da ne služe samo za razbibrigu ljudi koji se profesionalno bave lingvistikom ili su samo zainteresirani za jezična pitanja, nego da se rezultati neukosti oko takvih problema nekima mogu itekako stvarno obiti o glavu.

Dakako, postoje i neki pozitivni primjeri – škole i učitelji koji njeguju dijalekte i prema njima se pozitivno odnose iako se i tu često radi o svojevrsnom etnološko-muzejskom odnosu prema dijalektima. No uvažavanje dijalekata i lokalnih govora ne samo da je jedini pošten način podučavanja jezika, nego dapače i pomaže učenicima u usvajanju standarda. Naime, unatoč raširenim predrasudama, čak i među lingvistima, o tome da dijalekt otežava usvajanje standarda, metodička su istraživanja zapravo pokazala da kontrastivno učenje standarda i dijalekta, prilikom kojeg se izravno ukazuje na sličnosti i razlike između gramatičkog sustava u standardu i u kojem lokalnom govoru, ne samo da ne ometa, nego zapravo pomaže učenicima u usvajanju standarda[103]. U Hrvatskoj, nasreću, ima i takvih pozitivnih primjera pa postoji više školskih gramatičkih opisa lokalnih govora koje se rabe u školske svrhe pri nastavi hrvatskog jezika. Njih treba podupirati i širiti.

Podučavanje jezika treba vršiti u tolerantnom tonu. Na način da se učenike ne "ispravlja" i ne govori im se da "krivo" govore, nego da ih se uči na način da se kaže primjerice "dobro, kod nas se kaže

102 Primjere, nažalost, nije teško naći. Ovom autoru se jedna učiteljica hrvatskog jednom prilikom žalila kako nikako ne može svoje učenike odučiti od "pjevanja", pri čemu je mislila na specifični lokalni naglasak i intonaciju, o kojoj je govorila kao o nečem potpuno negativnom. Još je gori primjer priča jedne Riječanke koja je kao djevojčica u osnovnoj školi glas *ć* izgovarala na čakavski način – kao "meko" [ť]. Taj glas je tako prestala izgovarati kada ju je jedan dan, prilikom lekcije o *č* i *ć*, pred svima ponizila učiteljica koja je rekla da se u književnom jeziku *č* i *ć* razlikuju, ali ne tako kako ga je dotična djevojčica izgovarala istakavši je tako kao negativan primjer pred cijelim razredom.

103 Usp. Težak 1996.

pomidor, a kako se to kaže standardno?", tj. na način koji će ukazivati na jednakovrijednost i lokalnih govora i standarda. Problem nije u upućivanju učenikâ na standard tokom nastave jezika, nego u načinu na koji se to čini, a koji je često neprimjeren i znanstveno neopravdan. Učenje standarda ne mora nužno za sobom povlačiti i ponižavanje svih ostalih jezičnih varijanata. Dakako, tolerantnost treba postojati ne samo za živopisne lokalne govore na kojima se mogu pisati lijepe pjesmice za Lidrano, i koje učitelji često čak i vole, nego i za gradske govore, o kojima i dalje postoje predrasude da su "miješani", "iskvareni" i slično te su nerijetko u puno težem položaju od seoskih govora što se tiče tolerancije, premda je urbanim govorima lakše utoliko što su obično bliži standardu od ruralnih govora.

Jedna od osobinâ koju bi svaki standardni jezik trebao imati je neutralnost. Standard bi, dakle, trebao biti neutralan u odnosu na dijalekte pojedinog jezika, na društveni status govornikâ i sl. Naravno, to je samo u teoriji tako, u praksi je to zapravo nemoguće. Tako je hrvatski standard načinjen na osnovi štokavskoga dijalekta pa je stoga logično da je bliži štokavcima nego čakavcima i kajkavcima. Standardolozi često ističu da svi moramo učiti standard, i štokavci kao i čakavci i kajkavci, što je donekle točno jer nijedan živi štokavski govor nije istovjetan standardnom jeziku, no činjenica je da je štokavcima u pravilu puno lakše naučiti standard nego čakavcima ili kajkavcima. Dakako, postoje razlike i među samim štokavcima, ovisno o tome koji štokavski govor govore – neki su štokavski govori bliži standardu od drugih. To da je standard bliži i lakši nekim govornicima je realnost od koje ne treba bježati paušalnim frazama o tome kako svi moramo učiti standard. Takva situacija je jednostavno plod povijesnih okolnosti izabiranja jednog dijalekatskog tipa za osnovicu standarda te zbog toga ipak u današnjici nisu svi govornici u istoj početnoj poziciji kada je riječ o učenju standarda. Jednostavan je primjer, recimo, upotreba budućega vremena – više-manje svi štokavci upiju, štono se kaže, "s majčinim mlijekom" razliku između futura I. (*radit ću sutra*) i futura II. (*ako budeš sutra radio*). S druge strane, kajkavci mogu imati dosta problema s usvajanjem te razlike jer nje u kajkavskom jednostavno nema. Naravno, tu Hrvatska nikako nije jedinstven primjer u svijetu – standardni francuski je puno lakše usvojiti obrazovanom Parižaninu

nego neobrazovanom Francuzu iz južne Francuske, dok je standardni engleski puno lakše usvojiti nekom pripadniku viših društvenih klasa nego nekom pripadniku radničke klase.

Česta je situacija u svijetu da se književni/standardni jezik zasniva na govoru glavnoga grada, tako je recimo u navedenom francuskom slučaju, a tako je i u mnogim drugim zemljama – npr. u Turskoj (standard je zasnovan na osnovi istanbulskoga govora jer je Istanbul stara turska prijestolnica), Kini (pekinški je govor osnova standarda), Japanu (govor Tokija je osnova standarda)…

No nije uvijek tako, recimo standardni talijanski se ne zasniva na govoru Rima nego na toskanskom (firentinskom) dijalektu zbog utjecaja jezika velikih književnika Dantea, Petrarke i Boccaccia. Isto tako, ni hrvatski se ne zasniva na govoru Zagreba, ali ni na govoru nekog drugog posebnog mjesta. Zanimljivo je da se samo jedan od četiriju danas najvećih gradova u Hrvatskoj nalazi na štokavskom području – Osijek. Rijeka i Split su izvorno čakavski, a Zagreb kajkavski iako su danas svi ti govori izrazito štokavizirani, pri čemu je Split čak i akcentuacijski danas štokavski grad (osim kod najstarijih govornika). No bez obzira na službeni standardni naglasak, s obzirom na to da je Zagreb glavni grad, zanimljivo je npr. da zagrebački naglasak danas u hrvatskom ima paralelni prestiž uz standardni naglasak pa se može primijetiti fenomen da neki novinari štokavci, koji rade na nacionalnim televizijskim postajama koje program emitiraju iz Zagreba, preuzimaju, bar u medijima (ali i inače)[104], neke karakteristike zagrebačkog naglaska smatrajući ga prestižnim (pa će recimo izgovarati riječ *prigovaram* s naglaskom na predzadnjem slogu kao što se izgovara u Zagrebu

104 Vjerojatno su svi opazili da primjerice neki doseljenici zadržavaju svoj izraziti nezagrebački naglasak i nakon više desetljeća života u Zagrebu, dok se u govoru drugih doseljenika osjeća puno izrazitiji utjecaj novog mjesta stanovanja. Koliko će se osoba koja se preseli u mjesto u kojem se govori drugim dijalektom promijeniti svoj govor ovisi o čitavom nizu čimbenika. Na to utječu psihološke osobine pojedinca, njegove jezične navike i sposobnost jezične prilagodbe (neki se govornici jezično puno lakše prilagođavaju drugim dijalektima, dok neki s tim imaju velikih problema), odakle dolazi i kamo je došao, koliki je prestiž njegova materinjeg govora a koliko govora novog mjesta življenja, čime se govornik bavi, s kim se druži (recimo ako se kreće u društvenoj mreži u kojoj su pretežno ljudi iz njegova starog kraja, veća je vjerojatnost da će zadržati svoj izvorni govor), kakav je njegov stav o svom izvornom govoru a kakav o govoru mjesta u koje se doselio i sl. Ovakve su teme vrlo plodno tlo za empirijska sociolingvistička istraživanja, no takvih istraživanja kod nas zasad praktički uopće nije bilo.

umjesto s naglaskom na drugom slogu kao što se izgovara standardno), s obzirom na to da je riječ o govoru glavnoga grada. S druge strane, naravno, i pravi standardni naglasak zadržava prestiž te se govornici iz Zagreba, govoreći javno, također pokušavaju njemu prilagoditi. Ti govornici onda recimo svoj zagrebački izgovor riječi poput *prigovaram* s naglaskom na predzadnjem slogu mijenjaju u standardno mjesto naglaska na drugom slogu od početka riječi.

No pojava nestandardnih jezičnih osobina na javnoj televiziji može izazvati nezadovoljstvo kod nekih ljudi. Tako nisu rijetki negativni komentari ljudi iz Slavonije ili Dalmacije na zagrebački govor, ili ono što oni percipiraju kao zagrebački govor, na televiziji[105]. Takve se reakcije javljaju zato što se smatra, s pravom, da govor na nacionalnim televizijskim programima mora biti neutralan, dakle da se mora govoriti standardnim jezikom.

Naravno, već smo rekli da apsolutna neutralnost ne postoji pa da tako ni hrvatski standardni jezik, povijesno i praktički gledano što se tiče recimo učenja jezika, nije neutralan. No unatoč tome što mu porijeklo nipošto nije neutralno, hrvatski standardni jezik već dugo vremena funkcionira kao standard te je samim time stekao određenu neutralnost. Tako recimo strogi standardni izgovor i naglasak može djelovati preslužben, uštogljen ili nešto tome slično, ali usprkos tim možebitnim prigovorima svejedno zvuči neutralno, službeno i kultivirano. Stoga se govor spikerâ s HRT-a primjerice doživljava kao koliko-toliko neutralan standard i ne povezuje ga se s lokalnim govorima, koliko god standardni naglasak bio štokavski i time nalik naglasku organskih štokavskih govora. Tako da se može tvrditi da je u tom pogledu standardni izgovor ipak neutralniji od lokalnoga izgovora, primjerice zagrebačkoga, koji se može javiti na nekom mediju. Tu se vidi zanimljiva pojava koja je posljedica standardizacije. Vjerojatno nitko za govor Miljenka Kokota ne bi rekao da je ruralan, nestandardan, neuglađen niti bi ga povezao s nekim organskim, lokalnim govorom. S druge strane, mnogi će govornici govor neke druge osobe koja ima jak ruralni štokavski naglasak okarakterizirati kao "seljački".

105 Za takve reakcije u vezi sa sinkronizacijom crtanih filmova usp. Žanić 2009.

Tu se vidi da se pri ocjeni standardnosti, uglađenosti ili neutralnosti pojedinog govora ne gleda nipošto samo na to hoće li naglasak u riječi *kolač* ili *izlaziti* biti na drugom slogu (kao u Zagrebu) ili na prvom slogu (kao u novoštokavskim govorima i u standardu), nego se gleda na ono što standardolozi zovu kultiviranošću govora, na odsutnost lokalnoga prizvuka, na neutralnost intonacije... S obzirom na takve negativne reakcije koje nestandardni govor u javnim medijima izaziva, u programima bi koji se emitiraju na nacionalnoj razini, pogotovo onima ozbiljnog karaktera, trebalo, koliko se to može, inzistirati na standardnom, koliko-toliko neutralnu, govoru. To se, naravno, nimalo ne kosi s idejom da bi se na lokalnim medijima moglo govoriti i lokalnim govorom/govorima.

Prema neizrečenim pretpostavkama standardoloških priručnika, ovako bi trebala funkcionirati jezična praksa – govornik unutar obitelji, s prijateljima i u svom okružju govori mjesnim govorom, a ako je u školi, na televiziji ili u kakvoj drugoj službenoj prilici govori standardom. A standard je, dakako, onaj standard koji se uči u školi, i za koji nema sumnje kakav bi morao biti i kako zvuči.

No sociolingvistička je situacija ipak nešto zamršenija od takvog razmišljanja. Postoji bitna razlika između standarda kakav je propisan u priručnicima i kakvim ga, jednostavnosti radi, zamišljaju jezikoslovci i onoga za što ljudi misle da je standardno, pogotovo govorimo li o izgovoru (pri čemu mislimo na fonologiju – izgovor glasova – i naglasak). Na razini morfologije, tj. gramatičkih oblika, primjerice, prosječnomu govorniku nije teško shvatiti da su oblici tipa *ženam, ženah, ženami*, *ženan*, *ženaman* i sl. dijalektalni, a da je oblik *ženama* standardan, isto kao što će znati zamijeniti, ako je potrebno, *nemeren* ili *nemrem* standardnim *ne mogu*, dok će na razini leksika bez problema umjesto *šugoman* ili *peškir* reći *ručnik*. No shvatiti standardni naglasni sustav prosječnom govorniku ipak nije tako lako ako je posrijedi neštokavac. Što se tiče fonologije i akcentuacije, govornici se često, kada pokušavaju govoriti standardom, ili misle da govore standardno, zapravo, kako je već spomenuto, povode za određenim obrascima govora obližnjih gradskih središta. Kako gradski govori uvijek imaju prestiž prema seoskim govorima, govornici seoskih lokalnih govora često uzimaju govor bliskoga većega grada kao jezični uzor, pogotovo na naglasnoj i glasovnoj razini. Pri tome dolazi do toga da se tako kao standardne

jezične osobine nerijetko preuzimaju osobine koje ne samo da nisu bliže standardnom jeziku od onih iz njihova lokalnoga govora, nego su katkada čak i različitije od standarda. Tako, primjerice, u želji da govore standardnim jezikom, ili barem nekakvim neutralnim, općim govorom, čakavci iz Istre, s kvarnerskih otoka ili iz najsjevernijega Hrvatskoga primorja se zapravo, što se tiče akcentuacije i nekih fonoloških detalja, uglédajū na govor grada Rijeke (ili Pule), kajkavci iz Hrvatskoga zagorja se uglédajū na govor Zagreba, Slavonci iz okolice Osijeka kao uzor uzimaju govor Osijeka (u Posavini recimo Slavonskoga Broda), a čakavci se s Brača prebacuju na splitski idiom. To je tako ne samo onda kada govornici jednoga od tih područja dođu u dotični grad prema kojem gospodarski, kulturno itd. gravitiraju, nego često i kada govornici iz tih područja odu u drugi dio Hrvatske. Oni će i tada govoriti blisko govoru njihova grada-središta, npr. čakavci će s Krka govoriti riječkim, a čakavci s Brača splitskim naglaskom čak i kada dođu u Zagreb. Kako je neke aspekte standarda, poput akcentuacije, gotovo pa nemoguće usvojiti u školi, govornici to kompenziraju tako da se uglédajū na naglasak bliskoga gradskoga središta za koji pretpostavljaju da je bliži standardu od njihova izgovora. Preuzimanje je osobina dominantnoga središnjega grada, kako rekosmo, uglavnom ograničeno na prozodiju i fonologiju. Morfologija su i sintaksa tu manje bitne – morfologija je često ujednačena prema standardnom jeziku iako i tu ima nemali broj odstupanja[106], a ako nije onda se ne može zamijeniti za standardne oblike[107]. Kao primjer fonološke prilagodbe gradu-središtu dobar je primjer ukidanje opreke *č* : *ć* kod govornikâ koji je inače imaju. U novoštokavskim govorima koji razlikuju *č* i *ć*, kao i u standardu, tzv. meko *ć* se izgovara kao sliveni glas [tś], pri čemu je [ś] "meko *ś*" kao kod Crnogoraca koji izgovaraju *śekira* umjesto

106 Usporedi primjerice zagrebačko *ideju* umjesto *idu* ili splitsko *vidu* umjesto *vide* u trećem licu množine prezenta; nastavak *-l* u zagrebačkih konzervativnijih govornika (*bil*, *govoril*) u glagolskom pridjevu radnom, kao i posve uobičajeno *-a* u Splitu (*bija*, *govorija*) ili čakavski kondicional glagola biti – *bin*, *biš*, *bimo*, *bite* – umjesto standardnoga *bih*, *bi*, *bismo*, *biste* (ili općegovornoga *bi* u svim oblicima) u Rijeci. U Osijeku, koji se i izvorno nalazi na štokavskom području, nema bitnih morfoloških odstupanja od standarda. S druge strane, u svim je gradovima danas recimo uglavnom ujednačeno standardno *-ma* u dativu/lokativu/instrumentalu množine (*gradovima/ženama*) unatoč nekim ostacima u starijim varijantama splitskoga govora poput *gradoviman*.

107 Recimo splitsko *nosija* ili zagrebačko *nosil* nijedan govornik nekog ruralnog govora neće smatrati standardnima iako se govore u velikom gradu, dok će splitski ili zagrebački naglasak nerijetko poistovjetiti sa standardnijim ili prestižnijim izgovorom, vjerojatno zato što je prosječnu čovjeku morfologija puno pristupačnija i konkretnija od akcentuacije ili fonologije.

sjekira. Za razliku od toga, u čakavskom također postoji opreka *č* i *ć* u većini govora, no glas *ć* se ondje izgovara nešto drugačije nego u štokavskom, tj. čakavski je u tom glasu zadržao arhaičniji izgovor. *Ć* se u čakavskom izgovara kao [ť], tj. "umekšano" *t* (kao sliveni izgovor skupa *tj*), što onda stoji u opreci prema "tvrdom" *č*. Tu je zanimljivo to što će mnogi čakavski govornici iz okolice Splita ili okolice Rijeke ili Pule, kada pokušavaju govoriti standardom ukinuti tu opreku ugledajući se na govore dotičnih gradova u kojima te razlike nema, umjesto da i kada govore standardom zadrže opreku *č* i *ć* (pa makar se to *ć* izgovaralo nešto drugačije, tj. "mekše", nego u štokavskom). Dakle, u svom lokalnom govoru razlikuju *č* i *ć* bez problema, no kada se trude govoriti standardno tu razliku gube. To izgleda potpuno paradoksalno s gledišta idealističke standardologije, no stvar je u tome da se govornici često, kada pokušavaju govoriti standardom, zapravo, kako rekosmo, uglédajū na govor obližnjega gradskog središta, premda u nekim pojedinostima taj govor gradskog središta ne mora nužno biti bliži standardu. Kako se u Rijeci, Puli i Splitu *č* i *ć* ne razlikuju, nego ondje postoji samo jedno središnje *č* na njihovu mjestu (u Splitu je taj izgovor zapravo "mekši" pa ga je možda bolje označavati s *ć*), onda govornici iz okolice tih gradova preuzimaju takav izgovor kada žele govoriti nelokalno te se tako zapravo udaljavaju od nekakvog idealnog standarda jer bi, s tog gledišta, bilo bolje da zadrže razliku tih glasova pa makar se ona ostvarivala ne posve standardnim izgovorom. Naravno, takvo jezično ponašanje nije tipično za sve govornike. Postoje čakavci iz okolice rečenih gradova koji će i u standardu zadržati svoj čakavski izgovor glasa *ć*[108].

Kao što smo već vidjeli, nije svaki dio jezika jednako normiran, tj. jednako "normirljiv". Neke je jezične razine, kao leksičku ili morfološku, puno lakše normirati nego prozodijsku (naglasnu) ili fonološku. Razlozi za to su jednostavni. Naučiti da su standardni oblici *što*, *krastavac* i *idu* a ne *ča*, *kukumar* i *gredu* nije pretjerano teško nakon višegodišnjeg školovanja i izloženosti medijima i standardnom jeziku.

108 Zašto se ne ponašaju svi govornici isto? Odgovori mogu biti razni – možda je riječ o psihološkim razlozima, o stupnju obrazovanja, o razlici između pojedinih mjesta i sl., no na to se ne može odgovoriti napamet, nego samo nakon empirijskih istraživanja koja o tome (još) nisu provedena.

Međutim, s naglasnim i glasovnim sustavom je nešto složenije. Tu je riječ o jezičnim razinama koje je najteže normirati i koje pojedinci u pravilu jako teško mijenjaju, osim ako sustavi njihovih organskih govora radikalno ne odstupaju od standardnoga sustava. Npr. praktički je nemoguće naučiti nekoga da izgovara *v* kao sonant a ne kao frikativ[109] ako sami govornici zapravo ne čuju razliku između različitih fonetskih izgovora dotičnoga glasa. To u konačnici nije ni bitno, bez obzira na to što piše u standardnojezičnim priručnicima kakav bi točno izgovor glasa *v* trebao biti u standardu. Isto tako, govornici koji imaju u svojim organskim govorima obezvučenje suglasnika na kraju riječi[110] jako će teško početi dosljedno izgovarati *grad* umjesto *grat* i sl. Možemo to usporediti s teškoćama koje primjerice dešnjaci imaju žele li stvari koje inače rade desnom rukom obavljati lijevom rukom. Jasno, posve je različita situacija kod vrlo očitih razlika – ako netko u svom govoru izgovara *glova* ili *grod* umjesto *glava* i *grad*, takvu promjenu, kada se govori standardom, neće biti teško načiniti.

S obzirom na tip jezika, područja koja je lakše ili teže normirati se razlikuju od jezika do jezika. Tako je u engleskom teško normirati standardni samoglasnički sustav, tj. govornicima ga je teško usvojiti, jer je on poprilično složen. Zato se danas u britanskom engleskom smatra korektnim da se uz upotrebu standardnih riječi i gramatičkih oblika upotrebljava dijalekatski izgovor iako se i tu prije inzistiralo na RP-u, tj. strogo književnom izgovoru. S druge strane, u hrvatskom takvih problema nema jer su vokalski sustavi u organskim govorima uglavnom prilično jednostavni, a, osim toga, standardni je vokalski sustav (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*) također jednostavan za usvajanje. No zato u engleskom naglasak nije neki normativni problem jer je engleski naglasak razmjerno jednostavan, dok su hrvatski naglasni sustavi vrlo složeni, a sâm je standardni naglasni sustav, s tonskim naglaskom – tj. silaznim i uzlaznim naglascima, i naglašenim i nenaglašenim duljinama, prilično

109 Sonanti su glasovi *m*, *n*, *nj*, *r*, *l*, *lj*, *j* a frikativi *s*, *z*, *š*, *ž*, *f*, *h* (mnemotehnički: *sažeh za šefa*). U nekim je govorima *v*, kao i u standardnom jeziku, sonant (sonanti u standardu mnemotehnički: *v jela munjena rulja*), dok je u drugim govorima frikativ. Ako je *v* frikativ, može se u određenim položajima u riječi obezvučiti pa onda dolazi do izgovora kao *ofca* umjesto *ovca* i sl.

110 Obezvučenje znači da krajnje *b*, *d*, *g*, *v* prelazi u *p*, *t*, *k*, *f* pa se umjesto *grob*, *grad*, *bog*, *krov* izgovora *grop*, *grat*, *bok*, *krof*. Takav je izgovor najuobičajeniji u kajkavskim govorima, no javlja se, puno rjeđe, i u čakavskom i u štokavskom.

kompliciran te ga je praktički nemoguće usvojiti onima koji nisu izvorni štokavci[111] ili profesionalni govornici. Hrvatski standardni naglasak je zapravo više ideal, nego što je sustav koji će svaki govornik hrvatskoga usvojiti. To nije ništa neobično s obzirom na složenost toga sustava, a ništa drugačije ne bi bilo ni da se za standardni naglasak izabere koji drugi hrvatski dijalekatski naglasni sustav jer su jednostavno postojeći dijalekatski naglasni sustavi preraznoliki i prekomplicirani. Tu hrvatski nije ništa posebno u svjetskim razmjerima, jednaku takvu standardnojezičnu i sociolingvističku situaciju s naglasnim sustavom imaju i jezici kao slovenski, litavski, latvijski, švedski, kineski, japanski, vijetnamski[112] itd. U svim je tim jezicima, kao u hrvatskom, standardni naglasak zapravo samo ideal kojemu se govornici više ili manje približavaju, a nikad ga, zbog složenosti, izuzevši profesionalce ili one čiji je organski naglasak blizak standardnom, zapravo u potpunosti ne usvajaju. Tako je hrvatski standardni naglasak *nòsāč* (kratkouzlazni naglasak i zanaglasna duljina) ideal kojemu se govornici u službenim situacijama i po potrebi više ili manje približavaju pa će neki reći upravo *nòsāč*, neki će reći *nòsač* bez duljine, drugi će reći *n'osač* s dinamičkim naglaskom[113], ali sa standardnim mjestom naglaska, dok će treći u potpunosti odstupati od standardnoga naglaska te će izgovarati *nosãč* (s dijalekatskim ravnim ili blagosilaznim naglaskom koji se zove neoakut), *nosâč* (s dugosilaznim naglaskom na drugom slogu) ili *nos'ač* (s dinamičkim naglaskom na drugom slogu). Zanimljivo je da čak ni kroatisti standardolozi, koji se inače pjene oko jezičnih "pravilnosti" i zahtijevaju strogo poštovanje i upotrebu standarda, ako nisu štokavci obično ne mogu govoriti sa standardnim naglaskom kakav je opisan u standardojezičnim priručnicima.

Na kraju možemo reći sljedeće – standardni jezik je u modernim društvima itekako potreban, no on bi se trebao promatrati kao samo jedna od jezičnih varijanata, a ne kao jezik sâm i kao jezična varijanta

111 Naravno, iznimka su recimo čakavci u Dalmaciji koji žive blizu gradova u kojima se danas govori štokavski (Split, Šibenik, Zadar).

112 Vidi Kapović 2007.

113 Dinamički je naglasak onakav naglasak kakav imamo recimo u engleskom ili njemačkom, a u hrvatskom u urbanim govorima Zagreba, Rijeke ili Pule. Tu je razlikovno samo mjesto naglaska koje se ističe silinom izgovora.

nadređena svima ostalima (nestandardnima). Tako bi trebalo biti ne samo na riječima, kao što je općenito danas, nego i u praksi. Od nestručnjakâ se teško može očekivati da napuste svoj neznanstveni standardocentričan pogled na jezik ako to prvo ne učine i svi lingvisti.

Kome pripada jezik?

Poor is the man whose grammar depends
on the permission of another (A. S. & Madonna)[114]

Standardni jezik je u modernom društvu potreban iz praktičnih razloga. Kako standardni, kodificirani, oblik jezika nužno podrazumijeva određeno, više ili manje proizvoljno, biranje iz opće jezične "ponude", jasno je da ne može sve što se govori biti i dijelom standardnog jezika. Posljedica toga je da se standardna varijanta jezika, budući da je različita od drugih varijanata jezika, mora učiti, što se uglavnom odvija preko formalnoga procesa obrazovanja i preko medijâ. No ta se vrlo samorazumljiva činjenica zlorabi na više načina.

Implicitno se standardni jezik izjednačuje s jezikom kao takvim. To se nikada ne radi otvoreno, ali je vrlo lako iščitati da se iza općih izraza poput "hrvatski jezik" ili "jezik" krije upravo samo "hrvatski standardni jezik". Naglašava se da svi govornici moraju taj jezik učiti jer ga nitko ne zna sâm od sebe te se na taj način naglašava njegova neutralnost i općost – ako ga baš svi moraju učiti, onda smo svi na istim početnim pozicijama i svi smo pred standardnim jezikom jednaki. Naravno da to nije posve točno, kako već vidjesmo, no takve se tvrdnje mogu otpisati na standardološki marketing. Iz naglašavanja potrebe učenja standardnog jezika proizlazi i još jedan zaključak – standardni

114 Jadan je onaj čija gramatika ovisi o tuđem dopuštenju.

jezik, tj. jezik općenito, postoji nezavisno od svojih govornika i da se ne mora povoditi za svojim govornicima nego upravo obrnuto.

U Hrvatskoj se to vrlo jasno očitovalo u nesigurnoj jezičnoj klimi 1990-ih koja je bila posljedica velikih društveno-političkih promjena nakon 1990. godine. S raspadom Jugoslavije i bujanjem nacionalističkih ideja, takve su se ideje možda u velikoj mjeri odražavale i u jeziku i na njemu su ostavile velik trag. Kada su uspostavljene nove neovisne države, prema zamislima mnogih je trebalo uspostaviti i nove neovisne jezike na službenoj razini. To, dakako, nije značilo da treba izmisliti jezik od nule, nego da je službenu ideju o jedinstvenom hrvatskosrpskom jeziku trebalo zamijeniti idejom zasebnoga hrvatskoga jezika. Uz taj projekt je stala i velika većina hrvatskih jezikoslovaca. Početkom 1990-ih je novine preplavljivalo mnoštvo jezičnih savjeta[115], kritiziralo se bivšu jugoslavensku unitarističku jezičnu politiku, upozoravalo se na srbizme (stvarne ili ne) koji su ušli u hrvatski za vrijeme Jugoslavije, izlazili su razlikovni rječnici hrvatskoga i srpskoga[116], mnoge riječi su se oživljavale, stvarane su nove riječi, a neke se već postojeće riječi počelo forsirati. Tendencija je bila očita – nezgodno je da dva naroda u ratu i dva naroda koja više nisu u istoj državi govore preslično jedan drugome ili, nedajbože, istim jezikom. Stoga se posve svjesno javila tendencija da se hrvatski i srpski učine što različitijima. O tome je dosta pisano – slučaj je postao vrlo poznat i u međunarodnim lingvističkim krugovima[117] – a to su nerijetko otvoreno priznavali i ljudi koji su se time bavili. Takva je situacija dovela do toga da su mnogi postali vrlo nesigurni u to kako govore i znaju li uopće govoriti svojim jezikom. Stoga su čak i neki inače konzervativni jezikoslovci počeli govoriti o negativnim posljedicama novoga jezičnoga straha koji se pojavio. Sve je to dodatno podgrijalo klimu u kojoj jezikom upravljaju zapravo neki nejasni i nevidljivi autoriteti[118], dok su sami govornici koji tim jezikom govore tu zapravo smetnja, uglavnom su prema tom jeziku

115 Recimo, velik broj pisama čitatelja u *Vjesniku* je otpadao upravo na jezične rasprave.

116 Najpoznatiji takav rječnik je onaj Brodnjakov (1991).

117 Vidi npr. Trudgill 2000 za razmatranje problema u jednom sociolingvističkom priručniku ili Greenberg 2005, knjigu o "raspadu srpsko-hrvatskog" koja je izazvala brojne negativne reakcije u domaćim jezikoslovnim krugovima.

118 Za temu jezika i autoriteta vidi Milroy & Milroy 1999.

neodgovorni i valja ih pomno kontrolirati kako ne bi svojevoljno, iz nemara, taj jezik i upropastili.

Postavlja se pitanje – čiji je hrvatski jezik? Mogu li uopće Hrvati i drugi stanovnici Hrvatske ne znati govoriti hrvatski? Pitanje se možda čini neprimjereno i smiješno a odgovor sâm po sebi jasan, no na nj je neophodno odgovoriti s obzirom na to da tvrdnje da Hrvati ne razumiju hrvatski i sl. nije teško naći u medijima. Naravno, postoje ljudi koji se etnički izjašnjavaju kao Hrvati, primjerice u inozemstvu, ali ne znaju više govoriti hrvatski, kao što recimo mnogi Irci koji žive u Irskoj danas ne znaju ili vrlo slabo znaju govoriti irski[119]. No to nije ono o čemu ovdje govorimo, niti je to slučaj u Hrvatskoj, gdje ljudi i dalje govore istim jezikom, istina nešto izmijenjenim jer se jezici kroz vrijeme mijenjaju, kojim su govorili i prije sto, dvjesto, tristo godina i ne čini se da se taj jezik nalazi u nekoj velikoj opasnosti. Unatoč tome što se može čuti od samozvanih autoriteta, jezik je uvijek pripadao i uvijek će pripadati isključivo svojim govornicima. Ti govornici taj jezik polako mijenjaju, posuđuju strane riječi, stvaraju nove domaće riječi, mijenjaju značenja nekim riječima, počinju upotrebljavati nove jezične oblike i sl., ali jezik svejednako ostaje njihov. Koliko god se neke jezične promjene određenim ljudima ne sviđale i koliko god nekome ne bilo drago da se umjesto *kamo* govori *gdje* ili *di* ili da riječ *značajan* danas više nema isto značenje kao prije sto godina, nedvojbena je činjenica da jezik pripada svojim govornicima i da ga oni jednostavno, po samoj naravi stvari, ne mogu krivo govoriti. Svatko tko govori neki jezik drži se pravila toga jezika, koja se nalaze u ljudskom umu a ne u normativnim gramatikama, iako ih obično nije svjestan. Stoga svako zdvajanje o tome da zaboravljamo ili ne znamo svoj jezik treba odbaciti kao neznanstvenu besmislicu. Nema pravoga, jedinoga oblika u koji bi se hrvatski, ili bilo koji drugi jezik, morao ukalupiti da bi se mogao zvati hrvatskim jezikom. Kako god se taj jezik u ustima i umovima svojih govornika mijenjao, on će i dalje ostati taj isti jezik i neće zbog tih promjena, koje su u jeziku neizbježne, biti ništa manje dobar ili bolji od neke svoje starije varijante ili faze.

119 Irski jezik ima vjerojatno manje od 20.000 izvornih govornika i još ga i danas, unatoč svim zakonskim zaštitama, potiskuje engleski jezik.

Jezik je vrlo bitan element u izgradnji nacionalnog identiteta. To se ne može zanemariti iako postoje brojni poznati primjeri u kojima se nacija može stvoriti i bez posebnoga jezika – primjerice već spomenuti Irci koji većinom ili ne govore ili slabo, kao drugi jezik, govore irski, pa nacije poput Amerikanaca, Australaca, Austrijanaca, južnoameričkih zemalja u kojima se govori španjolski (u Brazilu portugalski), brojnih bivših kolonija koje su zadržale europske jezike kao službene i sl. Upravo zbog povezanosti ideje nacionalnog jezika i nacije je i pitanje jezika tako zapaljivo, pogotovo u uvjetima u kakvima je Hrvatska bila početkom 1990-ih s nanovo probujalim nacionalizmom, novostečenom neovisnošću i u okolnostima rata i brojnih društvenih problema. Posljedica je važnosti jezika za ideju nacije i to da je svako diranje u jezik, pri čemu je jezik isto što i književni jezik, i diranje u samu naciju. Čim se dira u standard, dira se i u svetost i jedinstvo nacije.

U Hrvatskoj je povezanost (standardnog) jezika i nacije prilično očita. Iako hrvatski nacionalizam upravo na području jezika ima bitnih problema za razliku od primjerice mađarskog nacionalizma – dakako, zato što je mađarski očito posve različit od svih okolnih jezika, dok hrvatski nije u toj situaciji – to svejedno ne utječe pretjerano na činjenicu da se nacionalizam[120] uvelike manifestira u jeziku. Tako nastaje posve začudna situacija da je svatko tko se primjerice zalaže za upotrebu dijalekata ili se zalaže za tolerantnost prema govornom jeziku i standardni jezik koji će pratiti stvarni jezični uzus istodobno postaje i rušitelj hrvatske nacije, države, a slijedom iste logike i velikosrbin, Jugoslaven, četnik i što sve ne[121]. Naravno, takvi su smiješni stavovi posve kontradiktorni čak i iz same nacionalističke pozicije iz koje se nastupa. Naime, ako se govori o potrebi da se očuvaju dijalekti i da ih standard ne ugrožava, tu se isto govori o hrvatskim dijalektima. Ti su dijalekti u jednakoj mjeri, ako ne i više, hrvatski kao i standardni jezik. No jasno, teško

120 Govoreći o nacionalizmu, treba napomenuti da se taj pojam ne može doživljavati jednostrano negativno, kao što se to katkad čini. Postoji bitna razlika primjerice između nacionalizma Španjolaca i nacionalizma Baskâ ili Katalonaca u Španjolskoj, kao što postoji i bitna razlika između nacionalizma Turaka i Kurdâ u Turskoj. Nacionalizam manjine ili potlačenog naroda koji se bori za svoja prava i slobodu, što onda uključuje i borbu za jezična prava, nije isto što i nacionalizam dominantnog naroda i većine koji ugrožava prava manjinâ i slabijih zajednica.

121 Ovdje nije riječ o izmišljenu primjeru. Autora ovih redaka su, zbog branjenja prava da se govori dijalektom, u ekstremnodesnim medijima prozivali za takve i slične stvari.

je tu pozivati se na logiku jer je u takvim stavovima obično jako malo ima – dapače, potrebna je upravo njezina posvemašnja odsutnost da bi oni uopće mogli postojati. Osim što se na zastupanje dijalekata gleda kao na razbijanje nacionalnog jedinstva, koje se nužno mora očitovati i u jeziku, takvi su pogledi, jasno, povezani i s konzervativizmom kao takvim u pogledima koji se tiču i društva i jezika. Postojanje "reda" i važnost tradicije su bitne odlike konzervativnog pogleda na svijet. Stoga i ne čudi prisutnost istog takvog pogleda i na jezik – "red" se u jeziku, prema zastupnicima takvog gledanja na jezik, očituje u tome da se ističe važnost "uređene" varijante jezika, tj. standardnoga jezika koji onda funkcionira kao sredstvo unifikacije nacije, dok se važnost tradicije zagovara na način da se zastupa tradicionalan, neznanstven, pogled na jezik u kojem književni jezik ima nadređenu ulogu ostalim jezičnim varijantama.

Ekstremistički način na koji se u jeziku pokušava nametnuti autoritet koji bi nam govorio što smijemo, a što ne smijemo, je donošenje zakona o jeziku, što je pitanje koje se perodički pojavljuje u hrvatskim medijima. S obzirom na to da tradicionalni, ne toliko radikalni, načini "brige o jeziku" ne funkcioniraju, na taj se način jezik pokušava "zaštititi" od "najezde anglizama", "nepravilne upotrebe", "kvarenja" i sl. Česta su pozivanja pritom na francuski zakon o jeziku iako je to u svijetu zapravo iznimka a ne pravilo. Dapače, velik broj državâ u svijetu uopće nema zakonski propisan službeni jezik, a kamoli kakav zakon o jeziku kojime bi se propisivao verbalni delikt. U priči se o zakonu o jeziku često to pitanje pokušava zamaskirati u manje sporne aspekte – primjerice u to da bi se tim zakonom propisivalo da se ugovori moraju pisati na hrvatskom jeziku, tobože iz brige za jadne radnike[122] i sl. No iza toga se uvijek kriju vrlo sirovi purističko-nacionalističko-autoritarni impulsi koji za jezik i društvo u globalu mogu biti samo štetni. Stoga bilo kakve takve ideje o zakonskom reguliranju kojim će se propisivati što je u

122 To je bio jedan od argumenata i kod posljednjeg prijedloga zakona o jeziku na proljeće 2010. godine. Dakako, zastupnici tog zakona o jeziku koji se tobože, eto, samo brinu za radnička prava se nisu zapitali kako je moguće da gomile radnikâ u Hrvatskoj rade, a ne dobivaju plaću ili zašto se tu zakoni, koji već postoje, ne provode, kao i mnoštvo drugih zakona. To je i jedan od problema – sve da se nekakav zakon o jeziku i donese, teško da bi se uopće u praksi mogao provoditi. Naravno, s obzirom na to da su takve ideje o zakonu o jeziku smiješne i štetne, to je zapravo dobra stvar.

jeziku dopušteno treba u startu odbiti i sasjeći u korijenu. Takvi su ekstremistički pokušaji suzbijanja slobode u jeziku, koliko god već od samog početka bili osuđeni na neuspjeh, utjelovljenje svih nazadnih ideja o društvu i jeziku.

Kao zaključak se može reći: govornik je, kao i mušterija, uvijek u pravu. Govornik ne može ne znati svoj jezik – prije će biti da oni koji si dopuštaju takve stvari govoriti ne znaju o čemu govore i ne razumiju što to jezik zapravo jest i kako on doista funkcionira. Jezik pripada svojim govornicima, a ne samozvanim autoritetima koji žele njime upravljati, i on ostaje njihov koliko god se s vremenom mijenjao.

Jezični purizam

Jezični purizam ili jezično čistunstvo je težnja k uklanjanju stranih elemenata, ponajprije stranih riječi (svih ili samo nekih), iz književnog jezika da bi se na taj način povratila ili očuvala "izvornost" i "čistoća" jezika. U osnovi je te težnje zamisao da strani elementi, ne nužno svi, u jeziku predstavljaju smetnju, da ga nagrđuju i da ga ugrožavaju. Jezični purizam je zapravo brojenje krvnih zrnaca riječima[123]. Purizmom se obično nazivaju ekstremni ili ekstremniji slučajevi zamjenjivanja stranih riječi jer se ne može, naravno, svako stvaranje nove riječi od domaćih jezičnih elemenata smatrati purizmom niti ima išta samo po sebi loše u tome da se stvaraju nove domaće riječi. Tako se recimo ne mora nužno smatrati purizmom činjenica da se u standardnom hrvatskom jeziku upotrebljavaju riječi *rajčica* i *odvijač* jer one nisu načinjene samo zato da bi se stvorila domaća zamjena za posuđenice[124] *pomidor/paradajz* i *kacavida/š(a)rafciger*, nego i zato da bi se stvorio neregionalni neutralni izraz za pojmove koji se različito zovu u različitim dijelovima Hrvatske. Kako je teško proizvoljno izabrati između *paradajza*, *pomidora*, *pome* itd., stvaranje sasvim drugačijeg oblika tu katkada može biti bolje rješenje.

123 Oštru kritiku purizma u jeziku iznosi i Kordić 2010: 9–68.

124 Strane ili posuđene riječi se u hrvatskom jezikoslovlju nazivaju *posuđenice*, *tuđice* a u starijoj terminologiji i *barbarizmi* (obično za riječi "ropski" načinjene prema stranom uzoru). Ove riječi se mogu terminološki razlikovati pa se onda katkada *posuđenicama* smatraju riječi već uvriježene u jeziku ili posuđene u ranijem razdoblju, dok se *tuđicama* smatraju kasnije i neustaljene (ili po mišljenju jezikoslovaca neustaljene) posuđene riječi. Ovdje nema potrebe da vršimo takvo razlikovanje, tim više što se u takvo razlikovanje često unosi i posve proizvoljno standardološko prosuđivanje o tome koje su riječi potrebne a koje ne.

Purizam se često javlja u malim ili manjim književnim jezicima, kao što su hrvatski, slovenski ili finski, no može se javljati i kod većih naroda i jezika, npr. u turskom. U hrvatskom standardu su primjeri purizma npr. riječi kao *zrakoplov* (knjiški, uz obično *avion*)[125], *zračna luka* (formalno, uz obično *aerodrom*[126]), *putovnica* (i u običnoj upotrebi, uz danas samo kolokvijalno *pasoš*), *računalo* (uglavnom knjiški, uz obično *kompjuter*[127]), *pisač* (knjiški, uz obično *printer*) itd. Iako se hrvatskom standardu često predbacuje purizam, treba reći da je npr. slovenski standard još purističniji – navest ćemo samo neke primjere: *letalo* "avion", *mamilo* "droga", *medmrežje* "internet", *zgoščenka* "CD" itd. Za posljednja tri primjera u hrvatskom uopće nema domaće inačice, tj. nisu u upotrebi[128]. Primjer vrlo žestokog purizma može se vidjeti npr. u turskom jeziku, gdje su puristička nastojanja, koja su počela sa stvaranjem moderne turske države[129], još uvijek vrlo živa. Ondje su na glavnom udaru u prošlosti bili arabizmi i perzijanizmi, a u novije vrijeme i druge posuđenice, ponajviše anglizmi. Tako je recimo arabizam *tayyare* "avion" bio zamijenjen riječju *uçak* "zrakoplov" koja se danas normalno upotrebljava (od glagola *uçmak* "letjeti"). U Turskoj je purizam nerijetko išao do neslućenih granica – tako je u novije vrijeme uvedena vrlo čudno skovana novotvorenica *tüm* umjesto starije riječi *bütün* "sav, cio", gdje vidimo da se nove riječi ne stvaraju isključivo za imenice (što je inače najčešći slučaj). Kod većih jezika se purizam nešto rjeđe javlja jer se obično ne osjećaju ugroženima, no i tu ima iznimaka. Tako u njemačkom, koji inače ima dosta posuđenica[130], nailazimo na riječi

125 Dodatan je problem to što se termin *zrakoplov* zakonski definira kao bilo koja letjelica koja se kreće u Zemljinoj atmosferi iako se dotična riječ u praksi upotrebljava samo kao formalna zamjena za riječ *avion*.

126 Govorno se ova riječ izgovara i [ajrodrom].

127 Postoji i varijanta *kompjutor*, također knjiška, u kojoj je engleski sufiks *-er* zamijenjen latinskim sufiksom *-or* (pa je onda takav oblik tobože "prihvatljiviji") iako u samoj riječi ostaje *-j-* iz engleskog izgovora i iako bi pravi latinski oblik dotične riječi glasio *komputator* (riječ *computer* je engleska izvedenica od riječi *compute* "računati" koja je pak u engleski posuđena iz latinskog).

128 Npr. za *internet* postoji prijevod *svemreža*, no to nitko ne upotrebljava, a CD [ce-de] je preveden kao *zbitica* (Bulcsú László), no to je više kuriozitet nego ozbiljan prijedlog. U službenoj upotrebi, jasno, postoji i *kompaktni disk*, no to također nije prava domaća zamjena.

129 Treba napomenuti da je tu izrazitu ulogu igrao i sam Mustafa Kemal Atatürk koji se i sām povremeno zabavljao izmišljanjem "pravih" turskih riječi.

130 U Njemačkoj je jedno vrijeme u doba nacističke vlasti na snazi bio jezični purizam iako nacistima nije bilo do njega pretjerano stalo, za razliku od NDH, gdje je purizam imao bitnu ideološku ulogu sve do njezine propasti.

Fahrrad "bicikl", *Fehrnsehen* "televizija", *Hubschrauber* "helikopter", što su inače riječi za koje drugi jezici imaju posuđene riječi[131]. Poseban je tu pak primjer francuski jezik u kojem se pokušava i zakonski zaštititi francuski pred najezdom engleskoga, što je specifično za Francusku, njezinu normativističku politiku i negodovanje što je francuski izgubio velik dio svog starog svjetskog prestiža i utjecaja zbog engleskoga koji je danas neosporna svjetska *lingua franca*[132]. Iako engleski danas nitko ne doživljava kao puristički jezik, zanimljivo je da je i u povijesti engleskog, npr. u 18. stoljeću, bilo purističkih tendencija.

Hrvatska ima prilično dugu purističku tradiciju – od 19. stoljeća, iako bi ju neki bili skloni pomaći još ranije no tu je riječ o predstandardološkim pojavama. Kako je srpski standard izrazito nepurističan (iako ne posve – usp. u srpskom *računar* "računalo", *štampač* "pisač (printer)", *reditelj* "redatelj (režiser)"), u sklopu zajedničke srpskohrvatske jezične politike katkad su se preferirali zajednički međunarodni izrazi kao *muzika* ili *apoteka* prema samo hrvatskim oblicima *glazba* ili *ljekarna*[133]. Za vrijeme fašističke NDH, u skladu s ekstremno nacionalističkom politikom i ubijanjem nehrvata, ista se takva politika provodila i u jeziku pa je *fotografija* primjerice postajala *svjetlopis*, *telefon* je postajao *brzoglas*[134], a *radio* je zamijenjen *krugovalom*. Takva politika za NDH je sasvim sigurno utjecala na nepovjerljivost prema purizmu za vrijeme Jugoslavije. Pa ipak su i za vrijeme Jugoslavije u hrvatskom opstale mnoge prevedenice kojih u Srbiji nije bilo, a u 1990-ima onda dolazi

131 Usp. i u ruskom, također inače ne baš purističkom jeziku, *samolët* "zrakoplov" i *vertolët* "helikopter". Zanimljivo je da je u 1990-ima bilo pokušaja da se u hrvatskom usvoji rusizam *vrtolet* umjesto riječi *helikopter* pa se tâ riječ promovirala npr. u časopisu *Hrvatski vojnik*, no nije se ustalila. Interesantno je da tu zapravo imamo ne hrvatsku riječ nego zapravo pohrvaćeni rusizam, no to zagovarateljima te riječi očito nije smetalo jer riječ zvuči hrvatski tj. slavenski iako je, strogo gledajući, i *vrtolet* posuđenica, jednako kao i *helikopter*, premda je u hrvatskom posve prozirne tvorbe.

132 Termin *lingua franca* se rabi za idiom koji služi kao opće sredstvo sporazumijevanja tj. međusobne komunikacije. Recimo, u srednjem je vijeku *lingua franca* u Europi bio latinski, u istočnoj Africi je to svahili, u bivšem SSSR-u je to ruski itd.

133 Naravno, to preferiranje treba shvatiti uvjetno. *Ljekarne* su se i u Jugoslaviji mogle zvati *ljekarne*, i zvale su se (iako su ljudi govorili *apoteka*).

134 Na ovom se primjeru dobro vidi kako se riječi zapravo nasumično ustaljuju u jeziku. Danas je u hrvatskom normalno reći *brzojav* umjesto *telegraf*, dok se *brzoglas* umjesto *telefon* nikad nije ustalilo. Tu valja napomenuti da je riječ *brzoglas* izmislio Dragutin Parčić (1832–1902) davno prije NDH, što apologeti purizma često ističu. Naravno, ako se smatra da je koja riječ kompromitirana kao *endehaizam*, zapravo i nije bitno kada je točno nastala.

do novog jačanja purizma[135], opet povezano s rastom nacionalizma u društvu i politici. Neke nanovo oživljene riječi ili novotvorenice, ponajviše one koje su u službenoj upotrebi kao termini, kao što su *putovnica* (umjesto *pasoš*), *časnik* (umjesto *oficir*), *vojarna* (umjesto *kasarna*), zaživljuju[136], no dolazi i do reakcije govornikâ na pretjerivanja pa se tako javljaju šale o *vunenim travopasima* (ovcama), šaljive kolokacije kao *u svezi glede* (radi izrugivanja "novohrvatskim" podobnim izrazima *sveza* umjesto *veza* i *glede* umjesto *što se tiče*) i sl. Katkad se kao primjer za sva ta pretjerivanja uzima riječ *zrakomlat* "helikopter" iako se ta riječ nikad ozbiljno nije pokušavala uvesti u jezik[137]. Danas su srbizmi polako nestali s purističkog radara i pozornost se usmjerila uglavnom na anglizme[138].

Ovdje treba, kao što već istaknusmo, dati jednu ogradu. U samom smišljanju novih riječi nema ništa samo po sebi problematično. Ako je kome zabavno smišljati hrvatske prevedenice za nove strane riječi koje dolaze ili pojmove koji se javljaju – po volji mu. Ako pak takve riječi nastanu spontano, tome se tek onda nema što zamjeriti. Problem je samo kada se takve prevedenice žele u jeziku nasilno uvesti ili kada se takvo nasilno nametanje pokušava objašnjavati tobože znanstvenim argumentima te se općenito vodi haranga protiv stranih riječi, proglašava ih se opasnima za jezik, maltretira se izvorne govornike da su nemarni prema svom vlastitom jeziku i sl. Ne stoji, doduše, da je to što netko ne voli posuđenice samo osobni stav pojedinca u kojem nema ničeg spornog. Tu je problem to što su takvi stavovi o jeziku, osim što su neznanstveni, najčešće povezani sa sličnim društveno-političkim stavovima, što ipak jest problematično. Logiku podjele na hrvatsko i nehrvatsko nije nimalo teško prenijeti iz jezika u druga područja.

135 Novovjeki puristi, naravno, odbijaju povezivanje jezičnog purizma i NDH, no nije nikakva tajna da je vezâ s NDH, pogotovo u ranim 1990-ima, itekako bilo. Što se jezika tiče, dovoljno je napomenuti da je kao naziv za novac uzeta riječ *kuna*, kako se zvala i endehazijska valuta.

136 Naravno, mnoge ostaju samo na razini opskurnih prijedloga, npr. *mamutnjak* za *džambo džet*, *kopnica* za *sidu* tj. *AIDS* ili *uspornik* za *ležećeg policajca/hupser*.

137 Zanimljiva je recimo riječ *dalekovidnica* koja nije nikad ozbiljno zaživjela u značenju riječi *televizija*, ali se upotrebljavala u novinama, i katkad se još upotrebljava, u pomalo podrugljivu smislu, pogotovo za državnu televiziju, a katkada se upotrebljavala i kao čisto stilski obojena zamjena za riječ *televizija*.

138 Govoreći o prodoru anglizama u hrvatski, ovako zdvaja Nives Opačić: "Apsurd je da nakon tolikih stoljeća konačno imamo vlastitu državu, u kojoj gubimo vlastiti jezik." (Opačić 2007: 27). Tu se jasno može vidjeti poveznica između ideje o posuđenicama koje ugrožavaju jezik i ideje o samostalnosti nacionalne države.

U svakom slučaju, nitko nema pravo takav svoj neznanstveni stav nasilno nametati drugima. Ako se riječi ostave "slobodnom tržištu"[139] pa onda tu neka hrvatska prevedenica pobijedi, tome se nema zapravo što zamjeriti[140]. Jedna od prevedenica koje su se spontano ustalile je npr. riječ *tipkovnica* koja je danas gotovo potpuno potisnula nekoć običnu riječ *tastatura*.

Sljedeće pitanje koje se postavlja jest – odakle jezični purizam? Zašto i kako do njega dolazi i kako nastaje? Odgovori mogu biti razni, ovisno o pojedinom jeziku i pojedinim povijesno-društvenim okolnostima, no svakako ga se uvijek može objasniti kao jezični korespondent nekim društveno-političkim stavovima i tendencijama kao što su konzervativnost, nacionalizam, konzervativni kulturni antiimperijalizam, ksenofobija… Nacionalizam[141] i ksenofobija vrlo lako nalaze svoj odraz i u jeziku te stoga nije čudno da su ekstremni desničari vrlo često i, bar nominalno, ekstremni jezični puristi, bar u onim zemljama gdje je to moguće i gdje za to postoje neki preduvjeti. Stoga je purizam lako okarakterizirati kao nacionalizam u jeziku. Osim toga, danas purizam može biti i u funkciji svojevrsnog kulturnog (ali opet nacionalističkog) antiimperijalizma, gdje se na taj način jezik pokušava braniti od velikih jezika koji ga ugrožavaju, pri čemu se tu danas misli gotovo uvijek na engleski. Na popularnost purizma utječe i to što se osjeća nepravednost, stvarna ili ne toliko stvarna, zbog nasilna načina na koji tuđice ulaze u jezik pod pritiskom neravnopravna položaja različitih naroda u kontaktu. Tako je do velikog odbacivanja srbizama u 1990-ima došlo ne samo zbog općenitog bujanja nacionalizma i protusrpskih osjećaja u društvu, nego i zbog osjećaja velikog broja kroatista da se hrvatski jezik u Jugoslaviji nalazio u neravnopravnu položaju i pod pritiskom srpskoga jezika. Nije uopće sporno da treba osuditi nasilno utjecanje jednog jezika na drugi, da ne govorimo o ekstremnim slučajevima kao

139 Slobodno tržište u jeziku, za razliku od slobodnog tržišta u ekonomiji, nema pogubnih posljedica po društvo.

140 Naravno, puristi se tu mogu služiti raznim trikovima i oružjima, primjerice tako da probaju forsirati neke riječi u medijima, školama i sl., ali, s druge strane, i tuđice imaju svoje prednosti jer se često javljaju primjerice u reklamama, jer slične oblike vidimo u stranim jezicima i sl.

141 Za uvod u nacionalizam vidi npr. Anderson 1990 ili Hobsbawm 1993.

što su zabrane upotrebe kojega jezika[142], no isto tako treba osuditi i nasilno nametanje purizma u jeziku njegovim vlastitim govornicima[143].

Je li hrvatski puristički jezik? Može li neki jezik uopće biti purističan? Kada govorimo o purizmu, tu ponajprije govorimo o književnim jezicima iako purističke tendencije mogu imati i šire ciljeve, što je bilo pogotovo vidljivo u Hrvatskoj u 1990-ima kada progon srbizama i navodnih srbizama nije bio ograničen samo na standardni jezik nego i na jezik općenito. U svakom slučaju, iako standardološka tradicija određenog jezika može biti puristička, jasno je da puristični nisu sami jezici, nego oni stručnjaci koji takvu jezičnu politiku provode[144].

No što se može lingvistički i znanstveno reći o posuđenicama? To je bitno raspraviti s obzirom na to da puristi često tvrde da one na neki način smetaju jeziku u koji ulaze i da ga ugrožavaju. Kao što se svi jezici mijenjaju, jednako tako svi jezici posuđuju riječi (i druge elemente) iz jezika s kojima su u kontaktu. Taj se kontakt može ostvarivati na razne načine – u zajedničkom životu u istoj zemlji, preko trgovine, između susjednih zemalja, danas i preko modernih medija i sl. – no to je nešto što je u ljudskim jezicima oduvijek bilo prisutno. Katkada je taj kontakt ravnopravan, tj. riječ je o kontaktu govornikâ dvaju ili više jezika koji su društveno-političko-ekonomski ravnopravni, no nerijetko su govornici jednoga od jezika u boljem, nadmoćnijem položaju i jedan od jezikâ više utječe na drugi. Potpuno je jasno da

142 Recimo, baskijski je bio zabranjen u Španjolskoj za vrijeme Francove diktature, pod velikim su pritiskom i zabranjivani u povijesti bili primjerice i manjinski jezici u Francuskoj, kao bretonski, a takve su situacije bile gotovo pa redovna pojava u kolonijama, npr. u Kanadi s indijanskim jezicima u školama i sl.

143 Takve primjere nije teško naći. Za praksu lektoriranja na HRT-u usp. npr. Štrkalj 2003. U jezičnoj službi HRT-a se može naići na najbesmislenije primjere jezičnog purizma, koji je toliko sumanut da je pitanje može li se to uopće smatrati čak i purizmom. Tako se recimo preporučuje upotreba riječi *njihaljka* umjesto *ljuljačka*, dok se riječ *ljuljačka* treba upotrebljavati umjesto riječi *klackalica*. Ne treba posebno ni napominjati da je takva preporuka van svake pameti.

144 Upravo suprotno tvrdi Katičić (1992: 56) – “da je jezik već po samoj svojoj naravi purističan” – iako to što on tu smatra purizmom zapravo nema nikakve veze s purizmom o kojem mi govorimo: “[jezik] Zahtijeva, naime, da se govoreći njime služimo izražajnim sredstvima koja mu pripadaju i koja su u njemu sadržana, a ne kakvim drugima. Jezik je sam po sebi zadavanje i po tome ograničenje i omeđivanje govornih mogućnosti (…)” Tu se, dakle, govori o unutarnjim pravilima jezika i o tome da je jezik nužno ograničen izborom određenih elemenata između onih koji bi teoretski bili mogući. No to se, iako točno, ne može nazvati purizmom, niti takvo što može služiti kao apologetika za jezični purizam o kojem mi ovdje govorimo.

neravnopravnost i nejednakost različitih društvenih skupina ne može biti razlog za zadovoljstvo, no to treba rješavati ondje gdje problemi i nastaju, u društvu, a ne prebacivati simbolički tu borbu u jezik.

Lingvistički gledano, u jezičnom posuđivanju nema ništa neobično, niti je u njemu išta sporno. Kao ni jezična promjena, ni taj se proces ne može gledati u kategorijama dobroga ili lošega. Kao što su u prošlosti u hrvatski ulazile posuđenice iz turskog, njemačkog i talijanskog, danas u njega ulaze posuđenice iz engleskoga, a sutra možda iz nekog desetog jezika[145].

Često se čuje da velik broj posuđenica ugrožava jezik u koji te posuđenice ulaze. To, međutim, nije točno. Jezik je ugrožen samo ako mu se broj govornika smanjuje i ako njegovi govornici prestaju govoriti tim jezikom i počinju govoriti neki drugi jezik. Broj posuđenica pritom tu ne igra bitnu ulogu. Postoje brojni jezici koji imaju jako puno posuđenica iz drugih jezika pa zato nisu nestali niti su se pretjerano bitno promijenili gramatički gledano. Navest ćemo primjere kod kojih se govori o 50% ili čak više posuđenica. Tako engleski ima jako puno posuđenica iz francuskog, velški i albanski iz latinskog, a japanski, korejski i vijetnamski iz kineskog, no unatoč tome ti su jezici i dalje tu i nisu nestali. Isto tako, iako se kod nas jako puno govori o navali anglizama, hrvatski tu nije nikakva iznimka u svijetu. To se događa i u gotovo svim modernim, neizoliranim, jezicima. Dapače, utjecaj engleskoga se može puno više opaziti primjerice u njemačkom ili japanskom nego u hrvatskom.

Kakav je dakle lingvistički stav o posuđenicama? To su riječi kao i svake druge, samo što etimologijom potječu izvorno iz nekog drugog jezika. Posuđenice mogu biti jako stare, kao što je recimo riječ *jarbol* u hrvatskom (iz romanskog), ili mogu biti posve mlade, kao što je npr. riječ *laptop* iz engleskog. Tuđice nam uvijek mogu jako puno reći o povijesti određenog jezika i često su neprocjenjive u proučavanju povijesnih jezičnih promjena. U vokabularu se pojedinog jezika očituje povijest društvenih kontakata njegovih govornika u prošlosti. Tako nam

145 Jasno, i riječi iz hrvatskoga ulaze u druge jezike. Tako je slovenski u doba standardizacije posudio dosta riječi iz hrvatskoga, npr. *nogomet* (usp. srpski *fudbal*), *košarka*, a u mađarskom nalazimo mnoštvo slavenskih riječi, npr. *galamb* "golub", *munka* "rad" (povezano s našim *muka*), *asztal* "stol" (posuđeno u dijalekte natrag iz mađarskog kao *astal*), *barát* "prijatelj" (povezano s našim *brat*) itd.

riječ *čamac* ukazuje na stare dodire s Turcima, riječ *barka* na dodire s Mlečanima, riječ *bluza* na kontakt s njemačkim jezikom, a riječ *cipela* na kontakt s Mađarima… Svaka je posuđenica svjedočanstvo nekog jezičnog kontakta u povijesti. Danas neke ljude jako ljute najnoviji anglizmi kao što su *fensi* "otmjen", *parti* "zabava", *dejt* "spoj" ili *rendom* "nasumičan"[146], no više uopće ne osjećaju da su riječi poput *jastuk*, *bubreg*, *čarapa* ili *bunar* turcizmi u hrvatskom jeziku. Jednog dana će tako možda biti i s rečenim anglizmima.

Često se govori o hrvatskim i nehrvatskim riječima. Nehrvatskim se onda smatraju one riječi koje porijeklom nisu hrvatske, nego posuđene iz kojeg drugog jezika. I to se može tako nazivati. No također treba znati da su hrvatske, iz druge perspektive, i sve one riječi koje se u hrvatskom upotrebljavaju, bez obzira na to jesu li u njemu oduvijek ili su u nj došle jučer.

Jedna je od zamjeraka koje se obično upućuju posuđenicama, bar nekima od njih, da su nepotrebne. U redu, priznat će neki, možda nam riječi poput *internet* ili *stereo* doista trebaju jer označavaju nešto novo u izvanjezičnoj stvarnosti. Možda bi se čak mogle opravdati i riječi poput *kul* (*cool*) koje je teško prevesti na hrvatski, no što će nam riječi poput *stejdž*, *ivent* (*event*) ili *selebriti* kad već imamo riječi *pozornica* (i germanizam *bina*), *događaj*/*događanje* i *zvijezda*/*slavni*? Tu se, dakle, postavlja pitanje korisnosti pojedinih posuđenica, pri čemu se neke posuđenice smatra korisnima ako označavaju primjerice kakvu novu pojavnost u izvanjezičnom svijetu, dok se druge smatraju bespotrebnima – ako se počnu upotrebljavati u značenju za koje već u hrvatskom imamo riječ. Međutim, tu je riječ o posve krivom promatranju onoga što je posrijedi. Nasuprot onome što misle puristi i standardolozi, kod jezičnoga posuđivanja se ne može govoriti o korisnim i nekorisnim posuđenicama. Jezično posuđivanje se jednostavno događa – posuđuju se oni elementi koje govornici, svjesno ili puno češće nesvjesno, odluče posuditi. Pritom se tu ne vodi računa o tome postoji li za što već neki izraz u jeziku u koji se posuđuje ili ne[147]. Kao

146 Navodim primjere iz urbanog zagrebačkog govora mladih.

147 Osim toga, pravi sinonimi u jeziku, kako se često ističe, zapravo i ne postoje. Riječ može imati, semantički gledano, potpuno isto značenje, no različitu konotaciju, može se različito upotrebljavati

i jezična promjena, i jezično je posuđivanje također zapravo na neki način samo pitanje mode[148]. Uostalom, da se u prošlosti gledalo tako kao što danas neki gledaju na jezično posuđivanje, ne bismo danas imali i *krevet* nego bismo imali samo *postelju*, ne bismo imali *cipelu* nego bismo imali samo *postolu* ili *crevlju*, ne bismo imali *čamac* i *barku* nego samo *čun*, *lađu* i *brod*, ne bismo imali *boju* (iz turskog), *farbu* (iz njemačkog) i *pituru* (iz talijanskog) nego samo *cvijet* i *mast* (koje su prije značile "boja"[149]) itd.

Naravno, kod jezičnog purizma postoji mnogo nedosljednosti i paradoksalnih postupaka i stavova. Često recimo nisu baš jasni kriteriji koji razlikuju "dobre" i "loše" strane riječi. Tako se neke prevedenice tvore od stranih osnova, ali tu ta strana osnova ne smeta jer je valjda neki purist procijenio da je ta riječ posuđena dovoljno davno pa je eto i to sad hrvatska riječ. Tako npr. riječ *tipkovnica* ipak nije potpuno hrvatska po rigidno purističkim mjerilima jer je osnova riječ *tipka(ti)* posuđena iz njemačkog, kao što je i u riječi *računalo* osnovna riječ *račun*, što je romanska posuđenica. Slično tome, neologizam *limunika* (umjesto "grejpfrut") koji nikad nije zaživio stvoren je od osnovne riječi *limun* koja vrlo očito nije izvorno hrvatska i sl. Sva sreća je da se purizam zasad drži koliko-toliko određenih vremenskih granica inače bi se moglo očekivati da se počnu progoniti i riječi poput *brijeg*, što je pragermanska posuđenica u praslavenski, ili već spomenute riječi *sedam*, posuđene u praindoeuropski iz prasemitskog. Naravno, to je svođenje na apsurd, ali pomaže da se uvidi da je svako određivanje toga što su "dobre" i "dopuštene" posuđenice, a što "loše" i "neprihvatljive" proizvoljno.

Vjerojatno su najkomičniji primjeri tobožnjeg purizma oni u kojima se šire upravo srbizmi, kao što je slučaj s riječi *ponaosob* koja se širi nauštrb riječi poput *posebno*. Iako izgleda posve besmisleno da su se u toku izrazite klime protiv srbizama u 1990-ima mogli širiti baš

u nekim detaljima i sl. Npr. anglizam *fensi* koji smo naveli ne može se nikako potpuno zamijeniti hrvatskom riječju *otmjen*.

148 Toga su zapravo i puristi svjesni pa se stoga posuđenice često otpisuje kao prolaznu i površnu modu, snobizam i sl. To često i jest tako, no to ne znači da je to nešto neobično u jeziku ili nešto što bi u njemu trebalo samo po sebi biti nedobrodošlo.

149 Usporedi i danas izraz *premazan svim mastima*, gdje se vidi staro značenje riječi *mast*.

srbizmi, to ipak nije tako teško razumjeti. Riječ je o nakaradnoj logici, koju smo već spominjali, da je ono što je neobično i što se ne koristi zacijelo hrvatskije od onoga što svi govore. Kako obični govornici najčešće nisu upućeni u etimologije pojedinih riječi, oni, slijedeći "logiku" koju im natura dominantni diskurs, svjesno ili nesvjesno "hrvatskijima" smatraju i upotrebljavaju upravo one riječi koje po samim tim kriterijima, koliko god ti sami kriteriji bili sporni, upravo nisu (izvorno) hrvatske.

Zanimljivo je da su mnoge novotvorenice iz 19. stoljeća, od kojih je mnoge u hrvatski uveo leksikograf Bogoslav Šulek, zapravo posuđenice iz češkog, tj. bohemizmi. Primjer takvih riječi su npr. *časopis*, *kisik*, *naklada*, *ljekarna*, *vlak*... Bohemizmi, iako posuđenice kao i sve druge, ipak, valjda zato što su slavenske, nisu puristima nikad previše smetali. Slično je i s rusizmima, kojih je u 19. stoljeću također dosta ušlo u hrvatski preko rječnikâ, kao što su *priroda*, *dvorac*, *ikra*, *opasan*, *brak*... Takvi rusizmi također puristima uglavnom ne smetaju (iako se primjerice umjesto *opasnost* zna predlagati *pogibelj*), za razliku od rusizama koji su u hrvatski ušli preko srpskoga pa su zato nepoćudni, kao primjerice *dozvola* ili *učestvovati*. Riječ *dozvola* je ipak dobila dozvolu ostati u hrvatskom jer se previše ustalila iako je u 1990-ima bilo prijedloga da *vozačka dozvola* postane *vozačka dopusnica* i sl.

Osim samih leksičkih posuđenica, utjecaj stranog jezika, danas uglavnom engleskog, može se vidjeti i u doslovnim prijevodima sa stranog jezika, tzv. kalkovima. Tako se recimo u zadnje vrijeme udomaćuje izraz *na dnevnoj bazi* "svakodnevno" prema eng. *on a daily basis*. Postoje i sintaktički kalkovi kad jezik primatelj preuzima sintaktičke obrasce jezika davatelja, npr. kao kod omražena primjera *Zagreb film festival* umjesto *Zagrebački filmski festival*, gdje se preuzima engleska struktura da nepromijenjene imenice mogu modificirati druge imenice[150].

Purističko-standardološka cenzura ne funkcionira i ne bi trebala funkcionirati ni u slučajevima frazâ u kojima se često javljaju riječi koje inače nisu standardne ili se inače mogu zamijeniti "hrvatskijim" riječima, npr. fraza *prošo voz* (iako se u Hrvatskoj inače kaže *vlak*), *kolko para tolko muzike* (a ne ***koliko novaca toliko glazbe*) ili *psovati*

150 Vidi više primjera npr. u Starčević 2006.

sve po spisku (a ne ***po popisu* iako se riječ *spisak* inače izbjegava kao srbizam).

Postoje i neke posebne vrste purizma. Tako su vukovci, jezikoslovci sljedbenici jezičnih ideja Vuka Karadžića prakticirali štokavski purizam i purizam narodnog jezika, pri čemu su nastojali odbacivati sve neštokavske (dakle i kajkavske i čakavske) kao i nenarodne elemente, tj. riječi koje se nisu javljale u govoru običnog naroda. Često se recimo navodi primjer najpoznatijeg hrvatskog vukovca i velikog hrvatskog jezikoslovca Tome Maretića koji je primjerice zagovarao oblik *apateka* (umjesto *apoteka* i, naravno, umjesto knjiškog bohemizma *ljekarna*) jer da tako narod izgovara. Kao što smo već spomenuli, čini se da je taj vukovski purizam jedan od razloga zašto suvremena kroatistika gaji, barem između redaka, svojevrstan prijezir prema narodnom, govornom, jeziku. Osim toga, zanimljive su i tvrdnje da se i suprotan stav, odbijanje svakog purizma, tj. nekritično primanje svih posuđenica također može nazvati purističkim, samo sa suprotnim predznakom[151].

Jezično posuđivanje je sastavni dio povijesti svakoga jezika i ne treba ga osuđivati premda se može događati u vrlo neravnopravnim uvjetima između dvaju jezika tj. njihovih govornika. Riječi i drugi elementi su se oduvijek posuđivali između jezika i govornici se pri tome ne vode kriterijima "korisnosti" koje tobože u obzir uzimaju, i jeziku izvana nameću, puristi. Stoga je problematično ako se purizam pokušava nametnuti svim govornicima nekog jezika i ako se promovira kroz medije i obrazovanje, tim više ako ga se pokušava pravdati njegovom tobožnjom znanstvenošću.

151 Katičić (1992: 58) tvrdi da su "alergija prema kovanicama" i "uvođenje čistoga narodnog jezika u pismenu porabu" (tj. vukovština) također primjeri jezičnog čistunstva iako je teško vidjeti logiku u tome da je inzistiranje na stvarnom jeziku kakav se doista govori (uz moguća pretjerivanja) purizam u nekom negativnom smislu te riječi.

Smiju li lingvisti utjecati na jezik i kako?

Predmet kojim se bave znanstvenici lingvisti je jezik. Kako rekosmo, lingvisti proučavaju jezik u svim njegovim pojavnostima i najrazličitijim metodama, pri čemu bi tendencija trebala biti k deskripciji, dok preskripciju ne možemo smatrati znanstvenom. Međutim, kada se govori o tome kako se lingvisti zapravo bave *opisom* jezika, postavlja se pitanje smiju li se lingvisti uopće miješati u svoj objekt istraživanja, smiju li na nj utjecati i, ako smiju, kako? Pitanje se može i proširiti – smiju li znanstvenici utjecati na ono čime se znanstveno bave premda, naravno, to itekako ovisi o tome čime se i kako bave. Jasno, na jednoj razini se gotovo svako bavljenje znanošću također može smatrati, bar ograničeno, i utjecanjem i na objekt svog proučavanja i na društvo. Znanstveni radovi bi, po samoj naravi znanosti, trebali biti dostupni svima, u interesu razvoja znanosti, a ne samo znanstvenoj javnosti[152],

152 Naravno, ono što bi *trebalo* biti nije uvijek tako. Trebalo bi biti i tako da nitko u svijetu ne umire od gladi pa opet znamo da, nažalost, nije tako. Isto tako, znanost i znanstvena istraživanja, nažalost, ipak nisu dostupna svima iako nam moderna tehnologija (internet) daje mogućnosti da rezultati, bar oni pismeni, svih znanstvenih otkrića budu trenutno dostupni velikom broju ljudi i znanstvenika na svijetu. Hrvatska je tu jedan od svijetlih primjera jer se na internetskom portalu *Hrčak* (http://hrcak.srce.hr/) nudi besplatan i otvoren pristup gotovo svim recentnijim znanstvenim radovima iz znanstvenih i stručnih časopisa koji se izdaju u Hrvatskoj. Logika je jednostavna – u samoj je naravi znanosti da ona što bolje i što brže napreduje, a da bi se to omogućilo, znanstvena dostignuća bi trebala biti dostupna svim znanstvenicima. Osim toga, znanost se u najvećoj mjeri financira javnim, društvenim sredstvima pa je onda i red da njezini rezultati budu dostupni i općoj, a ne samo znanstvenoj, javnosti. Dakle, ako se neki građanin želi informirati o najnovijim dostignućima biokemije ili povijesti umjetnosti ili bilo čega drugoga, ti podaci mu moraju biti javno i besplatno dostupni, s obzirom na to da ih i on dijelom, svojim porezima, financira. Kako

što onda otvara mogućnost i utjecaja znanstvenih dostignuća na društvo i na objekte svog proučavanja ili bar društveni odnos prema njima. Tako govornici nekog jezika mogu čitati primjerice znanstvene radove o stavovima u društvu prema jeziku, nogometni navijači mogu čitati sociološke radove o sebi, umjetnici znanstvene radove o svojim radovima, političari politološke analize o svojim postupcima i sl., što u konačnici, od slučaja do slučaja, može na njih i utjecati[153]. Dakako, znanstveno bavljenje gravitacijom ili evolucijom ne može utjecati u pravom smislu te riječi na gravitaciju ili evoluciju, kao što ni znanstveno bavljenje *Mona Lisom* ne može utjecati na tu sliku u doslovnom smislu[154]. No ovdje zapravo ne govorimo o takvu neposrednu djelovanju kakvo je uvijek moguće, nego o svjesnu javnom djelovanju kojim se pokušava utjecati na neke pojave u društvu. Dakle, govorimo o lingvističkom ekvivalentu ekonomista koji u javnosti govori o nekom od aspekata ekonomije s namjerom da na nju utječe ili sociologa koji govori o nekom od aspekata društva. Smiju li se lingvisti na taj način miješati u jezik ili samo trebaju opažati sa strane jezične fenomene i proučavati jezik? Treba li takav lingvistički intervencionizam odobravati ili ne?

Odgovor je jednostavan – ovisi o kakvom je intervencionizmu riječ. Dosad smo već vidjeli da lingvisti doista djeluju javno i da mogu utjecati i na jezik i na društvenu percepciju o jeziku. No primjeri o kojima

---

rekosmo, u Hrvatskoj je to zadovoljavajuće riješeno, međutim drugdje u svijetu baš i nije. Svim znanstvenicima je poznato da je, unatoč internetu, i danas teško doći do nekih radova jer se i dalje preskupo naplaćuju (nasreću, tu su zato piratski načini kako doći do radova i internetske stranice poput http://library.nu). Tako se u SAD-u, unatoč tome što se sveučilišta i znanost financiraju u velikoj mjeri javnim sredstvima, do rezultatâ iste te znanosti može doći tek uz prilično skupo plaćanje, što otežava ne samo razvoj znanosti i uspostavlja neravnopravnost znanstvenika ovisno o tome gdje rade, nego su ti rezultati, u krajnjoj liniji, kako rekosmo, nedostupni javnosti (vidi Greenberg & Emmett 2010). I u ovom slučaju vidimo da je logika profita posve nekompatibilna sa slobodom i napretkom znanosti.

153 Poznati su primjeri kada su određena znanstvena djela jako utjecala na političare i sl., a onda i na društvo. Knjige doista mogu mijenjati svijet (pozitivno ili negativno) – dovoljno se sjetiti npr. Marxova *Kapitala* i njegova utjecaja na lijevu politiku u posljednjih stoljeće i po ili Hayekova *Puta u ropstvo* i njegova utjecaja na razvoj neoliberalizma u zadnjih četrdesetak godina. Naravno, takav utjecaj nije ograničen samo na znanstvena djela (usporedi npr. i utjecaj *Biblije* ili *Kurana* na ideologiju, društvo a onda i povijest).

154 Naravno, i tu je itekako moguć neposredan utjecaj – stvaranje područja umjetne ili nulte gravitacije, genetski inženjering i čovjekov utjecaj na evoluciju preko svjesnog uzgoja životinja, mijenjanje društvene percepcije prema umjetničkom djelu kao što je *Mona Lisa* i sl. Također, posve je jasno da otkrića iz prirodnih znanosti itekako mogu utjecati na čovjekov svakodnevni život i stavove prema svijetu.

smo dosad govorili su svi bili negativni – pokazali smo kako lingvisti mogu pridonijeti neznanstvenoj društvenoj percepciji o jeziku i kako, na taj način, zapravo štete društvenoj zajednici svojim neznanstvenim pogledima na pitanja jezičnog standarda i "pravilnosti" u jeziku, utjecajem nacionalističke ideologije u jeziku i sl. Što bi se onda moglo smatrati pozitivnim utjecanjem na jezik i na odnos društva prema jeziku? Tu možemo navesti sljedeće primjere u kojima bi se lingvisti mogli i trebali javno angažirati – promicanje jezične tolerancije i pozitivna odnosa prema jezičnoj raznolikosti, govornom jeziku, dijalektima, suprotstavljanje jezičnoj diskriminaciji i upotrebi jezika kao jednog od sredstava u cementiranju društvene nejednakosti…

Što bi to bila jezična tolerancija? Jezik se, kao bitno sredstvo izražavanja identiteta, koristi i za identifikaciju i autoidentifikaciju govornika. Tako nam jezik pojedinca može često reći mnogo o njegovoj regionalnoj, klasnoj i društvenoj pripadnosti, o njegovu obrazovanju, katkada o nekim njegovim stavovima i sl. Zbog toga često dolazi do jezične diskriminacije ili netolerancije pa se neke govornike može smatrati neobrazovanima ili nekultiviranima govore li u dijalektu, može ih se stereotipizirati prema regionalnom porijeklu… Iako u Hrvatskoj nije posve takva situacija, zbog različita povijesnog iskustva i načina standardizacije jezika[155], u nekim drugim zemljama jezik može biti prilično ozbiljna zapreka društvenoj mobilnosti, tj. jedno od sredstava koje omogućava reprodukciju društvene nejednakosti, stratifikacije i *statusa quo*. To se vidi u izrazito klasno diferenciranim zemljama kao što su Velika Britanija ili Sjedinjene Američke Države, gdje jezik često služi kao prepreka određenim, siromašnijim, slojevima društva da bi u društvu napredovali. Kako kaže William Labov (1982, moj prijevod): "Lingvisti daju potporu upotrebi standardnoga dijalekta rabi li se on kao sredstvo šire komunikacije za opću populaciju, no protive se njegovoj uporabi kada se on upotrebljava kao prepreka pri društvenoj mobilnosti". Na lingvistima bi dakle bila vrlo važna zadaća da svojim znanstvenim uvidima, primjerice dokazivanjem da nema *a priori* boljih i lošijih jezika, riječi ili oblika i da je svaki takav izbor

155 U Hrvatskoj za standardni jezik nije izabran ni govor viših slojeva društva ni govor najvećega grada, kao u nekim drugim zemljama, a, osim toga, Hrvatska je od 1945. do 1990. živjela u načelno egalitarnom realsocijalističkom uređenju.

proizvoljan (govorimo li o biranju određenih idioma za standard ili o izboru određenih elemenata unutar standarda), promiču snošljivost u društvu i nediskriminaciju različitih idioma, bilo da oni u sebi nose znakove društvene, klasne, regionalne ili koje druge pripadnosti. Tu bi svakako spadalo i protivljenje neprihvatljivu odnosu prema govornom jeziku i dijalektima u školama, o čemu smo već govorili, kao i kršenje jezičnih prava manjinâ, npr. kršenje jezičnih prava Kurdâ u Turskoj ili Bretonaca u Francuskoj i sl. U takvim slučajevima ne samo da bi lingvisti mogli intervenirati, već bi to bila njihova dužnost. Općenito bi lingvisti u javnosti trebali, dakle, promicati znanstveni pogled na jezik kako bi se u što većoj mjeri smanjila mogućnost zloupotrebe jezika i kršenja jezičnih prava određenih društvenih skupina.

U zadnje vrijeme se dosta prašine, unutar lingvistike (vidi npr. Crystal 2000 ili Hagège 2005), ali i izvan nje, diže oko izumiranja jezika. Od oko 6000 jezika koji se danas na svijetu govore, pretpostavlja se da ih je u trenutnoj opasnosti od izumiranja oko 15–30%, dok bi za sto ili više godina moglo izumrijeti i do 80% današnjih jezika[156] – uobičajena brojka koja se daje jest da svaka dva tjedna izumre jedan jezik. To, naravno, znači nestanak današnje jezične raznolikosti, ali ne i nestanak jezične raznolikosti općenito jer se jezici neprestano mijenjaju i stalno nastaju novi jezici i dijalekti. Za lingviste je, jasno, to velik gubitak jer gubitak svakog jezika i dijalekta može značiti gubitak dragocjenih jezičnih, pa i izvanjezičnih, podataka[157]. Poznati su slučajevi gdje se neka jezična obilježja javljaju samo u određenim jezicima svijeta, npr. klikovi[158] se kao posebni fonemi pojavljuju praktički samo u kojsanskim jezicima koji se govore uglavnom na samom jugu Afrike[159]. Lako se može zamisliti situacija u kojoj su, u nešto drugačijim povijesnim okolnostima, Kojsanci bili potpuno istrijebljeni te da su i njihovi jezici,

156 Krauss 2007.

157 Poznati su npr. primjeri iz amazonskih jezika kada s gubitkom jezika dolazi i do opasnosti da će se izgubiti lokalno poznavanje ljekovitih biljaka i sl., što onda može predstavljati gubitak i za medicinska istraživanja.

158 Glasovi koji se izgovaraju na različite načine (postoji više vrsta klikova), “coktanjem” i “kliktanjem”, recimo kao kada izgovaramo hrvatsko *ts ts ts* kao znak neodobravanja ili kada jezikom oponašamo zvuk konjskih kopita.

159 Kojsanci su starosjedioci južne i istočne Afrike koji su potisnuti kasnijim doseljavanjem Bantuâ iz zapadnog dijela središnje Afrike u istočnu i južnu Afriku i, manjim dijelom, seobom afrazijskih naroda (kao Somalaca) u istočnu Afriku.

uključujući i klikove, u potpunosti nestali, ne ostavivši traga ni u drugim, nekojsanskim[160], jezicima. To bi bila velika šteta za lingvistiku jer lingvisti u takvu slučaju ne bi uopće bili svjesni da u ljudskim jezicima mogu postojati takvi fonemi. Prilično je sigurno da bi svi tvrdili da je takvo što nemoguće. Stoga je razumljivo da je lingvistima iznimno stalo do toga da se izumiranje jezikâ ili spriječi, ako je to moguće, ili da se ti jezici prije toga bar razmjerno dobro opišu.

No, s druge strane, dok je lako utvrditi da je gubitak svakog jezika za lingvistiku neprocjenjiv gubitak, situacija je nešto kompliciranija ako se govori o samim govornicima koji prestaju govoriti pojedinim jezikom. Trenutak u kojem se može pretpostaviti da će doći do izumiranja jezika je onaj kada roditelji prestanu učiti svoju djecu svom materinskom jeziku. Kada djeca prestanu govoriti određeni jezik te njime govore još samo starije generacije, to u načelu znači da će taj jezik izumrijeti kada umru i posljednji njegovi govornici. Postavlja se pitanje – što tu lingvisti mogu učiniti i što bi trebali učiniti?

To je pitanje prilično sporno. Iako će mnogi lingvisti zastupati stav da ugrožene jezike pošto-poto treba spasiti, ima i suprotnih mišljenja[161]. Nedvojbeno je da bi, prije nego izumru, sve ugrožene jezike, ako je to moguće, trebalo što bolje opisati[162]. No pitanje spašavanja jezikâ je puno kompliciranije, kao što već rekosmo. Govornike koji imaju svoje razloge da prestanu govoriti određenim jezikom teško možemo prisiliti da ga ipak očuvaju. Ako govornici nekog jezika vide određenu korist u tome da im djeca govore drugi jezik kao materinji, nije baš jasno kako bi si ijedan lingvist mogao uzeti u zadatak da im objasni da to možda i nije najbolja moguća odluka. Osim toga, vrlo je upitno koliko

160 Iz kojsanskih su jezika klikovi prodrli i u neke nekojsanske jezike, npr. u zulu ili xhosu, što su bantuski jezici koji se govore u Južnoj Africi – oni su, među ostalim, i dva od jedanaest službenih južnoafričkih jezika, a srodni su npr. sa svahilijem koji se govori u istočnoj Africi. Inače je xhosa materinji jezik Nelsona Mandele, a glas koji se piše kao <xh> označava jedan od klikova u tom jeziku.

161 Vidi npr. raspravu u Matasović 2005: 230–232.

162 Iako, kao što kaže Matasović (2005: 235), govoreći o troškovima potrebnima da bi se opisao neki izumirući jezik (100.000 dolara prema nekim procjenama), treba voditi računa i o tome da se: “radi o investiciji koja bi bila dovoljna i za druge humanitarne projekte, za koje bi netko mogao pomisliti da su važniji od pisanja gramatike.”

argumenti kao tradicija, očuvanje identiteta ili jezične raznolikosti[163], koje lingvisti (ili tko drugi) mogu navesti u korist očuvanja pojedinog izumirućeg jezika pod svaku cijenu, doista mogu biti bitni u slučajevima kada govornici sami odlučuju, bez izravnih političkih prisila ili represije, iz čisto praktičnih razloga napustiti svoj materinji jezik.

Dakako, ako govornici žele očuvati svoj jezik, tu bi im lingvisti u tome, koliko god mogu, trebali pomoći – primjerice tako da im pomognu napisati gramatike, rječnike, udžbenike, napraviti pismo za jezik kojim se prije toga nije pisalo i sl. Tu ipak treba napomenuti da je pitanje koliko udžbenici i gramatike tu mogu doista pomoći – ako se jezik ne prenosi s roditeljâ na djecu, učenje iz udžbenikâ ili u školi neće biti od prevelike pomoći. Naravno, isključujemo iz toga ekstremne slučajeve kada se djeci pod prijetnjom kazne priječi govoriti materinjim jezikom u školi i sl. Ako je koji jezik ili dijalekt ugrožen iz političkih razloga, npr. zato što nije u službenoj upotrebi ili se njegova upotreba brani i kažnjava i sl., tu bi jezikoslovci svakako morali intervenirati ako je to moguće i pokušati utjecati na to da se takva praksa promijeni. Dapače, moglo bi se reći da je takva vrsta pomoći upravo i dužnost lingvista prema zajednici čiji jezik istražuje. No, jasno, sve ovisi o samim govornicima. Ako govornici odluče da sa svojom djecom više neće govoriti jezik koji su naučili od svojih roditelja, to je isključivo njihova odluka i lingvisti se nemaju u to što petljati. A kada jezik već jednom izumre, bilo kakvo oživljavanje je zapravo besmisleno i nužno u većini slučajeva ostaje pukom razbibrigom zanesenjaka[164].

163 Jezična je raznolikost predivna stvar, no svijet ne postoji radi lingvistâ niti bi se govornici u svojim odlukama trebali ravnati željama lingvistâ. Isto se može ustvrditi i za narodne običaje, predaju i sl.

164 Takvi su primjeri recimo pokušaja oživljavanja izumrlih keltskih jezika manskoga na otoku Manu i korničkoga na Cornwallu u Velikoj Britaniji. Jedini primjer kada je jezik uspješno oživljen te danas funkcionira kao živi jezik je ivrit, tj. novohebrejski, službeni jezik države Izrael. Međutim, to je poseban slučaj – Židovima je nakon stvaranja Izraela 1947. trebao zajednički jezik jer su govorili raznim jezicima (jidišom, sefardskim, ruskim…) pa su, s obzirom na svoju vjersku tradiciju, posegli za osuvremenjenim starohebrejskim jezikom koji se u njihovim europskim ustima nešto izmijenio u odnosu na svoj izvorni oblik. O oživljavanju ivrita vidi više u Hagège 2005: 213–268. Ono što je najzanimljivije u čitavoj toj priči jest da je starohebrejski izumro sâm od sebe još u staroj Judeji te se za vrijeme Rimskoga Carstva ondje već govorio jedan drugi semitski jezik – aramejski. Dodatan začin priči je i to da današnji moderni Izraelci, koji su se “vratili” u Izrael, prema jednoj teoriji, zapravo nemaju izravne veze s antičkim Židovima, nego su zapravo potomci uglavnom Europljana (i drugih nebliskoistočnih naroda) koji su s vremenom primili židovsku vjeru (židovstvo je prije, kao poslije kršćanstvo, bila prozelitska vjera – tj. nije bila ograničena samo na one koji već jesu Židovi nego su se pokušavali pridobiti i novi narodi za tu vjeru), dok su potomci antičkih Židova

Već smo govorili o odnosu standarda i dijalekata, no u ovom kontekstu se treba ponovo osvrnuti na to. U nekim se zemljama može primijetiti tendencija prema većoj toleranciji dijalekata u javnom životu. To se recimo dogodilo u Velikoj Britaniji, gdje je, kako već spomenusmo, tradicionalni RP (*received pronunciation* "prihvaćeni izgovor"), izgovor obrazovanih viših društvenih slojeva, izgubio na svojoj dominantnosti te se ondje danas i u formalnim prilikama, primjerice kod voditeljâ na televiziji, može javljati regionalni izgovor (tj. lokalni "naglasak"[165]). Naravno, za očuvanje dijalekata vrijedi isto što i za očuvanje jezikâ – ako sami govornici dijalekt ne žele očuvati, on se neće očuvati. Lingvisti ne mogu nikoga natjerati da uči svoju djecu svom dijalektu ako dotični govornik to ne želi. No, s druge strane, lingvisti mogu odigrati ključnu ulogu u promicanju tolerancije i suzbijanju diskriminacije prema dijalektima i govornicima koji se njima služe, što onda može itekako pridonijeti i samom opstanku tih dijalekata. Promicanje znanstvene ideje o tome da su svi idiomi, i standardni i nestandardni, jednako vrijedni može itekako pomoći govornicima da prestanu doživljavati svoje materinje idiome kao inferiorne književnom jeziku i da ih se prestanu sramiti. Jezična je diskriminacija jednako nepravedna i nepoželjna kao i bilo koja druga diskriminacija – rodna, etnička, društvena, seksualna… – te se protiv nje treba boriti. Kao što se nijedan čovjek ne bi trebao sramiti svoje boje kože ili porijekla, ne bi se trebao sramiti ni svojega materinjeg jezika. Isto tako, to što tko

upravo današnji Palestinci, koji su u međuvremenu prešli na islam, i nad kojima današnji Židovi vrše genocid. Više o tome vidi u knjizi izraelskoga povjesničara Šloma Zanda (Sand 2009).

165 Riječ *naglasak* ili *akcent* (eng. *accent*) se katkad upotrebljava u pomalo kolokvijalnom smislu kao "izgovor", pogotovo kao "regionalno određen, lokalni, izgovor". Tako *ima naglasak* (eng. *to speak with an accent* "govoriti s naglaskom") znači "ne govoriti neutralno, govoriti s regionalnim obilježjem" (ili, eventualno, govoriti sa stranim naglaskom). Naravno, nepotrebno je i spominjati da, u pravom smislu riječi, nema neutralnog izgovora. Iako mnogi govornici često za sebe misle da govore bez naglaska ili neutralno, to naravno gotovo nikada nije točno. Govorniku vrlo često najneutralnije zvuči njegov vlastiti govor (vidi npr. Esling 1998) – jasno, ako govori prestižnim idiomom koji se ne razlikuje previše od standarda. Tako će npr. mnogi Zagrepčani, ako ne upotrebljavaju riječi poput *kaj* i neke druge tipične zagrebačke osobine, ustvrditi da govore neutralno ili bez naglaska (za razliku od recimo Splićana) iako uvijek govore s izrazitim zagrebačkim dinamičkim naglaskom i sl. To, naravno, ima veze i s prestižem zagrebačkoga govora u Hrvatskoj. S druge strane, mnogi će štokavci iz Slavonije, ponajprije oni koji govore jekavski, smatrati da oni govore gotovo pa standardom (uz možda nešto malo "zavlačenja") zato što im je organski govor relativno blizak standardnom štokavskom. No to što tko govori štokavski opet ne znači da govori "neutralno" jer se i štokavski, jasno, može govoriti s vrlo izrazitim lokalnim koloritom.

govori dijalektom ne bi smjelo upućivati na to da je dotičan govornik nužno neobrazovan ili "ruralan" i sl.

Klasičan je primjer pozitivnoga društvenoga pomaka do kojega je došlo, među ostalim, i djelovanjem lingvistâ svjedočenje Williama Labova, najvećega sociolingvista današnjice, i još nekoliko lingvista na suđenju u Ann Arboru (Michigan) u SAD-u[166]. Tužbu je na sudu 1979. pokrenulo nekoliko roditelja crne djece koja su u svojim školama bila stavljena u razrede za retardirane zato što im čitanje nije baš dobro išlo[167]. Labov je, zajedno s ostalim lingvistima, svjedočio da crna djeca imaju problema u čitanju ne zato što su zaostala nego zbog jezične barijere. Naime, crnci u SAD-u govore tzv. *afroamerički govorni engleski* (eng. *African American Vernacular English* odnosno AAVE), koji se po mnogim odlikama poprilično razlikuje od standardnoga engleskoga odnosno općega američkoga engleskoga (*General American*). To je shvatio i sud i presudio u korist tužiteljâ te je naredio da se učitelji pouče karakteristikama AAVE-a kako bi lakše mogli poučavati crnu djecu standardnom engleskom[168]. Na tom se primjeru jasno vidi pozicija suvremene lingvistike prema odnosu standarda i nestandardnih govora[169].

Takvi se primjeri lingvističkog intervencionizma često nazivaju sociolingvističkim aktivizmom[170]. Primjeri sociolingvističkog aktivizma nisu

166 Usp. Labov 1982.

167 Takvi slučajevi nisu neobični. U Hrvatskoj ih je bilo u vezi s romskom djecom.

168 No takva presuda nije prošla bez suprotnih mišljenja. Čak su se i neki crnci javili da je inzistiranje na AAVE-u zapravo samo način na koji se crnce i dalje čini izoliranima i ne dâ im se napredovati. Kasnije je, neovisno o tom događaju, isto tako reagirao i poznati američki crni komičar Bill Cosby. Jasno je da je takvo argumentiranje pogrešno – diskriminira li se koga zbog jezika, to se ne treba rješavati tako da taj koji je diskriminiran počne u potpunosti govoriti drugim jezikom, nego tako da se njegov prvi jezik više ne diskriminira. Pri tome, jasno, treba voditi računa i o tome da je tu jezik samo jedno od sredstava kojim se provodi društvena diskriminacija i segregacija te se na taj problem ne može gledati izdvojeno od općih društveno-političko-ekonomskih problema. Učenje standardnog američkog engleskog u školama nije sporno, ali sporni su stavovi po kojima se određene govornike diskriminira samo zato što im je materinji jezik drugačiji i traži se od njih da ga napuste ne samo u javnoj nego i u osobnoj komunikaciji.

169 Za progresivnu teorijsku kritiku svojevrsne "kanonizacije 'jezika' podčinjenih klasa" koja se može pripisati Labovljevoj paradigmi u sociolingvistici usp. Bourdieu 1992: 34.

170 Usp. npr. Kapović 2006 za taj naziv.

rijetki. Tako npr. Trudgill (1995), jedan od najpoznatijih sociolingvista na svijetu, u svojem istupu protiv hegemonije standarda nad dijalektima u Engleskoj, namijenjenu široj publici, ističe, kao što smo dosad već govorili, da su svi dijalekti jednako kompleksni, izražajni i gramatični te da govoriti dijalektom ne znači "govoriti nepravilno". Zadatak je lingvistâ promicati pozitivne ideje o jeziku i dijalektima kako govornici ne bi dobivali dojam da je njihov materinski govor jezično inferioran i da bi se osigurao prijenos nestandardnih varijanata na sljedeći naraštaj. Trudgill, osim toga, pobija stereotipe o tome da su dijalekti staromodni, nesofisticirani i da sprječavaju gospodarski napredak tako što navodi da su tri najbogatije europske zemlje – Norveška, Švicarska i Luksemburg – jako dijalekatski raščlanjene i da dobro čuvaju dijalekte. Norveška se i inače često ističe kao primjer pozitivna odnosa prema dijalektima jer ondje nije rijetkost da i najobrazovaniji govornici upotrebljavaju dijalekt ili bar dijalekatski izgovor i u javnom govoru. Trudgill također smatra da je dužnost sociolingvista pomoći ugroženim jezicima i dijalektima da prežive i misli da se dijalekti mogu sačuvati (za razliku od drugih stručnjaka i nestručnjaka koji nestanak dijalekata smatraju neizbježnom posljedicom ubrzano modernizirajućega svijeta) i da se pogrešne popularne predodžbe o tim stvarima mogu promijeniti[171].

Naravno, takvo izravno "petljanje" jezikoslovaca u jezik može se odvijati i na drugim razinama. Iznijet ćemo ovdje jedan takav zanimljiv slučaj. 1987. godine su već više puta spominjanog sociolingvista Labova pozvali svjedočiti u slučaju suđenja u vezi s prijetnjama bombaškim napadima jednoj aviokompaniji na losandželeskom aerodromu. Osumnjičenik je bio bivši nezadovoljni radnik dotične kompanije za kojeg se pretpostavljalo da je iz osvete prijetio kompaniji bombama. Dokaz za to je bila snimka tih telefonskih poziva jer je glas na pozivima zvučao kao glas dotičnoga bivšeg zaposlenika. Labov je bio istraživao njujorški govor pa ga je obrana osumnjičenika pozvala kao svjedoka jer su mislili da bi im on mogao pomoći u vezi s razlikovanjem različitih njujorških naglasaka. No Labov je, čim je čuo snimku, znao da je čovjek sigurno nedužan. Stvar je bila u tome da čovjek koji je prijetio preko telefona uopće nije bio iz New Yorka (za razliku od osumnjičenika) nego iz

171 Da navedemo i jedan domaći primjer, Kalogjera (1997), u članku o dilemi u sociolingvistici između deskriptivizma i društvenog aktivizma, također dolazi do zaključka da je aktivizam svakako potreban.

Bostona. Problem je bio samo u tome kako to objasniti sucu sa zapadne američke obale koji uopće nije mogao razlikovati njujorški od bostonskoga naglaska. Labov je u to svjedočenje unio sve svoje iskustvo dugogodišnjeg bavljenja jezikom kako bi dokazao da je osumnjičenik nedužan. Na kraju je sudac osumnjičenika, koji je dotad u zatvoru proveo 15 mjeseci, oslobodio isključivo na osnovi lingvističkih dokaza, za koje je zaključio da su objektivni i uvjerljivi[172].

Na kraju možemo zaključiti da se lingvisti nipošto ne bi trebali ustručavati od izravnog miješanja u jezik, kada za to ima potrebe. Kao i u brojnim drugim primjerima, bitna je namjera i što se želi postići, a ne samo pitanje djelovanja ili nedjelovanja. Neke primjere lingvističkog javnog djelovanja, kao primjerice promicanje agresivnog purizma ili ideologije standardnog jezika, treba smatrati negativnima i boriti se protiv njih, dok druge, kojima se promiče jezična tolerancija, ravnopravnost i pozitivne ideje u društvu, treba ohrabrivati i poticati. U slučajevima kada se jasno vidi da jezik služi kao sredstvo kojim se promiču negativne društvene tendencije, kada se ugrožavaju prava njegovih govornika ili kada je jezik jedno od oruđa kojim se utvrđuje nepravda i nejednakost u društvenim odnosima, pravi lingvist nikako ne bi smio ostati "neutralan".

172 Ovaj je slučaj prepričan u Labov 2002. Inače, kako je već bilo spomenuto, postoji i posebna disciplina forenzike, forenzička lingvistika, koja se bavi upravo ovakvim problemima, no u Hrvatskoj još nije razvijena, možda i zato što se za njom još nije ukazala prava potreba.

Jezik, lingvistika i ideologija

Kao što je poznato, ideologiju je jako teško precizno definirati, ponajprije zato što se dotični pojam koristi u mnogobrojnim značenjima[173]. Jedna od definicijâ, koja se čini razmjerno obuhvatna, jest[174] da su ideologije: "setovi idejâ koje ljudi postavljaju, kojima objašnjavaju i opravdavaju ciljeve i metode organizirane društvene akcije, tj. političke akcije, nevezano uz to jesu li ciljevi takve akcije očuvanje, popravljanje, rušenje ili ponovna izgradnja kojeg društvenog poretka". Naravno, u kontekstu jezika pitanje društvenog poretka u cjelini ne dolazi toliko izravno do izražaja premda nije sporno da se ideologije koje u konačnici, naravno, imaju opće društvene ciljeve i reperkusije odražavaju i u jeziku. Ovdje, dakako, nećemo moći ulaziti u opsežne teorijske rasprave o jeziku i ideologiji, niti možemo dati sustavan prikaz složenoga odnosa jezika i ideologije, već ćemo se zadržati na tek nekim općim napomenama i primjerima koje dosad još nismo spominjali, a koji su ključni i za razumijevanje jezika, lingvistike i njihove uloge u društvu.

U postmoderno doba je često proglašavan kraj ideologije, no zapravo upravo nijekanje ideologije jasno ukazuje na prisutnost iste. Ne može se biti iznad ideologije niti od nje nužno treba bježati – riječima

173 Usp. npr. Eagleton 1991: 1–32.

174 Seliger 1976: 11 (moj prijevod).

američkog povjesničara Howarda Zinna: "ne može se biti neutralan u vlaku koji se kreće"[175].

Unatoč tome što svaka znanost načelno pretendira biti neutralnom, strogo znanstvenom i neovisnom, nije uopće sporno da ideologije često igraju vrlo veliku ulogu u znanosti i znanstvenim istraživanjima. Za lingvistiku smo već vidjeli neke takve primjere (recimo utjecaj nacionalizma u jeziku), a to je tipično i za druge znanosti – pogotovo za društveno-humanističke iako ne isključivo samo za njih.

Utjecaj je ideologije možda najlakše vidjeti u znanosti o ekonomiji. Ekonomija može biti deskriptivna, tzv. pozitivna ekonomija, ali se, jasno, bavi i time kako bi ekonomija trebala funkcionirati, tzv. normativna ekonomija. Posve je očito da će se konkretni ekonomski potezi, savjeti ili analize uvelike razlikovati s obzirom na to kakva je ideologija pojedinog ekonomista – je li pojedini ekonomist za ovakvu ili onakvu ekonomsku politiku općenito, podupire li u načelu gospodarske elite ili radničku klasu, je li mu bitnija npr. puna zaposlenost ili visoke profitne stope kapitalistâ i sl. Posve je također očito da recimo i u sociologiji utjecaj ideologija ima vrlo bitnu ulogu – pristup proučavanju društva, pojednostavljeno govoreći, može biti kritički, tako da se kritizira *status quo* ili može biti apologetski, tako da se *status quo* opravdava, premda se potonji pristup često pokušava maskirati u tobožnju "neutralnost" ili čistu "deskripciju".

Isto tako, utjecaj ideologije je vrlo očit i u povijesnoj znanosti. Prikaz povijesti uvelike ovisi o ideološkoj pripadnosti povjesničara i njegovim političkim nazorima. To se ne ogleda samo u relativno recentnoj povijesti, kao što je kod nas primjer odnosa povjesničarâ prema partizanima i ustašama u Drugom svjetskom ratu. To vrijedi i za događaje iz dublje prošlosti. Recimo, prilično je lako pogoditi kakav će biti opći stav pojedinog povjesničara o Francuskoj revoluciji prema njegovom političkom stavu – analiza i stav prema revoluciji će se npr. uvelike razlikovati kod desničarskih i kod ljevičarskih povjesničara[176]. Slično je i u proučavanju ljudske prapovijesti, odnosno u

175 Jasno, ne treba zalaziti ni u drugu krajnost pa tvrditi da je baš sve ideologija jer je to također posve neproduktivno (Eagleton 1991: 7–9).

176 Ne treba biti naivan pa misliti da se povijest iskrivljuje izravnim laganjem ili prešućivanjem (iako ni to nije rijetkost). To se može raditi i na puno perfidnije načine – tako da se podaci doista spomenu, ali unutar mnoštva podataka i ne pridajući tome veliku pozornost – kako napominje primjerice

antropologiji, gdje se recimo pristup ranim ljudskim zajednicama zna uvelike razlikovati s obzirom na političke stavove pojedinih istraživača – od tezâ o demokratičnosti i egalitarnosti primitivnih zajednica do naglašavanja brutalnosti, sebičnosti i agresivnosti kao "prirodnih" karakteristika ljudskih bića[177].

Povezanost ideologije i znanosti može se naći i kod prirodnih znanosti. Iz povijesti je lako naći primjere – od različitih rasističkih teorija koje su dokazivane "biološki" i "genetski", ustrajavanja crkve na geocentričnom sustavu pa do kreacionizma umjesto evolucije i sl. – ali ima ih i danas. Tako se recimo darvinizam u biologiji i teorije o "sebičnom genu" katkad koriste kao opravdanje za socijalni darvinizam, kompetitivnost i nejednakost u društvu itd.

Znanost sama za sebe ne mora značiti puno – u nekim je slučajevima potrebno zauzeti stav. Npr. ekonomist može biti velik stručnjak, ali svejedno provoditi ili podupirati politiku koja koristi samo malom segmentu društva, isto kao što to što je netko genijalan vojskovođa ili vrlo vješt političar nimalo ne jamči da će njegovo djelovanje biti pozitivno. Ovaj ili onaj ekonomist može biti manje ili više stručan, ali od toga su puno bitnije namjere i ciljevi. Utoliko su smiješna i pozivanja na "stručnost" u ekonomiji. Sama stručnost, dakle, često nije dovoljna. Isto tako, ako je netko dobar lingvist u nekom području, to ne znači da će u javnom djelovanju što se tiče jezika nužno imati pozitivan utjecaj, npr. postoji mnogo kroatista koji su vrhunski stručnjaci npr. u povijesti

---

Zinn (1995: 7–8) govoreći o tome kako je jedan *mainstream* povjesničar minorizirao genocidne posljedice politike koju je provodio Kristofor Kolumbo i njegovi nasljednici u Americi.

177 Vidi npr. Harman 2008: 3–9. Teorije o čovjeku kao prirodno agresivnom i sebičnom su od 1960-ih i 1970-ih osobito popularne u sociobiologiji i evolucijskoj psihologiji. Jedan od vodećih sociobiologa, Richard Dawkins (vidi npr. Dawkins 1997), poriče bilo kakvu vezu svojih znanstvenih ideja sa socijaldarvinističkim interpretacijama i tvrdi da su sociobiološke ideje znanstveno utemeljene i objektivne, no previđa činjenicu da je svaka teorija koja se tiče ljudske prirode kroz povijest težila tome da utječe na socijalne politike (Leyva 2009: 365), kao i na to da se čak i u takvim prirodnjačkim istraživanjima itekako može naći utjecaj ideologije na pojedine istraživače i discipline. Poznata je npr. izjava drugog vodećeg sociobiologa, Edwarda O. Wilsona, koji je, govoreći o mravima, izjavio "Karl Marx je bio u pravu, socijalizam funkcionira – no pogriješio je vrstu". Time se, dakako, implicira da su ljudi kao vrsta (!) nesposobni za djelovanje i organiziranje društva na osnovi solidarnosti i međusobnog pomaganja (za razliku od mravî koji, prema Wilsonu, žive u "socijalizmu") umjesto na osnovi agresije i kompetitivnosti. Takva je tvrdnja, osim što je znanstveno poprilično upitna, očito i ideološki vrlo uvjetovana, što nam ukazuje na to da je sociobiologija vrlo daleko od navodne neutralnosti.

jezika, dijalektologiji, fonologiji ili sl., no njihovo se "aktivističko" djelovanje, odnosno ideologija (nacionalizam i konzervativizam) koju su unosili u jezična pitanja, unatoč tome može smatrati samo negativnom.

Dosad smo već govorili o nekim negativnim primjerima miješanja ideologije u jezik. Govorili smo o ideologiji standardnog jezika koja podrazumijeva prisutnost glavne, "ispravne" verzije jezika i postojanje neznanstvenog koncepta "pravilnosti" u jeziku te jeziku određuje umjetne autoritete pokušavajući ga tako odvojiti od onih kojima doista pripada – svojih govornika. Također je bilo riječi i o jezičnom purizmu, kao o jezičnom odrazu nacionalizma i ksenofobije. Ukratko su spomenuti i primjeri kada se u jeziku odražavaju odnosi moći u društvu kada jezik služi kao jedno od sredstava u očuvanju tih odnosa, tj. cementiranju *statusa quo*[178] – tu je klasičan primjer Velika Britanija, izrazito klasno stratificirana zemlja, u kojoj se najviši slojevi, osim svim drugim karakteristikama, od nižih slojeva razlikuju i jezikom jer govore RP-om, službenom varijantom britanskoga engleskoga, koja se podučava i koristi u skupim privatnim srednjim školama[179] i elitnim sveučilištima[180]. U takvim društvima jezik može biti velika prepreka društvenom napredovanju, koliko je ono uopće moguće u uvjetima liberalne demokracije[181]. Kako rekosmo, u takvim situacijama lingvisti ne bi smjeli ostati neutralni – njihova je dužnost reagirati i boriti se za progresivne ideje.

U jeziku se preslikavaju događanja iz društva i politike, kao i velike ideološke promjene. To se može ilustrirati primjerom iz španjolskog građanskog rata 1938, koji navodi George Orwell[182], opisujući kako

178 Vidi npr. Bourdieu 1992 ili Fairclough 2001.

179 Npr. Etonu koji je pohađalo 18 bivših britanskih premijera. Danas RP u toj ulozi doduše sve više zamjenjuje tzv. *Estuary English*, u koji su ušle neke osobine govornog engleskog nižih društvenih slojeva.

180 Podaci pokazuju da recimo na više od 20 koledža Oxforda i Cambridgea u 2009. nije bilo npr. nijednog crnca ili da na Cambridgeu među 1500 akademskih i laboratorijskih radnika nema također nijednog crnca. Na Oxfordu je 89% studenata iz više i srednje klase, a na Cambridgeu je 87,6% studenata iz triju najviših socioekonomskih grupa (*Guardian*, 6.12.2010).

181 Poznat je primjer Margaret Thatcher koja se poprilično namučila da bi savladala RP te kao takva bila dostojna predstavnica svoje konzervativne stranke. Obrnuto od nje, Tony Blair se okrenuo od RP-a prema "modernijem" *Estuary English*-u, kako bi se tako simbolički više približio svojim glasačima koje je trebao predstavljati.

182 George Orwell 1984, *Kataloniji u čast*, August Cesarec, Zagreb, str. 7 (prevela Dunja Vražić-Stejskal).

izgleda Barcelona pod vlašću radničke klase: "Konobari i nadglednici u robnim kućama gledali bi vas u lice i postupali s vama kao sa sebi ravnima. Servilni i čak ceremonijalni oblici govora privremeno su nestali. Nitko nije govorio *Señor* ili *Don*, pa ni *Usted*; svi su se međusobno nazivali "Druže" i "Ti" te govorili *Salud* umjesto *Buenos días*."[183] Na Orwellovu se primjeru vidi kako se promjena u društvu odmah reflektirala i u jeziku. Klasna stratificiranost na *gospodu* i "ostale" je uklonjena, uklonjeno je i distancirano obraćanje s poštovanjem (kakvo se rabilo u obraćanju višim slojevima društva), a umjesto toga je uvedeno solidarno "tikanje" sa svima[184] i obraćanje svima imenicom *drug*. Čak je i običan pozdrav *buenos días* "dobar dan" zamijenjen pozdravom *zdravo*. Ovo dakako podsjeća na praktički iste komunikacijske obrasce i u socijalističkoj Jugoslaviji – upotreba komunističke riječi *drug* umjesto buržoaskoga *gospodin*[185], koje je signaliziralo zastarjele hijerarhizirane društvene obrasce, pozdrav *zdravo* i sl. Takva se simbolika u jeziku može primijetiti i drugdje. Recimo, upotreba isključivo oblika zamjenice "ti" u švedskom (šved. *du*) se često objašnjava dugotrajnom vlašću socijaldemokracije u toj zemlji, kao i egalitarnom društvenom klimom u Švedskoj[186].

Velika društveno-političko-ideološka promjena koja se u Hrvatskoj dogodila 1990-91, prelazak iz realsocijalističkog jednopartijskog društvenog uređenja u kapitalističku liberalnu demokraciju, u velikoj

---

183 Španj. *señor* i *don* znače "gospodin", *Usted* je "Vi" iz poštovanja, *salud* "zdravo" a *buenos días* "dobar dan".

184 Zanimljivo je da se i danas u europskom španjolskom zamjenica *Usted* "Vi" (što povijesno gledano nastaje od *Vuestra Merced* "vaša milost" te je doista feudalnog porijekla) rabi razmjerno rijetko, primjerice samo za puno starije osobe ili u jako formalnim situacijama (u što npr. ne ulaze odnosi učenik/student : učitelj/profesor u školama i na fakultetima). Iako, dakle, španjolski, kao i hrvatski, ima zamjenicu "Vi" iz poštovanja, u praksi se ondje to "Vi" upotrebljava puno puno rjeđe nego u hrvatskom.

185 Zanimljiv je također primjer iz Tanzanije. Kako je prvi tanzanijski premijer Julius Nyerere (1922--1999) službeno zastupao svojevrsnu afričku verziju socijalizma zvanu *ujamaa*, od toga je do danas u svahiliju, službenom jeziku Tanzanije, ostao trag u tome što se pored riječi *bwana* "gospodin" ondje još upotrebljava i riječ *ndugu* "drug" (riječ izvorno znači "brat" ili "sestra"), kojom se izražava politička solidarnost.

186 Naravno, tu je i protuprimjer eng. *you* koje se danas upotrebljava i za "ti" i za "vi" (u engleskom ne postoji "Vi" iz poštovanja) iako je Velika Britanija izrazito neegalitarno društvo. No, u engleskom je situacija nešto drugačija – ondje je stari oblik za "vi" (tj. *you*) prevladao i umjesto staroga oblika za "ti" (eng. *thou* – ovaj se oblik još upotrebljava kada se namjerno želi govoriti arhaično). Dakle, u engleskom se, pojednostavimo li, govori samo "vi", dok se u švedskom govori samo "ti".

se mjeri odrazila i na jezik. S promjenom nominalne ideologije iz komunizma na liberalizam/kapitalizam (zajedno s nacionalizmom)[187], do promjene je došlo i u jeziku. O promjenama smo, koje su došle s nacionalizmom, a koje su se odrazile u jeziku kao purizam, već govorili pa ćemo sada dati primjere do kojih je došlo prelaskom na kapitalizam/ liberalizam kao društveno-političko uređenje.

Kako su radnici odnosno radnička klasa bili temeljno uporište komunističke ideologije, jasno je da je s nestankom te ideologije iz javne sfere, i s dolaskom izrazito antikomunističkih nazora, došlo i do toga da je i sama riječ *radnik* postala nepodobna, koliko god to nevjerojatno izgledalo. Tako se ta riječ pokušavala, kad god je to bilo moguće, izbjeći ili se pokušavala zamijeniti riječju *djelatnik*, unatoč tome što je dotična nekako uvijek imala više konotaciju nemanualnog rada[188], za razliku od riječi *radnik* koja je, iako se upotrebljavala i može se upotrijebiti za sve ljude koji rade za plaću, imala ipak prototipno značenja manualnog, fizičkog radnika[189]. Neko se vrijeme čak i *radno vrijeme* pokušavalo zamijeniti *djelatnim vremenom*, no to je danas posve nestalo. Zadnjih godina se riječ *radnik* sve više vraća u upotrebu, što možda ima veze i s promjenom političke klime te možda čak i s povećanim brojem radničkih prosvjeda te s ponovnim javljanjem, iako na mala vrata, artikulacije politike iz perspektive radnikâ. Danas je to opet normalna riječ iako recimo preveliko pozivanje na radnike i dalje može zvučati ideološki "sumnjivo" u javnom diskursu.

Jasno, ako je sumnjivom bila postala riječ *radnik*, to se isto dogodilo i s frazom *radnička klasa* (iako ona u obliku *working class*, primjerice, premda ne u marksističkom značenju, posve uobičajeno funkcionira npr. u engleskom). Fraza *radnička klasa*, pojam iz gledišta radništva, prebačen je ideološki u *tržište rada*, pojam iz perspektive kapitala, a *radnici* su zamijenjeni i *ljudskim kapitalom* (postoje također i *ljudski resursi*). Riječ *klasa* je općenito postala zazorna, kao i njezine izvedenice kao *klasni* ili fraza *klasna borba*.

187 Pod liberalizmom ovdje mislimo na ekonomsko-politički ustroj (na liberalni kapitalizam i parlamentarno-predstavničku liberalnu demokraciju), što nikako ne govori protiv činjenice da je istodobno došlo i do eksplozije nacionalističke ideologije koja često ide ruku pod ruku s kapitalizmom.

188 No upotrebljavala se i upotrebljava se i umjesto riječi *radnik* općenito, ne samo za nefizičke poslove.

189 Ovo je pitanje, dakako, osim što je jezično, također i ideološko-političko i zakonsko pitanje. Stoga se značenje dotične riječi može različito tumačiti s obzirom na to iz koje je perspektive promatramo.

Komunističko službeno oslovljavanje riječju *drug/drugarica* preko noći je zamijenjeno starim oslovljavanjem *gospodin/gospođa/gospođica* (a u školi s *učitelj(ica)*). Uz to, riječi *drug* i *drugarica* počele su se i općenito izbjegavati. Slično tome, riječ *partija* je u svakodnevnom životu zamijenjena u potpunosti riječju *stranka*, a riječ *partija* je dobila pomalo pogrdno značenje. U Srbiji se npr. riječ *partija* i danas normalno upotrebljava u najopćenitijem značenju riječi "stranka" (usporedno uz riječ *stranka*).

Posebno je zanimljiv bio primjer pozdrava *zdravo*, koji se, ne bez razloga (vidi gore i primjer iz Katalonije)[190], promatrao i kao komunistički pozdrav (*zdravo*, *druže/drugarice* je bio uobičajen službeni pozdrav u socijalističkoj Jugoslaviji) iako je, naravno, sâm pozdrav stariji od komunističke ideologije, što se npr. vidi i po glagolu *pozdraviti*. S obzirom na takvu ideološku nepoćudnost, taj je pozdrav u 1990-ima znatno izgubio na učestalosti. Tu je zanimljivo da su i puristički, posve protujugoslavenski, jezikoslovci često upozoravali da taj pozdrav ne treba progoniti jer da je riječ o "starom hrvatskom pozdravu", što se dokazivalo prisutnošću toga pozdrava u molitvi *Zdravo*, *Marijo*. Jasno, tu nije bila riječ ni o kakvoj kritici nacionalističko-purističkoga diskursa u jeziku niti o mijenjanju općenitih pogleda na jezik, nego samo o sitnim "ispravcima" unutar dominantnog diskursa – pokušavalo se obraniti samo jednu riječ, dajući tako pritom legitimitet cijelom diskursu kao takvom.

No zanimljivo je da nepoćudne nisu bile samo riječi iz bivše ideologije – takve su, na neki način, bile i neke riječi iz novoprimljene ideologije. Tako se nastojalo izbjegavati pojmove *kapitalizam* i *kapitalist*, a ta se tendencija još i danas može primijetiti iako se u javnosti sve više govori upravo o *kapitalizmu* a nešto manje i o *kapitalistima*. Takva tendencija, nastojanje da se hegemonijska ideologija ne identificira i eksplicitno jezično, nije tipična samo za hrvatski – to se javlja i u drugim jezicima i zemljama pa se onda recimo umjesto o *kapitalizmu* ili *kapitalističkom načinu proizvodnje* govori o *ekonomiji*, kao da je to jedini povijesni ili jedini mogući način proizvodnje. To je, jasno, jedan od simboličkih načina provođenja ideologizacije kroz jezik. U hrvatskom se riječ

190 Iako to nije potvrđeno empirijskim istraživanjem, nije preuzetno pretpostaviti, na osnovi anegdotalnih dokaza, da i danas u hrvatskom pozdrav *zdravo*, bar u nekim dijelovima zemlje i u nekim krugovima, više upotrebljavaju ljudi skloni(ji) lijevim političkim stavovima (no, naravno, ne i isključivo oni).

kapitalizam često zamjenjivala i zamjenjuje frazom *tržišna ekonomija*. Umjesto riječi *kapitalist* se pak upotrebljavaju "neutralnije" riječi poput *poduzetnik* ili *poslodavac*, a u narodu je popularna i riječ *tajkun* (izrazito negativne konotacije)[191].

Zanimljive su se, ideološki uvjetovane, promjene mogle vidjeti i kao posljedica naglog povratka Hrvatâ crkvi 1990. pa se, recimo, umjesto staroga *prije nove ere* počelo upotrebljavati *prije Krista*, a u pravopisu se počinje inzistirati da se imenica *bog* piše velikim slovom. Tako se primjerice u Anićevu rječniku (i u enciklopedijskom rječniku, ERj, na osnovi njega načinjenu[192]), posve neshvatljivo, rječnička natuknica *Bog* piše velikim slovom jer se valjda podrazumijeva da je svaki bog kršćanski bog, Jahve, iako se rječnička natuknica *bog*, kao i riječ *bog/boginja* u jeziku općenito, može odnositi ne samo na Jahvea, nego i na Svetovida, Peruna, Zeusa, Višnu, Amaterasu i sl. te bi se stoga i morala pisati malim slovom kada je riječ o općenitoj imenici, tj. natuknici u rječniku[193]. Malo se slovo u ERj javlja pak u množini *bogovi*, a zanimljivo je da se *bog* piše velikim slovom čak i u općejezičnim frazama, koje teško da se nužno odnose izravno i samo na Jahvea, kao što su *čovječe božji* ili *za ime božje*.

Kada govorimo o ideologiji u jeziku, poseban je pak slučaj upotreba ideološkog novogovora[194] kojem danas možemo svjedočiti, a koji nije samo stvar jezika, nego i ideologije i politike općenito. Jezik je vrlo korisno sredstvo ideološkog upakiravanja, zamagljivanja stvarnosti i bar simboličkoga ublažavanja činjenicâ. Primjere je lako naći. Tako se *fleksibilizacija* (u najnovije vrijeme i *fleksigurnost*)[195] koristi kao ideo-

191 Riječ *tajkun*, posuđena u ranim 1990-ima iz engleskoga *tycoon* (izvorno je posrijedi kineska posuđenica u japanskom), upotrebljava se u značenju "krupni kapitalist" (pogotovo onaj čije se bogatstvo smatra sumnjivo stečenim), tj. za ono za što Rusi upotrebljavaju riječ *oligarh*.

192 U Aniću osnovna riječ *Bog* piše samo velikim slovom, a u ERj piše *Bog* (*bog*).

193 Slično kako i opća imenica *grad* može biti pisana velikim slovom, *Grad* (npr. u značenju "Dubrovnik"), što ne znači da ćemo je zato u rječničkoj natuknici pisati velikim slovom.

194 Usp. Bourdieu & Wacquant 2001.

195 Pojam *fleksigurnost* (eng. *flexicurity*), koji promovira Europska Unija, u izvornom značenju se koristi za danski model reguliranja radničkih prava po kojima radnici mogu lako dobiti otkaz, ali se država zauzvrat obavezuje osigurati im zadovoljavajuće naknade za nezaposlenost i naći posao (unatoč drugim negativnostima koje proistječu iz takvog modela), no u Hrvatskoj je ta riječ jednostavno zamijenila pojam *fleksibilnost* i znači "lakše otpuštanje radnikâ" bez ikakva govora o povećanju naknadâ za nezaposlene i sl.

loška zamjena za “lakše otpuštanje radnikâ” i “smanjivanje radničkih prava”, *racionalizacija poslovanja* znači “otpuštanje viška radnikâ” ili “smanjivanje radničkih plaća i prava”, *stvaranje poduzetničke klime* znači “pogodovanje u korist kapitalu; smanjivanje radničkih i socijalnih prava; ukidanje ekoloških i drugih propisa itd.”, *socijalni dijalog* već samim nazivom promiče tobožnji dijalog između vlade, kapitalistâ i radnikâ (koji su pak *socijalni partneri* čime se kao slika priziva njihovo navodno partnerstvo i nekakav prijateljski odnos) te služi kao potpuni ideološki antonim pojmu *klasna borba*.

Kako smo vidjeli, u ovoj smo knjizi dosad izrazito kritizirali neke ideološke pojave kao što su nacionalizam u jeziku u vidu jezičnog purizma ili ideologija standardnog jezika i koncept “pravilnosti” itd. te smo umjesto toga zastupali znanstvene stavove (primjerice u vezi s jezičnim promjenama), inzistirali smo na tome da se lingvistika mora baviti opisom a ne propisom, da jezik pripada svim svojim govornicima a ne samo proizvoljno nametnutim autoritetima i sl. Tu bi se moglo prigovoriti da je i naša kritika također ideološki uvjetovana. U neku ruku bi to, iako je doista riječ jednostavno o inzistiranju na znanosti (i eventualno na inzistiranju na principu slobode u jeziku), i moglo biti točno – bar utoliko što se podrazumijeva da je znanstvenost kao princip bitnija od primjerice “nacije”, “tradicije”, “reda” i sl. No iako je takva kritika svakako prenategnuta, nema dvojbe da je naš stav da se lingvisti moraju boriti protiv diskriminacije jezikom, protiv diskriminacije govornikâ određenih idioma, protiv jezika kao sredstva za učvršćivanje *statusa quo* i društvenih nejednakosti, za jezičnu toleranciju i pozitivan odnos prema jezičnoj raznolikosti i sl. ideološki itekako uvjetovan. No od toga ne treba bježati – tu upravo jest potrebno zauzeti (ideološki) stav i biti kritičan. Ideologija nije upitna sama po sebi kao koncept – upitno je kakva ta ideologija jest i za što se zalaže. Ako su njezini ciljevi plemeniti i progresivni, treba je poduprijeti, a ne glumiti “neutralnost”, što je u konačnici samo šifra za pasivnost i davanje legitimiteta nepravednom *statusu quo*. Isto se može reći i za postmodernističko relativiziranje o tome što je zapravo progresivno a što reakcionarno, za što se treba boriti a za što ne, koji su ciljevi pozitivni a koji ne. Drugim riječima, naravno da se može reći da je primjerice reakcija američkih sociolingvista na jezičnu

diskriminaciju crnaca (što je samo odraz društvene diskriminacije) u SAD-u ideološki uvjetovana, no to je svejedno nešto što se moralo napraviti i što je pomoglo, makar malo, američkim crncima. Kao što rekosmo – u nekim je slučajevima ne samo potrebno, nego i nužno, zauzeti stav i biti kritičan.

Pravopisi i lektori…

U ovom ćemo se poglavlju pozabaviti dvama pitanjima vezanima uz jezik – jedno je problem pravopisa, koji se nerijetko uzima kao jezični problem *par excellence* u javnom diskursu, dok je drugo pitanje lektorâ, koji danas u Hrvatskoj, što se tiče jezika, imaju prilično bitnu ulogu u više-manje svim medijima. U analizi ovih problema zadržat ćemo se na načelnoj razini i nećemo ulaziti u trenutne pravopisne začkoljice i baviti ocjenjivanjem toga što je "bolje", a slično ćemo postupiti i u napomenama o lektorima.

Kao što smo već napominjali, velik dio javnih rasprava o jeziku koje se u Hrvatskoj vode ustvari i nisu rasprave o jeziku nego rasprave o pravopisu. Tako se od pitanja poput već spominjana *neću/ne ću* i toga treba li pisati *zadaci* ili *zadatci* rade velike i potpuno nepotrebne raspre.

Na početku se postavlja pitanje – je li pravopis uopće toliko bitan? Činjenica je da svaki pisani jezik ima pravopis. Naravno, jezik bi mogao funkcionirati tako da primjerice riječ poput *riječ* možemo napisati na više načina – npr. *riječ*, *rieč*, *rěč*, *ryč*, *riech*, *rijeç* itd.[196] – no jednostavnije je da postoji jasan dogovor kako se što piše. No pravopis je, kako je očito, stvar dogovora[197] te je utoliko i razmjerno proizvoljan te od pravopisnih pravila ne treba praviti velike sudbonosne probleme.

196 Može se razlikovati grafija (slovopis) od pravopisa, dakle to pišemo li npr. glas [č] kao <č>, <ç>, <ch> ili nekako drugačije, od pravopisa u strogom smislu, tj. kako pojedine znakove kombiniramo, tj. pišemo li npr. *zadatci* ili *zadaci*, *riječ* ili *rieč* i sl., no za potrebe ilustracije to ovdje možemo zanemariti te sve zvati pravopisom.

197 Dogovor, jasno, treba shvatiti uvjetno. Riječ je zapravo o propisu a ne o dogovoru.

Stoga oko takvih trivijalnih pitanja ne bi trebalo biti toliko nesuglasica koliko ih ima.

Postavlja se pitanje – ako je pravopis doista sporedno i ne baš prebitno pitanje, čemu onda toliko rasprava oko njega? Tri su osnovna odgovora. Kao prvi, i možda najmanje bitan, možemo istaći jednostavnu pedanteriju – neki jezikoslovci, a onda i drugi ljudi, vole raditi od muhe slona pa pretjeruju oko pravopisnih zavrzlama, što se pretvara u velike sporove koji to doista ne bi trebali biti. Takvo što i nije toliko problematično. Od pretjerane opsjednutosti pravopisom teško da će tko ozbiljno nastradati ili da će biti prevelike štete, osim možda po javni ugled lingvistâ koje će javnost percipirati kao ljude koji se bave samo pravopisnim trivijalijama. Naravno, loše može biti eventualno to što se tako u javnosti daje pretjerana pozornost nevažnim pitanjima ili se ona preuveličavaju te se tako javnost zbunjuje.

No druga dva razloga su nešto ozbiljnija. Jedan od vrlo bitnih razloga zašto postoji više pravopisa, zašto postoji više autora pravopisâ, zašto postoji toliko puno izdanja pravopisâ i zašto se u nekim pravopisima stalno unose nova i nova pravila i propisi je vrlo prozaičan – novac. Pravopisi su, bar u Hrvatskoj, kao jedan od osnovnih standardojezičnih priručnika, zajedno s određenom lektorskom histerijom koja u nas postoji, poprilično prodavano i popularno štivo. To pokazuju silna izdanja različitih pravopisa, kao i činjenica da su se neki pravopisni priručnici vrlo uspješno prodavali čak i na kioscima. Stoga se vrlo realno i argumentirano može tvrditi da su bar neke od razlikâ među pojedinim pravopisima i bar neka od novih i promijenjenih pravila koja se unose u nova izdanja pravopisâ nastala iz vrlo konkretnih i prizemnih razloga – da bi se napisao novi pravopis ili da bi izašlo novo izdanje, potrebno je da u njemu bude i nešto novo. Naravno, izlišno je uopće i spominjati da takvo što i nije od pretjerane koristi za standardni jezik i njegove korisnike, nego samo za džepove pravopisaca i, još više, izdavača.

Treći razlog zašto oko pravopisa ima toliko rasprava i sporova je pitanje ideologije. Naime, pravopis je, kao i jezični purizam, zapravo jedno od područja u kojima se na simbolički način izražavaju neki društveni stavovi. Tako se od pitanja hoće li se pisati *greška* ili *grješka*

(govori se uglavnom samo to prvo[198]), *neću* ili *ne ću* stvara simbol za to jesmo li pravi Hrvati ili ne, ispravljaju se "povijesne nepravde" poput navodnih srpskih utjecaja na hrvatski pravopis i sl. Dakle, kao i u slučaju jezičnog purizma[199], tu se nacionalizam izražava kroz medij jezika, to jest, u ovom slučaju, kroz pravopis. Neki jezikoslovci katkad čak i otvoreno priznaju, kao i u slučaju purizma, da se neke promjene u pravopis unose samo zato da bi se hrvatski standard i time razlikovao od srpskoga. Nepotrebno je i posebno napominjati da se takva pitanja ne bi trebala dovoditi u vezu s pravopisom i da su u konačnici samo štetna.

Naravno, upotrebom određenih pravopisnih rješenja mogu se signalizirati, iako puno rjeđe, i drugačiji stavovi. Kao što pisanje poput *grješka* uglavnom upućuje na to da je autor vjerni član neokroatističke partije i "pravi Hrvat", tako recimo pisanje poput *Evropa*, premda nije toliko često[200], obično izražava nesklonost novim hrvatskim pravopisnim rješenjima i ljevičarstvo (ili "ljevičarstvo"). O tome bi trebalo provesti

198 Većina organskih jekavskih govora ima tzv. pravilo o "pokrivenom *r*", kao i standardni jezik. To znači da umjesto *-je-* iza skupa nekog suglasnika i *r* ide *-e-*, npr. *brijeg – bregovi* (a ne *brjegovi*) ili *vrijedan – vredniji* (a ne *vrjedniji*). Do takvih alternacija dolazi jer u jeziku često alternira tzv. "dugi jat" (*ije*) i "kratki jat" (*je*), do čega dolazi iz povijesnih razloga – stari glas *ě, jat, koji je u praslavenskom izvorno bio uvijek dug, u nekim je položajima pokraćen a u nekima ne (vidi Kapović 2003 za vrlo specifične i komplicirane uvjete kraćenja starih dugih praslavenskih vokala u hrvatskom). Od organskih govora se odraz -Crje- javlja u načelu samo u Dubrovniku (ondje čak i u riječima poput *vrjeća*, čega nema ni u jednom hrvatskom pravopisu), zato što je ondje, za razliku od drugih jekavskih govora, kratki jat iza pokrivenog *r* dao *je* a ne *e*. No treba također reći da izgovor kao *brjegovi* ili *vrjedniji* (ili npr. *crjepovi*, *strjelica* i sl. umjesto *crepovi*, *strelica*) nije izmišljen. Mnogi govornici hrvatskoga doista tako govore, tj. ubacuju *-j-* i ondje gdje se očekuje kratki odraz jata analogijom po oblicima s <ije> (koje se obično izgovara kao obično dugo [jē]). To je pogotovo često kod primjerice ikavaca koji u dijalektu izgovaraju *brīg – brĭgovi* (*ī* – dugo *i*, *ĭ* – kratko *i*), što onda automatski prenose u standard kao *brjēg* (pisano <brijeg>) – *brjĕgovi* (analogijom prema recimo *svjēt* <svijet> – *svjĕtovi* prema dijalekatskom *svīt – svĭtovi*), ujednačujući tako inače izniman odnos *brijeg – bregovi*. Isto tako se analogijom prema izgovoru *vrjēdan* (pisano <vrijedan>) ili *strjēla* (pisano <strijela>) *-j-* unosi i u oblike kao *vrjedniji*, *strjelica*. No u drugim se primjerima, poput *(po)greška* ili *vremena*, to *-j-* nikada ne unosi pa nitko ne izgovara *(po)grješka* i *vrjemena* (iznimka je, naravno, Dubrovnik gdje još u ostacima postoji oblik *brjemena*, a prije je to bio jedini oblik). Pisanje poput *brjegovi* ili *vrjedniji*, koje se javlja u hrvatskim pravopisima u 1990-ima, dakle, može se opravdati i jezičnom upotrebom za razliku od primjerice pisanja poput *(po)grješka* ili *oprjeka*, gdje je riječ o jednostavnom izmišljanju u pravopisu koje nema uporišta u jezičnoj stvarnosti.

199 Katkad se novokovanice mogu promicati i kroz pravopis (iako im tamo zapravo nije mjesto jer pravopis za to ne služi) pa se tako to dvoje i izravno spaja. Tako se recimo riječ *mamutnjak* za *džambo džet* (eng. *jumbo jet*) prvi put pojavila upravo u pravopisu.

200 Prije 1990. se pisalo samo <Evropa> da bi to nakon toga bilo promijenjeno u <Europa>, što je tobože "hrvatskije". No, bez obzira na razloge, pisanje <Europa> (pa čak i izgovor – iako u štokavskim govorima u kojima se *v* izgovara kao sonant zapravo tu ni nema prave razlike u izgovoru, kako god se pisalo) se danas uglavnom uvriježilo.

empirijsko istraživanje, no nema sumnje da bi pisanje poput *grješka* (ili, da uzmemo drugi primjer, *ne ću*) bilo npr. natprosječno zastupljeno u ekstremnodesnim, a pisanje *Evropa* u ekstremnolijevim medijima, dok bi obrnuti slučajevi bili nepostojeći[201]. Slično tome, pisanje riječî poput *bog* ili *crkva* malim slovom u svim slučajevima može recimo upućivati na ateizam autora (i obrnuto – inzistiranje na pisanju riječi *Bog* velikim slovom može upućivati na autora-vjernika).

Teza koja se često provlači u javnosti, upravo zbog postojanja velikog broja različitih pravopisa i izdanja[202], jest da je hrvatski pravopis u velikom neredu, da se više ne zna kako se što treba pisati i da stoga nije ni čudno da su ljudi nepismeni. No takva ocjena u najvećoj mjeri, iako može možda u detaljima biti točna, nije prikladna. Različite verzije pravopisa se razlikuju tek u nekim sitnicama – kako pisati *neću*, kako se piše *-tci* u množini imenica poput *zadatak*, piše li se *-je-* ili *-e-* u nekim primjerima s pokrivenim *r* (kao *cr(j)epovi*, *gr(j)eška*) i još nekoliko sitnih razlika. Sve najvažnije je u svim pravopisima isto – npr. propisi oko pisanja *ije* i *je*, pisanje *č* i *ć*, pisanje velikoga i maloga slova i sl. S obzirom na to da se većina grešaka u pisanju uglavnom svodi na te probleme, ocjene o tome da su različiti pravopisi krivi za “nepismenost” ne izgledaju pretjerano točne. Kao prvo, nije sasvim jasno koliko je to često isticano nedovoljno poznavanje pravopisa hrvatska posebnost, tj. koliko se ono javlja kod drugih pisanih jezika. O tome se uvijek govori samo na anegdotalnoj razini, dok pravih istraživanja nema.

---

201 Naravno, to nipošto ne znači da tu postoji stopostotna korelacija. Osim toga, korelacija bi se mogla ustvrditi samo kod izrazito obilježenih rješenja (kao što su *grješka*, *ne ću* ili *Evropa*), a ne i kod onih koja danas prevladavaju (kao što su *greška*, *neću* ili *Europa*), bez obzira na postanak pojedinog rješenja, tj. je li riječ o starom (prije 1990) ili novom (nakon 1990) rješenju.

202 Tri su osnovne grupacije hrvatskih pravopisaca tj. izdanja: Babić-Finka-Moguš (u novije vrijeme je preminuloga Božidara Finku zamijenila Sanda Ham), Anić-Silić i tzv. “Matičin” pravopis (autori Mićanović-Marković-Badurina). Babić-Finka(Ham)-Moguš slovi kao “desni” pravopis, s najviše novih rješenja (kojih nije bilo prije 1990), dok su Anić-Silić i Matičin pravopis (pravopis Matice hrvatske) nešto “umjereniji”, tj. imaju manje novotarija. No valja napomenuti da ne treba nužno sve novosti u pravopisu uvedene nakon 1990. *a priori* odbacivati. Kao što je već rečeno, pisanje poput *crjepovi* ili *strjelica* ima npr. podlogu u izgovornoj realnosti (za razliku od pisanja poput *grješka* ili *oprjeka*), a slično je i s pisanjem poput *dodatci* uz *dodaci* – u govoru se tu javlja i izgovor s “dvostrukim *c*” (dakle [dodacci], što se onda može pisati kao <dodatci>) i izgovor s jednim *c* (dakle [dodaci]). Naravno, neka su rješenja, poput pisanja *ne ću* u BFM-pravopisima (prvo kao varijante uz *neću* a poslije kao jedine opcije) potpuno nepotrebna i suvišna (o pisanju *neću/ne ću* smo već govorili, vidi gore).

Što se tiče različitih pravopisa, treba reći i to da u principu nema ništa posebno loše u tome što se primjerice može pisati i *zadaci* i *zadatci*, tim više što oba načina pisanja imaju uporište u realnom izgovoru. Isto tako, ako se u izgovoru primjerice javlja i *vredniji* i *vrjedniji*, nema razloga zašto bi se nužno inzistiralo na baš jednom od ovih oblika. Tu je problematično što mnogi jezikoslovci misle da je ključna odlika dosljednost, tj. da, ako se piše *vrjedniji*, nužno treba pisati i *grješka* ili, ako se piše *petci*, da treba pisati i *podatci*. No budući da ni sâm jezik nije savršeno dosljedan, ne treba nužno ni toliko inzistirati da zapis jezika bude dosljedan prema "logici" koju je u svojoj glavi zamislio neki pravopisac[203].

Što se tiče problema s hrvatskim pravopisom, katkad se može čuti da nam je pravopis pretežak i da je zato s njim toliko problema. To u neku ruku jest istina jer bi pravopis mogao biti i mnogo lakši, no hrvatski tu nije nešto poseban u odnosu na druge jezike. Činjenica jest da je mnogim hrvatskim govornicima, koji u svojim organskim govorima ne razlikuju *č* i *ć*, a takvih je dosta, to teško naučiti pisati te trebaju više-manje napamet učiti kako koju riječ napisati. Drugi je problem pisanje *ije* i *je*, što također pričinjava problem mnogim govornicima[204]. Naravno, kada bi se dotične razlike u pravopisu ukinule, što samo po sebi ne bi bilo teško, i kada bi se pisalo npr. samo *je* i *č* (dakle *rjeka* kao i *rječica* i *mladič* kao i *čovjek*)[205], pravopis bi bio puno lakši. Jasno, problemi bi onda bili drugačiji – morala bi se mijenjati službena imena

---

203 Npr. nije uopće neobično da će kod riječî koje se rjeđe javljaju u množini, kao što je *pe(t)ci*, *četvr(t)ci* (množina od *petak*, *četvrtak*), izgovor [cc] (tj. ono što se piše <tc>) biti češći nego kod riječi poput *sveci* ili *zada(t)ci* koje se često javljaju u množini. Izgovor, dakle, nije nužno isti u svim primjerima, a, osim toga, u mnogim primjerima se katkad izgovara ovako, katkad onako. Stoga inzistiranje na pravopisnoj dosljednosti, tim više što se tu pravopisi međusobno ne slažu, ne izgleda pretjerano smisleno.

204 Ono što se piše kao <ije>, po tradiciji još od Vuka Karadžića, danas se u većini hrvatskih govora izgovara kao obično dugo [jē] (samo u nekim lokalnim govorima postoji diftonški izgovor – npr. fakultativno u Dubrovniku i u nekim bosanskim govorima, dok je troglasni izgovor [i-j-e] posve rijedak iako se javlja npr. na Pelješcu), čija je jedina posebnost to što se to *j* ne mora stopiti s prethodnim *l* i *n* pa se može izgovarati /l-jēp/, što se smatra standardnim izgovorom, uz /ḷēp/, što se smatra kolokvijalnim izgovorom. Za razlikovanje je pisanja *ije* i *je* potrebno, dakle, razlikovati duljinu. Tu je problem to što: a) neki govornici (npr. oni rođeni u Zagrebu ili Rijeci) uopće nemaju razlikovne duljine, b) neki štokavci (kao npr. u Osijeku) imaju ograničene zanaglasne duljine, c) pisanje *ije/je* se ne poklapa baš uvijek s duljinama u organskim govorima (iako uglavnom da), d) mnogi govornici koji bi, s obzirom na vlastiti organski govor, mogli znati pisati *ije/je* to ne znaju jer ih nisu tome na zadovoljavajuć način podučili u školi. Više vidi u Kapović 2007.

205 Takvu je pravopisnu reformu zastupao npr. preminuli fonetičar Ivo Škarić (vidi opet Kapović 2007).

(poput imena grada Rijeke, sva prezimena na *-ić* i sl.)[206] i morale bi se mijenjati navike i tradicija u pisanju, za što se može pretpostaviti da ne bi baš glatko išlo i da bi naišlo na dosta otpora. U svakom slučaju, takva se pravopisna reforma ne čini pretjerano realnom u sadašnjem trenutku. Osim toga, treba ipak naglasiti da, uza sve teškoće, ipak dio govornika razlikuje *č* i *ć*, te to nije nekakva umjetna razlika, nego jednostavno pitanje različitih fonoloških sustava pojedinih dijalekata, te da pisanje *ije* i *je*, koliko god bilo čudno iz perspektive današnjeg izgovora gdje se na mjestu obaju sljedova obično izgovara *je*, samo s razlikom po dužini (ako je govornici uopće imaju), opet ima realnu podlogu u izgovoru dužine (iako se ona inače ne bilježi u običnom pravopisu, npr. u *grād – grădovi*). Dakle, iako ovi problemi zadaju teškoće mnogim hrvatskim govornicima, ne može se reći da nemaju nikakve podloge u realnom jeziku. S druge strane, kao što ćemo vidjeti, u pravopisima mnogih drugih jezika često nailazimo na pravopisne razlike bez ikakve utemeljenosti u realnom jeziku koje baš svi govornici dotičnih jezika moraju učiti napamet. Utoliko je utemeljen čest prigovor govornicima hrvatskog kojima je teško naučiti pravopis svog jezika, dok, s druge strane, mogu naučiti pisati engleski koji je nemjerljivo kompliciraniji i teži. Naravno, to što su pravopisi teški (ili teži) u drugim jezicima nije samo po sebi nikakvo opravdanje za hrvatski pravopis, ali ipak je korisno vidjeti takve primjere.

U prikazu pisanja drugih književnih jezika nećemo ići u prevelike detalje. Primjeri kakve ćemo navesti mogu se naći više-manje u gotovo svakom jeziku. Također, nećemo govoriti o pravopisima jezika poput engleskog, francuskog, danskog ili irskog koji imaju notorno složene etimološke pravopise u kojima se iz napisane riječi tek donekle nazire kako bi se riječ mogla izgovoriti. Tako se u engleskom glas [iː] različito piše recimo u riječima *meat* "meso" i *meet* "susresti", u riječi *daughter* "kći" se *-gh-* iz sredine uopće ne izgovara ([dɔːtə(r)]), a u riječi *knife* "nož" se ne izgovara *k-* s početka ([naɪf]). To možemo donekle prispodobiti

206 No u prezimenima se često čuva stariji pravopis, tako se kod nas primjerice u prezimenu Kalogjera još vidi pisanje *đ* kao *gj*, a slično je u mađarskom, gdje se u prezimenima (kao Sarkozy), obično kod bivših plemića, vidi staro pisanje glasa *i* pomoću ipsilona.

hrvatskim pisanjem *četiri* ili *tko*, ali čestim izgovorom *četri* i *ko*[207]. Do takva etimološkog i od izgovora udaljena pisanja dolazi najčešće u jezicima s dugom pisanom tradicijom (tu je recimo suvremeni irski zapravo iznimka) – riječi se i dalje pišu kao što su se nekoć pisale, ali se izgovaraju na novi način. Izgovor se s vremenom promijenio ali pisanje ne. Tako se u rečenim engleskim primjerima *ee* i *ea* nekoć različito izgovaralo (a i danas se različito izgovara u nekim eng. govorima), kao što se *-gh-* u *daughter* prije doista izgovaralo (i još se izgovara u nekim eng. govorima[208]), jednako kao i početno *k-* u *knife*. U pisanju se, dakle, može vidjeti trag negdašnjeg izgovora. Može se zamisliti da će slično biti i u hrvatskom za nekoliko stotina godina ako se izgovor promijeni, a pravopis ostane konzervativan – npr. može se izgovarati uvijek i samo *gleat*, a i dalje pisati *gledati*, može se izgovarati samo *neam*, a i dalje pisati samo *nemam* i sl.

Dajući primjere iz drugih jezika, orijentirat ćemo se na pisanje onih standardnih jezika čiji pravopis, kao hrvatski, ipak relativno vjerno i nedvosmisleno odražava izgovor dotičnih jezika. Pokazat ćemo da u gotovo svakom pravopisu postoje neke pojedinosti koje uzrokuju probleme u pisanju izvornim govornicima, te da u tom pogledu hrvatski sa svojim *č/ć* i *ije/je* nije nimalo poseban.

U mnogim se romanskim jezicima (npr. španjolskom i francuskom ali ne i talijanskom) piše etimološko *h* prema latinskom iako se ne izgovara već gotovo dva tisućljeća, npr. španj. *hora* [ora], *hombre* [ombre] prema lat. *hora* "sat", *homo* "čovjek"[209]. Španjolski pravopis, koji inače nije na glasu kao pretjerano težak, zadaje dosta problema govornicima španjolskoga. Tako recimo u njemu postoje posebni znakovi za *b* i *v*, premda se oni u izgovoru uopće ne razlikuju, npr. *barón* "barun" i

207 Naravno, u strogom standardu bi trebalo izgovarati te riječi kao što se i pišu (iako se to često, čak i u najslužbenijim situacijama, zanemaruje), a, osim toga, treba biti svjestan i toga da se stariji oblici čuvaju i u mnogim organskim govorima, npr. *tk-* u staroštokavskim slavonskim govorima, a izgovor *četȉri*, čak s naglašenim središnjim slogom, u mnogim čakavskim govorima. Dakle, ne stoji tvrdnja da bi stariji izgovor bio čisto knjiški i artificijelan (usp. i pisanje i izgovor *ko* u srpskom standardu).

208 Usp. i njemački *Tochter* "kći", gdje se na tom mjestu izgovara glas [x] (tj. velarno *h*).

209 Određene probleme s pisanjem *h* imaju i neki neromanski jezici, npr. baskijski, turski i estonski u kojima mnogi ili većina govornika dotičan glas ne izgovaraju iako se u standardnom jeziku dosljedno bilježi. Glas *h* se često gubi i u govornom britanskom engleskom pa se javljaju primjeri hiperkorekcije, tj. umetanje *h* i gdje mu etimološki nije mjesto kada se pokušava govoriti standardno. Slično je i s hrv. govorima u kojima se također često gubi *h*, no to nije pretjeran standardološki problem. U njemačkom se pak znak *h* često ne izgovara (npr. u *gehen* "ići" ili u *zehn* "deset").

varón "muško" se izgovaraju potpuno jednako[210]. Također, glasovi *y* i *ll* (izvorno [j] i [ļ][211]) su se prije razlikovali u španjolskom, no danas ih gotovo svi govornici španjolskog izgovaraju jednako (točan izgovor ovisi o dijalektu i položaju u riječi – [j], [đ], [ž], [š] itd., no oba se glasa uglavnom izgovaraju isto). Stoga nema razlike između *calló* "zašutio" i *cayó* "pao", *pollo* "pile" i *poyo* "kamena klupa" ili *olla* "lonac" i *hoya* "rupa" (*h* se tu ne izgovara, naravno). Glas [x] (velarno, "tvrdo" *h*) se u španjolskom ispred *e* i *i* može pisati na dva načina – i kao *j* i kao *g*[212], usp. *jefe* "šef" [xefe] ali *general* "general" [xeneral]. Slično tome, glas [þ] (kao eng. <th>) može se ispred *e* i *i* pisati i kao *c* i kao *z*[213], usp. *cine* "kino" i *zigzag* "cik-cak" (oboje s početnim [þ]). Dodatan je problem u američkom španjolskom, gdje se na mjestu [þ] izgovara [s], tako da ondje u pravopisu imamo situaciju da se glas [s] ispred *e* i *i* može pisati na tri načina – kao *c*, *z* i *s*, npr. *cebolla* "kapula", *zapato* "cipela" i *selva* "prašuma", gdje se u američkom španjolskom sve tri riječi izgovaraju s početnim [s]. Osim toga, problem u pisanju govornicima španjolskog uzrokuje i obavezno pisanje naglaska u nekim slučajevima, koje, iako nikako nije nenaučljivo, govornicima pričinja teškoće. Dok su neki od ovih slučajeva, primjerice isti izgovor *ce*/*ze* i *se* u južnoj i srednjoj Americi (npr. isto se izgovaraju *cima* "vrh" i *sima* "ponor", oboje [sima], ili *casar* "oženiti" i *cazar* "loviti", oboje [kasar]), problem sličan našem *č*/*ć* (neki španjolski govori ne razlikuju *þ*/*s*, slično kao što neki hrvatski govori ne razlikuju *č*/*ć*), u većini je slučajeva (npr. kod razlikovanja *b*/*v* u pisanju) riječ o slučajevima u kojima nijedan govornik španjolskog nema takvu razliku u govoru.

Slično našem *č*/*ć* je mađarsko pisanje *ly* i *j*. Nekoć su se ta dva znaka razlikovala i u izgovoru (kao [ļ] i [j], što i danas postoji u dijalektima), no danas se uglavnom izgovara samo [j] te se riječi kao *hely* "mjesto" i *héj* "kora" izgovaraju s [j] u oba slučaja. Od slavenskih jezika, primjer vrlo sličan našem *č*/*ć* vidimo u gornjolužičkom (gornjolužičkosrpskom), gdje se u pravopisu čuva stara razlika između *č* i *ć* (pišu se isto kao

210 Razlog je tome etimološki pravopis, no često ni znanje etimologije nije od pomoći, usp. španjolski *móvil* "pokretan" i *abogado* "odvjetnik" prema lat. *mobilis* i *advocatus* iako bi se, etimološki gledano, očekivalo pisanje **móbil i **avogado. Konkretan izgovor *b*/*v* ovisi o glasovnoj okolini u riječi/ /rečenici.

211 [ļ] označava hrvatsko *lj* kao u riječi *ljubav*.

212 Ipak, u većini slučajeva prevladava pisanje *gi*-, *ge*-.

213 No pisanje sa *zi*-, *ze*- je prilično rijetko, treba reći.

u hrvatskom iako je njihovo *ć* različita porijekla) iako se u izgovoru više ne razlikuju te se primjerice *česać* "češati" i *ćesać* "tesati" danas jednako izgovaraju.

Što se tiče slavenskih jezika, primjerâ je više. Ovdje ćemo se osvrnuti još samo na poljski i slovenski. U poljskom se danas glas [ž] može pisati na dva načina – kao *ż* (npr. u *żona* "žena") i kao *rz* (npr. u *rzeka* "rijeka")[214]. Slično tome, [u] se u poljskom može pisati i kao *u* (npr. u *szum* "šum") ali i kao *ó* (npr. u *mój* "moj"). Slovenski je pravopis pak u velikoj mjeri umjetan, tj. artificijelno arhaiziran. Mnogi samoglasnici koji se po pravopisu pišu zapravo se u govornom slovenskom ne izgovaraju. Osim toga, ima i nekih drugih primjera etimološkog pisanja bez uporišta u izgovoru, npr. što se tiče početnoga *u*- (kao u *udariti*) i *v*- (kao u *vdati se*), gdje je izgovor uvijek isti[215].

Kada se govori o pravopisu, treba spomenuti i svojevrsne "pravopisne pretorijance" – lektore[216]. Lektori su neobično zanimanje – u Hrvatskoj nezaobilazno i svima poznato, a vjerojatno bi se svi složili i da je prijeko potrebno. No drugdje u svijetu, kako nije teško saznati, često nema zanimanja koje bi potpuno odgovaralo našim lektorima, a na mnoge jezike je teško tu riječ uopće i prevesti. Drugdje postoje zanimanja poput redaktora, ljudi koji čitaju napisane tekstove te ih popravljaju i uređuju, no njihov zadatak nije samo strogojezično popravljanje ili ispravljanje pravopisno-gramatičkih grešaka, nego poboljšavanje teksta općenito.

Trebaju li nam uopće lektori? Idealistički gledano, lektori ne bi trebali postojati – pismenost u smislu da svatko zna napisati tekst na standardu bez većih pravopisno-gramatičkih grešaka[217] ne bi trebala biti doseg samo profesionalnih lektora već praktički svakog s bar osnovnoškolskim

214 Poljsko <rz> se izvorno izgovaralo kao [rž], kao što se <ř> još i danas izgovara u češkom, ali je taj glas u međuvremenu prešao u obično [ž] iako se pravopisna razlika očuvala.

215 Više primjera vidi u Kapović 2007.

216 Problemu lektorâ i lekture iz različitih gledišta posvećen je zbornik *Jezik na križu/Križ na jeziku. Lektori i jezična kultura* (2005). Naravno, ovdje govorimo samo o lektorima u značenju "osoba koja čita i jezično-stilski ispravlja i dotjeruje rukopise", a ne o lektorima u značenju "nastavnik jezika praktičar na visokim učilištima" ili o drugim značenjima te riječi.

217 Grešaka u vrlo ograničenu smislu odstupanja od norme.

obrazovanjem. Također, na prvi pogled nije jasno zašto bi lektori uopće trebali biti potrebni novinarima, prevodiocima, književnicima ili znanstvenicima koji se, na ovaj ili onaj način, profesionalno služe jezikom. Tim više što su nam dan-danas na raspolaganju i moderni računalni pravopisi (*spelling-checkeri*) koji uvelike sve olakšavaju. No, unatoč svemu tome, svima nam je iz realnog svijeta poznato da ni novinari ni prevodioci ni sveučilišni profesori nerijetko nisu baš na ti s pravopisom te da im tekstovi, u sadašnjoj jezičnoj klimi, zahtijevaju lekturu. Teško je paušalno o tome donositi zaključke[218], no čini se da bi razlog mogao biti jednostavno to što prosječni korisnici pojedinog standardnog jezika rijetko u potpunosti svladaju pravopis do u tančine jer im to jednostavno nije potrebno. Čini se vrlo razumno pretpostaviti da govornici nekog jezika svladaju osnove pravopisa, no najkompliciranije dijelove pravopisa, kao što su *ije/je* u hrvatskom ili pisanje naglaska u španjolskom, jednostavno nikad do kraja ne usvoje, nego tu ili griješe jer ih nije briga ili se služe priručnicima ili ovise o lektorima i sl. A pogotovo s obzirom na modernu tehnologiju koja nam je danas na raspolaganju, teško je govornike kriviti za takvu komociju[219].

S općeg (povijesno)lingvističkog gledišta, pitanje je koliko je lektorsko ujednačavanje svih tekstova koji se objavljuju uistinu korisno. Kao što su neki već primjećivali, ako svi tekstovi prolaze kroz lektorske škare, objavljeni tekstovi koji tako ostaju zabilježeni za povijest su zapravo umjetno ujednačeni i ne odgovaraju stvarnoj jezičnoj slici. Gledajući

218 Za početak bi trebalo provesti empirijsko istraživanje koliki je doista stupanj nepoznavanja službenog pravopisa među ljudima u različitim jezicima te u kojem je to odnosu s metodom poučavanja standardnog jezika, koliko ovisi o tipu pravopisa i sl.

219 Utjecaj moderne tehnologije na pisanje je vidljiv i u drugim jezicima, npr. u kineskom i japanskom koji u svojim pismima koriste ideograme – posebne znakove koji označavaju čitave riječi a ne pojedine glasove. S pojavom modernih kompjutera i mobitela, znakovi za riječi se na kineskom i japanskom sve češće pišu uglavnom na strojevima tako da se npr. riječ napiše na latinici i onda se izabere ideogram koji tu treba doći (postoje i druge metode koje se ne služe latiničkim pismom). Npr. Kinezi napišu u mobitel *dianhua* a Japanci *denwa* i zatim im se pojavi znak za riječ "telefon" koji onda odaberu (kineski 电话, japanski 電話). Takav sustav pisanja je doveo do toga da sve brojniji Kinezi i Japanci dosta znakova, pogotovo onih složenijih, danas raspoznaju isključivo pasivno (tj. znaju ih pročitati ali ne i napisati) jer im aktivno znanje svih znakova, u smislu da znaju ručno napisati svaki od znakova, jednostavno više nije potrebno. U japanskom je tih znakova nešto manje od 2000 (Japanci se osim ideogramima služe i dvama slogovnim pismima), a u kineskom broj nije ograničen iako su kineski znakovi jednostavniji od japanskih – Japanci naime upotrebljavaju također kineske ideograme no oni ih, za razliku od Kinezâ, nisu pojednostavili (usp. gore znakove za riječ "telefon").

iz druge krajnosti, to što nešto u tekstu neće biti pravopisno ili gramatički posve ujednačeno sa strogim standardom zapravo i nije neki prevelik problem – teško da netko neće razumjeti riječ *rječnik* ako je napisana kao *riječnik* ili riječ *ćevapi* ako je napisana kao *čevapi*. Nije teško zamisliti društvo u kojem bi postojala neka vrsta standardnog jezika iz praktičnih razloga, kao i standardni pravopis, ali u kojem se sitnim odstupanjima od njega ne bi poklanjala prevelika pozornost – kao što većina to ni danas ne čini, uz iznimku velikog broja ljudi koji se profesionalno bave jezikom. Naravno, ni spomenuto lektorsko ujednačavanje (ako se u njemu puristički ne pretjeruje kao što se uobičajeno pretjeruje) ne znači da će sve “nesavršenosti” u pisanju ostati neposvjedočene. Unatoč lektorskim intervencijama, dosta se toga ipak provuče kroz njihove škare, a, osim toga, tu su i danas vrlo opsežni nelektorirani tekstovi koji se javljaju na internetu i koji će nam u budućnosti svjedočiti o današnjem realnu pisanom jeziku (iako s posebitostima tipičnim za internetsku komunikaciju).

No, kada su već tu, u situaciji u kakvoj jesmo, koji bi zapravo trebao biti posao lektora? Na to pitanje je jednostavno odgovoriti. Lektori bi trebali paziti da tekst, ako je pisan standardom[220], bude napisan u skladu s propisanim pravopisno-gramatičkim rješenjima, pri čemu bi naglasak trebao biti na pravopisu, a ne na gramatičkim “greškama” koje su zapravo oblici govornoga jezika kao primjerice *usprkos toga* umjesto *usprkos tome* ili *vratiju* umjesto *vratâ* i sl.[221] Osim toga, izvan strogojezične razine, trebali bi paziti na koherentnost i razumljivost teksta iako se iz prakse pokazuje da to nije nešto na što lektori obraćaju dovoljno pozornosti. Upravo suprotno, automatizirane lektorske

220 Ako tekst nije pisan standardom, postupanje lektora ovisi od slučaja do slučaja, tj. ovisno o tome o kakvom je idiomu i stilu pisanja riječ. Recimo, uzmimo da je riječ o lekturi teksta koji je pisan na splitskom govoru (ili je djelomično tako pisan). Tu će lektor imati npr. zadaću ispraviti tipfelere, ujednačiti pisanje (npr. da se piše dosljedno *bija*, *vidija*, *nosija* ili *bia*, *vidia*, *nosia* iako tu nije riječ o standardnim oblicima) i paziti da su riječi iz standardnoga jezika napisane u skladu s pravopisom (npr. riječi *smiješan*, *nježan*, *vjerojatno* i sl. – iako tu autor može sâm odlučiti pisati drugačije pa recimo namjerno pisati *smješan*). Često se pravila standardnoga pisanja poštuju i kada se ne piše standardom, pa se tako glasovi/slova *č* i *ć* često u tekstovima razlikuju i kada se pišu na idiomima gdje te razlike nema (npr. u splitskom ili zagrebačkom govoru) – u tom slučaju lektor mora i o tome voditi računa iako opet sâm autor može odlučiti namjerno pisati *hoču* (za zagrebački) ili *ćovik* (za splitski) ne poštujući standardne pravopisne norme. No u svakom slučaju, u takvim tekstovima koji nisu pisani standardom lektor nema što ispravljati leksički, morfološki, sintaktički ili stilski.

221 Naravno, ispravljanje ovisi i o tipu teksta. Recimo, u administrativnom funkcionalnom stilu će odstupanja od standarda logički biti manje poželjna nego u književnoumjetničkom stilu i sl.

intervencije često upravo dovode do nerazumijevanjâ i nesporazumâ[222]. Lektori bi, također, trebali biti bitni kod prevedenih tekstova u kojima, zbog same naravi posla, često dolazi do doslovnih prijevoda s jezika s kojeg se prevodi. Lektor bi trebao paziti da se takvi doslovni prijevodi uklone i da prevedeni tekst zvuči kao bilo koji izvorni tekst jezika na koji se prevodi. To je i osnovno pravilo prevođenja – ne smije se prevoditi doslovno, prevode se rečenice a ne zasebne riječi i prevedeni tekst ne smije zvučati kao prijevod, tj. iz njega se ne smije vidjeti da je riječ o prijevodu[223]. No mnogi lektori na to često uopće ne obraćaju pretjeranu pozornost jer su im na pameti druge stvari.

Nažalost, prava funkcija lektorâ je često poprilično negativna te oni nerijetko služe, uz časne iznimke, kao provoditelji jezične cenzure i "neokroatistička pješadija". Umjesto da se bave uklanjanjem osnovnih pravopisnih grešaka i loših prijevoda, lektori često svojom glavnom zadaćom smatraju nasilno provođenje purističkih rješenja u svim tekstovima koje lektoriraju. Vode se načelom "uvijek je bolja domaća riječ nego strana" te se često lekture svode na to da se *avioni* zamijene *zrakoplovima*, *aerodromi zračnim lukama* a *mašine strojevima*. Ni brojne domaće riječi, koje se, iz ovih ili onih (najčešće posve nesuvislih i proizvoljnih) razloga[224], nađu na piku, nisu pošteđene. Tako se *mada*

222 Jedan od ekstremnijih takvih primjera je bio u jednom članku o hokeju u dnevnom tisku u kojem je prerevni lektor riječ *pak* (u smislu *hokejaška pločica* pomoću koje se hokej igra), očito ne razmišljajući o smislu rečenice i kontekstu, odvojio od ostatka rečenice zarezima misleći da je riječ o vezniku *pak*.

223 To se odnosi na sve razine jezika, uključujući i sintaksu, koje se lektori, vrlo često opsjednuti jezičnim purizmom i leksičkim zamjenama (zamjenjivanjem jedne riječi drugom), veoma rijetko dotiču pa se onda događa da se engleske rečenice poput *It is me that you need* doslovno prevode kao "ja sam taj kojeg trebaš", gdje se u hrvatski prenosi engleski način isticanja riječi (u ovom slučaju zamjenice "ja") putem odnosne rečenice. To bi se u hrvatskom obično reklo ili rečeničnom intonacijom (*Mene trebaš* s naglašenim *mene*, što se u pismu ne vidi osim ako se ne istakne grafički) ili rjeđe nekom česticom poput *baš*, *upravo* (*Baš/upravo mene trebaš*). Naravno, engleska se konstrukcija može posuditi u hrvatski, rekosmo već da u tome nema samo po sebi ništa loše, no takve se rečenice u hrvatskom još uvijek javljaju samo kod doslovnih prijevoda – nije vjerojatno da bi tko tako rekao spontano govoreći hrvatski. Stoga dobar lektor (i prevodilac) mora izbjegavati takve doslovne prijevode. Jasno, takvo je ponašanje donekle dvosjekli mač želi li se izbjeći purističko ponašanje jer se posuđivanje jezičnih elemenata događa i preko (doslovnih) prijevoda, no kao načelo se ipak može uzeti da se u prijevodima upotrebljava ono što se spontano upotrebljava u jeziku na koji se prevodi. Ako se jednog dana izražavanje emfaze poput "ja sam taj kojeg trebaš" doista uvriježi u hrvatskom u toj mjeri da se počne govoriti i spontano (a ne samo u nepažljivim prijevodima), onda, jasno, neće biti argumenata, osim onih konzervativno-purističkih, da se tako i ne prevodi.

224 Obično je riječ o srbizmima (ili "srbizmima"), "prekolokvijalnim riječima" ili, najčešće i najjednostavnije, o "nepravilnim" oblicima općenito. Katkada je posve zapanjujuće i teško dokučivo kako se u lektorskim krugovima uopće dolazi do toga koje su riječi poželjne a koje ne. Katkada je to

zamjenjuje s *premda*, *ponovo* se uvijek mijenja u *ponovno*, izbjegava se tzv. dakanje (*vidim ga kako pliva* umjesto *vidim ga da pliva*), svaki *auto* i *bus* se mijenjaju u *automobil* i *autobus*[225] i sl. Takva jezična politika je nešto što uopće ne bi trebao biti lektorski posao, no dosta lektora prema tome ima upravo militantan stav i teško im je objasniti da njihov posao nije proizvoljno prekrajanje autorskih tekstova prema svom ukusu i svojim kvaziznanstvenim jezičnim načelima[226]. Iz tog razloga velik broj lektora, koliko god u nekim sferama možda bili i korisni, zapravo djeluje kao druga polovica medalje, uz puristički nastrojene jezikoslovce, u službi jezičnog nacionalizma.

Što na kraju zaključiti? Pravopis je, kako istakosmo, proizvoljan i dogovoran propis te ne treba pretjerivati u vezi s pravopisnim problemima niti miješati u njih politiku. Pokazali smo također da hrvatski pravopis ima nekih problematičnih momenata, ali da to u kontekstu drugih standardnih jezika u svijetu i nije pretjerano neobično ni iznimno. Jezik je uvijek razmjerno teško precizno i dosljedno zapisivati te nije čudno da ne postoji idealan pravopis ni korisnici koji će se njime "idealno" služiti. Osim toga, govorni jezik se uvijek brže mijenja nego što se mijenja pisani jezik i pravopis te tu također često dolazi do različitih neusklađenosti. Također smo se dotakli i lektorskog zanimanja zaključivši da lektorski posao ne bi trebao biti nasilno provođenje jezičnog čistunstva nego briga o tome, govoreći u okviru današnje standardojezične klime, da tekstovi budu koherentni i pravopisno-gramatički korektni iz perspektive standardnoga jezika.

---

posljedica vrlo eksplicitnih jezičnih savjeta koji se mogu naći u priručnicima (kakav je primjerice monstruozni, i opsegom i sadržajem, *Hrvatski jezični savjetnik* (HJS) iz 1999), a katkad su to neslužbeni zaključci lektorskog "kolektivnog nesvjesnog". Tu bi, što se tiče takve jezične psihopatologije, bilo dosta zanimljivo napraviti kakvo empirijsko istraživanje.

225 Čak i ako je riječ o, primjerice, dijalogu u knjizi, gdje se ne očekuje da će se upotrebljavati vrlo formalni oblici kao što je *automobil*. To je samo posljedica vrlo mehaničkog shvaćanja lekture, dok bi to zapravo trebao biti puno pipkaviji, osjetljiviji i katkad kreativniji posao.

226 Jasno, osim u najprozaičnijim stvarima, kao što su osnovna pravopisna pitanja, u načelu bi autorova/prevoditeljeva riječ, a ne lektorova, trebala biti zadnja (iako i tu, u određenim slučajevima, može biti iznimaka). Naravno, treba izbjegavati generalizacije – katkad autor/prevodilac mogu biti razumnija strana, a katkad to može biti i lektor. Iako smo ovdje oštro kritizirali lektore, to ne znači da su zato npr. svi prevodioci nepogrješivi sveci. Razina (osviještena) poznavanja jezika na koji se prevodi bi kod prevodilaca trebala biti puno veća nego što je to najčešće slučaj.

Jedan ili četiri jezika?

Kraljevstvo za vojsku i mornaricu…

Jedno od najeksplozivnijih pitanja na našim prostorima je pitanje jesu li hrvatski i srpski jedan jezik ili ne. To je pitanje o kojem je praktički nemoguće razgovarati trezveno i bez emocijâ, a odgovori se protežu od ekstrema do ekstrema – s jedne strane onih koji tvrde da hrvatski nema nikakve veze sa srpskim, što očito teško da se može shvatiti ozbiljno, do drugih koji tvrde da je to nepobitno jedan jezik. Lingvistički, znanstveni odgovor, unatoč tome što se i domaći, a pogotovo strani stručnjaci, u tim raspravama vrlo često pozivaju na struku i znanost, ipak je nešto kompliciraniji od jednostavnog odgovora da ili ne, a povezan je i s nekim osnovnim pitanjima koja se javljaju u lingvistici pa je stoga ovaj slučaj korisno i detaljno razmotriti. Odgovor na pitanje iz naslova zapravo je i da i ne, ovisno o tome što se gleda, kako se gleda i o čemu se govori.

Do raspada Jugoslavije je službeno postojao hrvatskosrpski jezik – u srpskoj verziji i inozemstvu poznat kao srpskohrvatski (uz domaće varijante kao hrvatski ili srpski, srpski ili hrvatski itd.). Nakon političkih promjena početkom 1990-ih, službeno je hrvatski ostao sâm za se, nešto kasnije se i u Srbiji počelo govoriti o srpskom, u Bosni se javio bosanski (ili bošnjački[227]), a još kasnije crnogorski u Crnoj Gori. I tako

227 Naziv *bosanski* preferiraju sami Bošnjaci (prije poznati kao Muslimani) naglašavajući tako da se radi o jeziku svih Bosanaca a ne samo o jeziku Bošnjakâ, dok drugi, ponajprije Hrvati i Srbi, inzistiraju na nazivu *bošnjački* kako bi se istaklo da je riječ o nazivu za jezik Bošnjakâ a ne svih Bosanaca (naime, držeći se etničkog ključa, Hrvati u BiH govore hrvatski a Srbi srpski iako je jasno da je to prilično apsurdno govorimo li o govornom jeziku).

se od nekadašnjeg jednog jezika, što se tiče službene upotrebe, došlo do sadašnja četiri. Unitarističke jezične ideje imaju dugu tradiciju na našem području i, koliko god to danas nekima bilo mrsko priznati i kako god se to danas prikazivalo, povijest nije izgledala tako da su se Hrvati neprestano odupirali stvaranju jedinstvenoga jezika, a da su samo Srbi na tom inzistirali. Sve do polovice 20. stoljeća je hrvatska strana itekako sudjelovala u radu na unifikaciji jezika i praktički bespogovorno je, kao i srpska strana, zastupala ideju o jednom jeziku, kao što su mnogi u politici zastupali ilirsku pa onda južnoslavensku/jugoslavensku ideju. Dovoljno je tu spomenuti da je u Hrvatskoj prihvaćena Vukova ijekavica, koju ni sami Srbi nisu prihvatili[228], ili da su najpoznatiji vukovci (Tomo Maretić, Stjepan Ivšić…) bili upravo Hrvati[229]. Najpoznatiji organizirani primjeri pokušajâ jezičnog ujedinjavanja su *Književni dogovor u Beču* 1850[230], pa onda tzv. *Skerlićeva anketa* iz 1912, tj. prijedlog srpskog književnog kritičara i povjesničara Jovana Skerlića da Hrvati preuzmu ekavicu a Srbi zauzvrat uzmu latinicu[231] i na kraju *Novosadski dogovor* 1954.[232, 233]

Nakon 1990. je napisano more tekstova o nasilnu provođenju unitarističke jezične politike, o tome kako je hrvatski jezik tu uvijek

228 Srbi su ostali pri ekavici, kako se govori u Beogradu i u većem dijelu Srbije, iako se ijekavska varijanta standardnog srpskog upotrebljava u Bosni i Hercegovini i u jugozapadnoj Srbiji, gdje Srbi govore ijekavski. Osim toga, ijekavski govori i većina Srba u Hrvatskoj (uz iznimku Srba u okolici Imotskog koji su preuzeli ikavski govor svojih susjeda Hrvata), a ijekavska je, naravno, i Crna Gora, kao i tamošnji standardni jezik.

229 Naravno, te činjenice hrvatska strana ni danas ne skriva, ali unatoč tome se pokušava stvoriti slika o tome da se čitavo vrijeme radilo o nametanju jezičnog jedinstva Hrvatima što oni nikako nisu htjeli, a nedvojbeno velikim hrvatskim lingvistima, kao što je Ivšić, oprašta se što je bio vukovac, slično kako se velikim književnicima, kao što je Krleža, oprašta što je bio komunist i sl.

230 Riječ je o neslužbenu sporazumu o ujedinjavanju književnih jezika Hrvatâ, Srba (ali i Slovenaca!) koji su, među ostalima, s hrvatske strane potpisali Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrije Demeter i Ivan Mažuranić a sa srpske Vuk Stefanović Karadžić i Đuro Daničić. Za taj dogovor domaći, antiunitaristički nastrojeni, kroatisti danas često tvrde da je kasnije bio namjerno preuveličavan, dok u stvarnosti nije imao pravog odjeka.

231 Na kraju se pokazalo da su Srbi i bez toga počeli sve više upotrebljavati latinicu te ju danas upotrebljavaju bar u onolikoj mjeri koliko upotrebljavaju i ćirilicu.

232 *Novosadski dogovor* je postao notoran u domaćoj kroatistici nakon 1990. kao primjer nasilna jezičnog unitarizma sa srpske strane. No vrlo uvjerljivu kritiku takva stava pruža Kordić 2010: 301–321.

233 Često se zaboravlja ili jednostavno nije poznato u široj javnosti da je situacija u Jugoslaviji ipak bila nešto kompleksnija, nego što se to nakon 1990. prikazivalo. Tako se za vrijeme Drugog svjetskog rata i u godinama neposredno nakon rata još upotrebljavao naziv *hrvatski jezik*, a jugoslavenski je ustav iz 1946, među ostalim, bio pisan i na hrvatskom i na srpskom jeziku (naravno, i poslije su službeni dokumenti pisani na objema varijantama). Naziv *hrvatskosrpski* (tj. *srpskohrvatski)* ulazi u službenu upotrebu tek u 1950-im godinama.

slabije prolazio i sl.[234] iako takve tvrdnje ponajprije treba gledati u svjetlu promijenjenih političkih okolnosti u 1990-ima i promjeni ideološkog rakursa u jeziku. No unatoč svim unitarističkim nastojanjima s obiju strana[235] i zajedničkom službenom imenu jezika, jezik nikad nije bio potpuno jedinstven. Razlike su postojale od samog formiranja modernih književnih jezika u 19. stoljeću i nikada nisu nestale, kako god se te razlike nazivalo i tumačilo – jednim policentričnim standardnim jezikom s više standardojezičnih varijanata (kao prije 1990)[236] ili kao više standardnih jezika (kao nakon 1990) – koliko god te razlike bile znatne ili ne. Zanimljivo je da je u prvoj Jugoslaviji službeno postojao čak i srpsko-hrvatsko-slovenački (tj. -slovenski) jezik, što podsjeća na ilirske ideje iz 19. stoljeća.

Situacija je danas takva da na mjestu nekadašnjeg službenopostojećeg srpskohrvatskog imamo četiri standardna jezika. U Hrvatskoj se govori isključivo o hrvatskom jeziku i inzistira se na razlici između hrvatskoga i srpskoga na standardnoj razini[237]. I stručna i opća javnost su tu poprilično ujedinjene. Unatoč oštroj opoziciji ideji o tome da su hrvatski i srpski jedan jezik, ekstremne zamisli poput onih da treba titlati srpske filmove ili prevoditi srpske knjige obično nailaze na otvoren

234 Kao jedan takav primjer se navodi činjenica da je službeni jezik vojske bio srpski (tj. tada istočna/srpska varijanta srpskohrvatskog). To je, među ostalim, bila posljedica činjenice da je Srbija bila najveća republika u Jugoslaviji i da je Beograd bio glavni grad, što je srpskoj varijanti davalo prestiž i primat u nekim slučajevima. Iz istog su razloga Slovenci i Makedonci učili srpsku varijantu a ne hrvatsku (to im je bilo lakše i utoliko što su slovenski i makedonski također ekavski, Kordić 2010: 299, 305). Na sličan način je i tadašnji srpskohrvatski općenito bio prestižniji od slovenskog i makedonskog (npr. u Sloveniji su svi u školama učili srpskohrvatski, dok se u Hrvatskoj nije učio slovenski) te tu ne treba zapravo tražiti nekakvu velikosrpsku urotu.

235 Nakon 1990. je bilo zanimljivo vidjeti kako se preko noći mijenjaju stajališta te oni koji su još donedavno pisali o hrvatskosrpskom sada pišu samo o hrvatskom. Neki su, osim toga, bili prisiljeni braniti se od optužaba da su bili jezični unitaristi – npr. Stjepan Babić ("Unitarističkoga grijeha nema na meni", Večernji list, 9. III. 1997). Ipak, to ne treba pretjerano čuditi. Isto se dogodilo i u drugim znanostima – ekonomisti su svi od marksistâ preko noći postali neoliberali, politolozi i sociolozi su također marksizam zamijenili liberalizmom itd. Kao što je u Jugoslaviji bilo nemoguće ne biti za srpskohrvatski, nakon raspada Jugoslavije je praktički nemoguće ne biti za zasebnost hrvatskog i srpskog. Tu je jasno vidljiv utjecaj ideologije na znanost pri čemu se ne treba uopće zavaravati da je utjecaj ideologije danas manji nego što je bio u bivšem režimu – iako je predznak drugačiji i iako se prinuda odvija na drugačiji način, sâm hegemonijski diskurs je jednako jak ako ne i jači.

236 Od domaćih kroatista, tu tezu i danas zastupa, i stoga izaziva velike raspre u javnosti, Snježana Kordić (vidi Kordić 2010: 69–168). Njezin je slučaj ipak poseban jer je ona godinama radila u Njemačkoj, gdje je takav stav bilo lakše zastupati nego u samoj Hrvatskoj. Ideju o hrvatskosrpskom je kod nas zastupao i 2007. preminuli lingvist Dubravko Škiljan (koji nije bio kroatist).

237 Mnogi kroatisti čak i otvoreno priznaju da razlike između hrvatskog i srpskog treba i povećavati.

podsmjeh[238]. Naziv srpskohrvatski ili hrvatskosrpski se općenito smatra politički nekorektnim, anakroničnim i u samoj ga Hrvatskoj praktički nitko ne zastupa, bar ne otvoreno.

U Srbiji se danas također govori i o zasebnom srpskom jeziku i neki srpski jezikoslovci na to pitanje gledaju čak i više nacionalistički nego u Hrvatskoj, no ondje je ideja srpskohrvatskoga još uvijek živa, nije ni otprilike toliko sporna kao u Hrvatskoj i mnogi lingvisti upotrebljavaju i dalje taj naziv[239]. To je posljedica više razloga – Srbija je veća zemlja i Srbi su brojniji narod od Hrvatâ pa se ne osjećaju ugroženima pred njima[240]; u Hrvatskoj se jezični unitarizam u jugoslavensko doba doživljava kao razdoblje pritiska srpskoga na hrvatski, dok u Srbiji nema i nije bilo osjećaja prijetnje od hrvatskog jezika[241]; među Srbima je doživljaj rata iz 1990-ih s Hrvatskom drugačiji nego u Hrvatskoj jer je Srbija u tom ratu bila agresor i rat se nije odvijao na njezinu teritoriju i sl.

U Bosni i Hercegovini je situacija danas potpuno bizarna[242]. Bošnjaci inzistiraju na bosanskom jeziku. Ondje je standardizacija otišla već prilično daleko te postoji više standardojezičnih priručnika svih vrsta. Samostalnost prema hrvatskom i srpskom standardu pokušava se postići jakom preferencijom prema turcizmima i nekim specifičnostima kao što

238 Treba ipak voditi računa o tome da u jezicima koji imaju više standardnih varijanata, kao što su engleski ili španjolski, također često dolazi do prilagodbe jezika u izdanjima u posebnim državama pa se npr. britansko izdanje može prilagoditi za američko tržište i sl. Jedan takav primjer možemo vidjeti u prvoj knjizi o Harryju Potteru (*Harry Potter i kamen mudraca*), gdje je ono što je kod nas prevedeno kao *mudrac* u britanskoj verziji glasilo *philosopher* da bi u američkom izdanju bilo zamijenjeno s njima, u tom kontekstu, razumljivijim *sorcerer* "čarobnjak". Naravno, tu je riječ ne o tome da bi netko mislio da je britanski engleski nerazumljiv govornicima američkog engleskog ili da je riječ o dvama jezicima, nego jednostavno o vođenju računa o tome kakav će naslov i kakav jezik bolje proći na tržištu u pojedinoj zemlji. O prvom pokušaju titlanja na hrvatski srpskog filma *Rane* 1999, koji je neslavno završio, i o drugim takvim i sličnim primjerima u svijetu, npr. o titlanju i sinkroniziranju filmova radi boljeg razumijevanja ili razumijevanja uopće unutar globalnog anglofonog područja, vidi Žanić 2007: 18–49.

239 Treba napomenuti i da koncepcija srpskohrvatskog jezika u Srbiji ostaje prisutnom čak i pod nazivom *srpski jezik*. Tako se primjerice u najnoviji srpski etimološki rječnik (EPCJ), koji se samo iz političko-prozaičnih razloga morao tako nazvati (unatoč drugačijoj stvarnoj ideji rječnika i željama samih autora), uvrštavaju i podaci iz svih hrvatskih, bosanskih i crnogorskih štokavskih govora.

240 Posljedica toga je i odnos nekih lingvista i laika u Srbiji prema hrvatskom koji se bitno razlikuje od hrvatskih pogleda na srpski. Dok se na hrvatski iz hrvatske perspektive često gleda kao na jezik-žrtvu u bivšoj Jugoslaviji, a na srpski kao na jezik-agresor, koji se danas uglavnom pokušava ignorirati, u Srbiji se javlja npr. i stav da i Hrvati (i Bosanci i Crnogorci) zapravo govore srpski i da srpski nekako tu ima primat, tj. da su ostali "ukrali" jezik od njih. Takav je stav, bar u općoj javnosti, u Hrvatskoj puno rjeđi, a u struci se nešto slično vidi u tvrdnjama poput one da je Vuk u svom rječniku prepisao starije hrvatske rječnike i sl.

241 Zanimljivo je da se to izgleda počinje mijenjati u najnovije vrijeme kako u Srbiju, iz ekonomskih razloga, sve više prodiru hrvatski prijevodi crtanih filmova i sl., što neki u Srbiji doživljavaju kao prijetnju.

242 Za detaljan povijesni prikaz sociolingvističke situacije u Bosni i Hercegovini vidi Žanić 2007: 49–92.

je *kahva*[243] (prema hrvatskom *kava* i srpskom *kafa*). S druge strane, Hrvati u BiH službeno upotrebljavaju hrvatski, pri čemu onda radi ugledanja na hrvatski standard odustaju od svog nekadašnjeg bosanskog uzusa u kojem je bilo više "istočnih" rješenja, dok Srbi, jasno, po toj logici upotrebljavaju srpski. Tu je, jasno, uvijek riječ o upotrebi u pisanoj formi jer bar u gradskom govornom jeziku u BiH nema ama baš nikakva smisla govoriti o bosanskom, hrvatskom i srpskom. U srpskom dijelu Bosne je čak u 1990-ima bilo nastojanja da se uvede i ekavica, no to nije zaživjelo jer su Srbi u Bosni isključivo ijekavci. Naravno, razlikovanje je ovih triju varijanata u stvarnosti moguće eventualno samo u pisanim tekstovima, a čak i ondje se to vrlo teško ostvaruje. U govornom jeziku Bosne i Hercegovine, govorimo li o općem govornom jeziku ili substandardu, teško da se može govoriti o trima jezicima[244]. U Crnoj Gori postoje organizirani napori u standardizaciji posebnog crnogorskog standarda, no ondje je problem to što dio Crnogoraca to ne prihvaća i svoj jezik i dalje nazivaju srpskim iako je crnogorski jezik danas priznat kao služben zakonski i ustavno. Slučaj crnogorskoga je utoliko izniman što su ondje, za razliku od triju drugih štokavskih standarda, u pravopis i standardnu fonologiju uneseni tipični crnogorski glasovi/znakovi *ś* (u riječima kao *śekira* "sjekira") i *ź* (u riječima kao *źenica* "zjenica")[245]. Ipak, dvojbeno je koliko će ovakva rješenja doista i ući u pisani uzus.

243 Neka su druga rješenja, kao *hlopta* za *loptu* i *hudovica* za *udovicu*, premda doista postoje u nekim govorima bosanskih Muslimana, nerijetko predmet javnog ismijavanja.

244 S druge strane, neosporno je da određene jezične razlike postoje među organskim govorima u Bosni i Hercegovini a ovisno o vjeri tj. etniji govornikâ. Tako se govori Hrvatâ i Bošnjakâ razlikuju od govora Srba po tome što su Srbi gotovo isključivo govornici istočnohercegovačkoga dijalekta (dakle ijekavci novije akcentuacije), dok Hrvati i Bošnjaci govore i novoštokavskim ikavskim zapadnim dijalektom te staroštokavskim istočnobosanskim dijalektom (govor Hrvatâ u bosanskoj Posavini oko Orašja pripada u slavonski dijalekt, čime se tamošnji Hrvati razlikuju od lokalnih Srba i Muslimana te stoga dosta drže do toga). Tu valja istaći i da se organski govori Muslimanâ mogu razlikovati od govora Hrvatâ po nekim karakteristikama (recimo po ukidanju opreke *č* i *ć*, po tipičnosti i čuvanju glasa *h* i sl.). Jasno, sve rečeno vrijedi uglavnom za tradicionalne ruralne govore, u modernim urbanim središtima praktički nema nikakvih razlika između govora Hrvatâ, Srba i Bošnjakâ.

245 Za crnogorske su govore, a sada i za novi crnogorski standard, tipični i oblici poput *đevojka*, *nijesam* i slično (iako se *nijesam* u Crnoj Gori u književnom jeziku rabilo i prije dok je na snazi službeno bio srpskohrvatski). Jasno, takvi se oblici, kao i glasovi *ś* i *ź* mogu naći i u necrnogorskim štokavskim govorima (npr. *đevojka* se govori i u nekim staroštokavskim slavonskim govorima, a *nijesam* je jednostavno stariji ijekavski oblik, koji se javlja npr. i u Dubrovniku ili Neumu), no svejedno daju specifičan izgled novoformiranom crnogorskom standardu. Zanimljivo je da su Crnogorci ipak za književni jezik uzeli, kao i u drugim trima standardnim štokavštinama, novoštokavsku akcentuaciju, s mlađim, pomaknutim naglaskom, iako velik dio crnogorskih govora, uključujući i govor glavnoga grada Podgorice, ima stariju, staroštokavsku akcentuaciju s nepomaknutim naglaskom (npr. staroštokavski crnogorski *đevôjka*, *ženȉca* prema novoštokavskom *djèvōjka*, *žènica*). Da je i to uzeto u standardni crnogorski, onda bi se takav standard po još jednoj bitnoj karakteristici dosta razlikovao od hrvatskog, srpskog i bošnjačkog standardnog jezika.

Situacija je, dakle, takva da službeno imamo četiri standardna idioma – standardni hrvatski, standardni srpski, standardni bošnjački (bosanski) i standardni crnogorski, koje velik broj njihovih govornika[246] smatra posebnim jezicima. S druge strane, do 1990. se službeno smatralo da se u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori govori jednim jezikom, hrvatskosrpskim ili srpskohrvatskim, koji se pisao dvama pismima i koji je bio policentričan, tj. imao je više varijanata – ponajprije hrvatsku (ili eufemistički zapadnu) i srpsku (eufemistički istočnu) uz "miješanu" bosansku varijantu[247]. Unatoč jezičnim posebitostima koje postoje u različitim jezicima/varijantama, nesporno je da se svi govornici od Istre na zapadu pa do Beograda na istoku i Bara na jugu i dalje vrlo dobro i bez problemâ razumiju, bar kada pokušavaju govoriti standardnim jezikom[248]. No, kako rekosmo, unatoč mišljenju koje možda imaju neki neupućeni stranci, nikad nije postojao jedinstveni srpskohrvatski, tj. nikad se nije moglo pisati tako da se odjednom piše i hrvatski i srpski, slično tome kako se ne može pisati ili govoriti odjednom i britanski i američki engleski. Najbliže tako nečem je bila bosanskohercegovačka jezična praksa u kojoj su se miješala obilježja i hrvatskog i srpskog uzusa, uz neke lokalne posebnosti, no ni to nije bila standardna varijanta za koju bi hrvatska strana rekla da je hrvatska, a srpska da je srpska[249].

246 Takva je situacija, ako ništa drugo, u Hrvatskoj.

247 Postojale su i neke osobine tipične za crnogorsku varijantu, npr. *nijesam*.

248 Naravno, kada se govori da postoji potpuno međusobno razumijevanje, to ne znači da tu nema iznimaka i posebnih slučajeva. Npr. mlađi govornici iz Hrvatske teško da će primjerice znati što znače srpske riječi *bioskop* "kino" ili *šargarepa* "mrkva". Isto tako, neki govornici, pogotovo mlađi, iz Srbije neće razumjeti pojedine tipično hrvatske riječi kao što je *tvornica* (prema srpskom *fabrika* – ovaj primjer s nesporazumom je autor ove knjige osobno doživio u Srbiji kada je govornik iz Srbije u čudu prekinuo govornicu iz Hrvatske da je upita što to *tvornica* znači) ili neće znati koja je razlika između riječi *ukus* i *okus* (u Srbiji postoji samo *ukus* – no tako je, recimo, izvorno i u Osijeku). Također, govornici srpskoga redovno ne znaju hrvatske nazive za mjesece (*siječanj*, *veljača*…), često čak ni kada su filološki obrazovani (naravno, u kolokvijalnim gradskim govorima se i u Hrvatskoj obično govori *prvi mjesec*, *drugi mjesec*…, ali ljudi znaju nazive mjeseci preko obrazovanja, pisanog jezika i sl., dok se narodni nazivi doista rabe u nekim dijalektima – npr. u Istri, Dalmatinskoj zagori ili Posavini – premda katkad s nekim razlikama prema standardnom sustavu), a mogu im biti nepoznate ili nejasne i neke druge tipično hrvatske riječi kao što su *veleposlanstvo*, *kolodvor* (u Srbiji se to kaže *stanica*) i sl. Jasno, teško da takve stvari pretjerano utječu na opće sporazumijevanje među Hrvatima i Srbima.

249 Bitno je naglasiti da je ovdje riječ o *standardnim* varijantama koje su uvijek uvjetovane političko-povijesnim (da ne kažemo proizvoljnim okolnostima). Tako je recimo, čisto jezično gledano, bilo kojem štokavcu iz Hrvatske bliži bilo koji štokavac iz Srbije nego recimo neki kajkavac iz Hrvatske. Međutim, ako je riječ o standardnom jeziku, štokavcu iz Hrvatske će biti bliži standardni jezik kojim piše kajkavac iz Hrvatske, nego standard kojim piše štokavac iz Srbije.

Kako rekosmo, u bivšim jugoslavenskim zemljama iz političkih razloga nema puno onih, pogotovo ne među stručnjacima, koji bi i dalje zastupali ideju o jednom srpskohrvatskom jeziku. S druge strane, u inozemstvu je takvih lingvista još uvijek velik broj. Iako se u Hrvatskoj nerijetko smatra da je to plod neke bjelosvjetske urote protiv Hrvatske, navika i tradicija su vjerojatno najvažniji razlozi za to što se u inozemstvu još uvijek često govori o srpskohrvatskom. Osim toga, nije teško shvatiti da strancima lokalni etničko-identitetski sporovi nisu jednako bitni kao ljudima koji na ovim prostorima žive te jednostavno odbijaju prihvatiti četiri vrlo slična standardna jezika na mjestu gdje se prije tvrdilo da je bio samo jedan jezik. Stoga se tvrdnje da je riječ o dva, tri ili četiri a ne o jednom jeziku često jednostavno otpišu kao lokalni nacionalizam za koji nelokalci nisu pretjerano zainteresirani. I doista, koliko god se to nekome s ovih prostora ne sviđalo, to se može shvatiti. Slično kao što nekom hrvatskom lingvistu pitanje identitetskih sporova što se tiče klasifikacije određenih afričkih jezika neće biti toliko bitno, isto tako strancima ni naši jezični sporovi ne izgledaju prebitni. Nije recimo teško zamisliti da bi netko iz Hrvatske kada bi se spomenuli ruski i bjeloruski odmahnuo rukom i rekao da je sve to isto ili vrlo slično. Donekle slično je i to što recimo nama nije pretjerano bitno zove li se jedna od azijskih zemalja Burma ili Mijanmar pa ćemo je i dalje zvati Burma iako to nekom tko je odande može smetati. No isto tako nije teško razumjeti ni one kojima smeta što stranci njihov jezik ne nazivaju onako kako ga oni nazivaju.

Pitanje koje se odmah treba postaviti u vezi s određivanjem je li riječ o jednom ili više jezika jest – kako se lingvistički određuje što je to jezik? No odgovor na to pitanje nije baš tako jednostavan. Najpreciznije bi bilo reći da je kriterijâ više, ali da na to nema jednoznačnih i čarobnih odgovora, tj. da je katkad vrlo teško reći što je jezik, a što nije. Jasna je stvar da je nekad odgovor na to vrlo jednostavan. Recimo baskijski i kastiljski (španjolski) u Španjolskoj su očito toliko različiti da tu nema nikakve sumnje da je riječ o različitim jezicima. Isto tako, nema dvojbe ni da su hrvatski i mađarski različiti jezici ili da recimo istrorumunjski, koji se govori u Istri, nije dijalekt hrvatskog. No u mnogim drugim slučajevima je situacija puno teža.

Obično se tu kao osnovni navode sljedeći kriteriji – strukturalni kriterij, kriterij međusobne razumljivosti, genetski kriterij i identifikacijski kriterij[250]. Strukturalni kriterij jednostavno označava promatranje jezične strukture da bi se utvrdilo čine li dva ili više idioma jedan ili više jezika. Pretpostavka je da razlike moraju biti značajne da bi se ustvrdilo da je negdje riječ o dva a ne o jednom jeziku. I opet, katkad je to jednostavno, no katkad nije. Postavlja se pitanje – kada je razlikâ dovoljno da bi se reklo da je riječ o dvama a ne o jednom jeziku? Na to pitanje se, dakako, teško može egzaktno odgovoriti. Možemo to usporediti s problemom kao što je koliko točno stolica u sobi mora biti da bismo rekli da ih je puno[251] Tako za hrvatski i albanski nije teško ustvrditi da je riječ o različitim jezicima, no već kad gledamo hrvatski i slovenski ili npr. norveški i švedski, tu je već više problema. Svakako je razlikâ i tu dosta, no recimo, pogledamo li malo šire, postoje npr. i hrvatski dijalekti koji se, bar na prvi pogled, od standardnog hrvatskog razlikuju možda čak u istoj mjeri koliko se i standardni hrvatski razlikuje od standardnog slovenskog[252]. Isto tako, hrvatski i srpski standard, ili recimo urbani govori Osijeka i Novog Sada su puno sličniji jedni drugima, nego što su slični nekim hrvatskim ili srpskim govorima (npr. lošinjskom čakavskom ili nekom torlačkom govoru[253]). Pogledamo li na slučaj hrvatskog i srpskog, što nam je ovdje najzanimljivije, što se strukturalnog kriterija tiče tu možemo reći da razlike postoje no da one nisu prevelike ako govorimo o standardnom jeziku. Fonološki sustav je više-manje isti, morfološki također – iako neke razlike postoje – imenice, glagoli, pridjevi itd. imaju više-manje iste oblike, a ni u sintaksi razlike nisu pretjerano velike. Što se strukturalnog kriterija, dakle, tiče, tu su razlike doista dovoljno male da se može opravdano zaključiti da je riječ o jednom jeziku. Tko god želi pošto-poto dokazati da su hrvatski i srpski različiti jezici, ne bi smio inzistirati na ovom kriteriju.

---

250 Vidi za to npr. i Matasović 2001: 15–18.

251 Jasno, postoje i pokušaji da se i to odredi, no oni su uvijek proizvoljni. Tako se u Kordić (2010: 98) spominju postotci identičnosti od 50% i 81%. Naravno, takvo je proizvoljno određivanje granice posve dopušteno želi li se što točno terminološki odrediti, no i dalje stoji činjenica da je u takvim slučajevima potrebno proizvoljno odrediti granicu.

252 Tim više što su neki govori u zapadnom Gorskom kotaru (oko Delnica), koji se u kroatistici obično smatraju kajkavskim, zapravo, genetski gledano, slovenski govori.

253 Torlački govori se govore na jugu Srbije i jezično su izrazito bliski bugarskom/makedonskom.

Drugi je kriterij međusobne razumljivosti. Ovaj se kriterij opet čini samorazumljiv, no nije baš tako. Dok je primjerice jasno da između hrvatskog i mađarskog nema razumijevanja, nisu svi slučajevi tako jednostavni. Potpuno je jasno da između standardnog hrvatskog i standardnog srpskog (naravno, i bošnjačkog/bosanskog i crnogorskog) postoji gotovo potpuna razumljivost. Tu ne treba ništa posebno dokazivati, svi bez ikakvih problema čitamo srpske tekstove, gledamo srpske filmove i slušamo srpsku glazbu te nijednom Hrvatu u Srbiji ili obrnuto neće pasti na pamet govoriti primjerice engleski da bi se sporazumio. Dakle, što se tiče kriterija razumljivosti treba opet zaključiti da su po njemu hrvatski i srpski isti jezik. Međutim, ni taj kriterij nije baš toliko neupitan jer su međusobno razumljivi i mnogi jezici za koje će rijetko tko reći da nije riječ o različitim jezicima. Tako je recimo slovenski, koji se od hrvatskog strukturalno sasvim dovoljno razlikuje, ipak velikom broju govornika hrvatskoga prilično razumljiv pa su posve obični slučajevi da Hrvat i Slovenac razgovaraju tako da Hrvat govori hrvatski a Slovenac slovenski[254]. Također, iako govornici hrvatskog ne komuniciraju tako često s Makedoncima i Bugarima, većina će govornika brzo uvidjeti da se s njima dade, unatoč problemima, komunicirati tako da jedni govore hrvatski a drugi makedonski ili bugarski[255]. Takvih primjera je lako naći i drugdje – recimo Norvežanin i Šveđanin bez problema mogu razgovarati norveško-švedski međusobno, isto tako i Makedonac i Bugarin, Slovak i Čeh, Ukrajinac i Rus u Ukrajini i sl. Iako jezici mogu biti dovoljno različiti da obično nitko i ne pomišlja da bi to mogao biti isti jezik, oni istodobno mogu biti dovoljno slični da bi se na njima moglo bez problema komunicirati. S druge strane,

254 Situaciju tu ipak kompliciraju neki dodatni elementi. Tako recimo međusobna razumljivost dosta ovisi o regiji i izloženosti drugom jeziku. Recimo Zagrepčani će općenito u puno većoj mjeri tvrditi da dobro razumiju slovenski nego Splićani. Tome je razlog dakako zemljopisna blizina Zagreba Sloveniji, kao i vjerojatno zagrebačka kajkavska dijalekatna podloga koja je bliža slovenskom od hrvatskog standarda. Osim toga, treba reći i to da je međusobna komunikacija olakšana time što svi stariji Slovenci govore, ili bar izvrsno razumiju, "srpskohrvatski" (koji su prije učili u školi, vojsci, iz medijâ i sl.), dok mlađi Slovenci obično bar pasivno dobro razumiju hrvatski jer je u Sloveniji dosta prisutna recimo hrvatska glazba (obrnuto nije slučaj) kao i neki drugi aspekti hrvatske kulture (npr. stripovi). Ipak, katkada se čuje i da mlađi Slovenci i Hrvati međusobno govore engleski premda je to zasad prilično rijetko i vrlo ograničeno. Može se pretpostaviti da će se u budućnosti međusobno razumijevanje između Hrvatâ i Slovenaca smanjivati.

255 Dakako, i ovdje će to u praksi ovisiti o pojedinom govorniku i njegovoj spremnosti da se potrudi. U kontaktu s Makedoncima pomaže jasno i to što svi stariji Makedonci dobro govore srpski, a i mlađi ga, ako ništa drugo, bar pasivno jako dobro razumiju, ako ga ne govore, zbog velikog utjecaja srpske kulture na makedonsku (glazba, novine…), što je slično odnosu Hrvatske i Slovenije.

govornik standardnog hrvatskog bi teško mogao komunicirati s govornicima nekog od lokalnih govora koji se smatraju hrvatskima, kada se ti govornici ne bi i sami prebacili na književni hrvatski. Tu, dakle, vidimo da kriterij međusobne razumljivosti, usprkos svojoj očitosti, nije baš uvijek sasvim pouzdan jer strukturalna različitost, pogotovo uz povoljne kulturno-povijesne okolnosti (npr. izloženost drugom jeziku), ne ukazuje nužno i na to da nema međusobne razumljivosti između dvaju jezika.

Treći je kriterij genetski. Kažemo da su dva idioma dio istoga jezika ako su povijesno gledajući nastali iz istoga izvora, tj. ako su genetski bliskosrodni. Što se tiče genetskoga kriterija, štokavski je tu svakako jedan jezik pa bi onda po tome i standardni jezici nastali na osnovi štokavskoga bili jedan jezik. To nitko ne niječe. No i genetski kriterij može biti dosta kompliciran jer je rijetko jasno gdje jedan dijalekt prestaje, a drugi počinje, genetske veze je katkada teško uspostaviti ili precizirati i sl., kako ćemo vidjeti u nastavku teksta kada budemo govorili o problemima dijalekatskog kontinuuma.

Posljednji je kriterij koji se često rabi, premda teško da se može smatrati znanstvenim, onaj identifikacijski – dakle, što sami govornici misle o svojim jezicima. Tu dolazimo do kriterija po kojem bi hrvatski i srpski danas nedvojbeno bili različiti jezici. Danas bi vjerojatno velika većina govornika u Hrvatskoj rekla da govori hrvatski i da je to različit jezik od srpskog pa bi se, uzima li se taj kriterij u obzir, moglo zaključiti da je riječ o različitim jezicima. Naravno, postavlja se pitanje bi li odgovor na takvo pitanje bio isti recimo 1985. godine kao i danas? Jasno je da takvi problemi nisu ograničeni samo na naš predio svijeta. I drugdje je prilično problematično kako se postaviti prema stavovima govornika o svom jeziku. Nisu rijetki primjeri da se u dvama susjednim selima govori gotovo potpuno isto, ali da se govornici kunu da govore posve različitim jezicima[256]. Sličan se fenomen može vidjeti i u dijalektologiji, gdje se govornici iz jednog sela mogu

256 Tako recimo u Keniji postoji devet sela u kojima se govori vrlo slično, no govornici tvrde da govore različitim jezicima i ne žele upotrebljavati varijante kojima govore oni drugi iako nisu sve varijante standardizirane. Da bi se izbjegli problemi što se tiče imenovanja dotičnog jezika, neutralno je nazvan *mijikenda*, tj. "govor devet sela". Naravno, jako je teško očekivati da će se u takvim slučajevima širom svijeta rabiti uvijek isti kriteriji, tako da nije rijetko da se u nekom slučaju neka dva idioma smatraju istim jezikom, dok se drugdje dva jednako slična/različita idioma mogu svrstati pod različite jezike. To je i jedan od razloga zašto je nemoguće precizno odgovoriti na pitanje koliko jezika ima na svijetu, nego se obično daje približna brojka od oko 6000 jezika.

kleti da govore sasvim različito od govornikâ iz susjednog sela iako su im govori zapravo prilično slični, a ono što je uvijek zanimljivo je da će gotovo svaki govornik uvijek reći za onoga iz susjednog sela da zateže ili zavlači. Subjektivni dojmovi govornikâ tako znaju često biti u neskladu sa stvarnošću.

Na kraju nam ostaje još jedan kriterij koji se također vrlo često rabi iako je sasvim očito posve proizvoljan i ovisi o nejezičnim faktorima. To je kriterij standardizacije. Svakome tko zna išta o lingvistici prilično je očito da se primjerice podjela na jezike u suvremenoj Europi vrši više-manje vrlo prozaičnom metodom – podjelom na standardne jezike. Dakle, posebnim se jezicima smatraju oni jezici koji imaju svoje standardne varijante i, uz to, po prilici i državu i službeni status. Ovaj je kriterij u samoj praksi toliko presudan da se često u šali napominje da je jezik zapravo samo dijalekt s vojskom i mornaricom. No unatoč šaljivosti rečene dosjetke, u stvarnosti je to doista prilično točna definicija jezika. Tako je talijanski jezik jezik upravo po tome što je standardiziran i što je službeni jezik Italije. Pritom se često zanemaruje činjenica, a laicima je ona često posve nepoznata, da je na granici Francuske i Italije praktički nemoguće reći gdje recimo počinje pijemontski[257], a gdje prestaje provansalski[258] ili da je govornicima standardnog talijanskog primjerice sicilijanski ili napuljski idiom praktički potpuno nerazumljiv te da u Italiji zapravo postoji više posebnih romanskih jezika koji se samo tradicijski, sociolingvistički i politički mogu smatrati dijalektima talijanskoga. Iako laicima pa čak i nekim stručnjacima podjela na jezike izgleda vrlo znanstvena i egzaktna, ona to zapravo nije i lingvistika tu vrlo teško odgovara na pitanje što je jezik, a što nije, ne zato što bi lingvistika kao znanost bila neegzaktna ili nedovoljno razvijena, nego zato što je sama narav predmeta izučavanja takva da nije prikladna za elegantno svrstavanje u kućice čemu ljudi često teže.

Iako se i u običnom govoru i u lingvistici često radi s pojmom *jezik*, valja biti svjestan da je jezik iznimno teško strogo znanstveno definirati i da dosta jezika koje obično zovemo jezicima nisu definirani strogo lingvistički, nego da su tu ulogu igrali i mnogi izvanjezični čimbenici kao

257 Poseban romanski jezik na sjeveru Italije, koji se, prema tvrdnjama mnogih romanista, samo sociolingvistički može smatrati talijanskim dijalektom.

258 Provansalski je, kako se to obično smatra, poseban romanski jezik koji se govori na jugu Francuske.

što su standardizacija, postojanje države i nacije[259], političko-društveni i etnički argumenti, povijesni razlozi i okolnosti i sl. Strogo lingvistički gledano, realni jezici postoje samo na vrlo niskim razinama – kada govorimo o jeziku pojedine male zajednice, npr. sela i grada. Govorimo li o jezičnim jedinicama više razine, tu se uvijek barata s određenim generalizacijama, uopćavanjima i pojednostavljivanjima, a kriteriji često nisu samo lingvistički. To se jasno vidi na primjeru dijalekatskih kontinuuma, tj. povezanih jezičnih područja gdje se susjedni dijalekti lagano pretapaju jedni u druge bez oštrih jezičnih granica i rezova. Pogledamo li europske jezike, vidjet ćemo da je među srodnim jezicima teško reći gdje počinje jedan jezik, a završava drugi, odstranimo li iz igre državne granice što očito nije lingvistički kriterij. Obilježje je dijalekatskog kontinuuma to da se primjerice ruralni germanski govornici iz istočne Austrije ne mogu razumjeti s ruralnim govornicima dijalekta iz Belgije, no da između njih postoji lanac međusobno razumljivih dijalekata koji teče kroz rečene zemlje. Tako je nemoguće reći gdje točno završava ruski a gdje počinje bjeloruski – naime dijalekti na granici su prijelazni i imaju i neke "ruske" i neke "bjeloruske" osobine te je nemoguće uprijeti prstom i reći da ovdje jedni počinju, a drugi završavaju. Slično je primjerice i s turkijskim jezicima[260]. Također, nemoguće je reći gdje je točno granica makedonskih i bugarskih ili čeških i slovačkih dijalekata što se tiče slavenskih jezika, dok se recimo kod germanskih jezika ne može odrediti granica niskonjemačkoga (sjevernonjemačkih dijalekata) i nizozemskoga ili norveškoga i švedskoga. Kada se govori o dijalekatskim kontinuumima, misli se ponajprije na tradicionalne, ruralne govore. To je bitno napomenuti zato što se u mnogim gradovima, pogotovo u nekim zemljama, danas upotrebljavaju idiomi koji su bliski standardu te, gledamo li (veće) gradove, dijalekatski kontinuum može u potpunosti nestati. Tako se u susjednim gradovima na nizozemsko-njemačkoj granici može rabiti standardu blizak idiom te je onda tako nizozemsko-niskonjemački dijalekatski kontinuum prekinut iako kod ruralnih govora još uvijek

259 O odnosu jezika i nacije vidi npr. Škiljan 2002.

260 U turkijsku porodicu jezika pripadaju, među ostalim, sljedeći jezici: turski (u Turskoj), azerski (u Azerbejdžanu), uzbečki (u Uzbekistanu), kirgiski (u Kirgistanu), kazaški (u Kazahstanu), turkmenski (u Turkmenistanu) itd. No tadžički (u Tadžikistanu) je zato indoeuropski iranski jezik koji čini dijalekatski kontinuum s darijem (u Afganistanu) i perzijskim tj. farsijem (u Iranu).

postoji. No takav je prekid uvijek sekundaran i do njega dolazi zbog izvanjezičnih faktora.

Kada imamo skupinu srodnih jezika koji se govore na zemljopisno povezanu području, gotovo uvijek ondje postoji i dijalekatski kontinuum, tj. srodni jezici postupno prelaze iz jednog jezika u drugi. Dijalekti srodnih jezika su gotovo uvijek slični jedni drugima na granici iako se formalno, a zapravo proizvoljno, smatraju dijalektima različitih jezika. Takva se situacija može narušiti samo sekundarnim prekidom starih veza – primjerice dijalekatni kontinuum između južnih i sjevernih Slavena su razbili Mađari i Rumunji[261], između Poljakâ i Čehâ Nijemci (koji su nakon Drugog svjetskog rata odande protjerani), dok su doseljeni novoštokavci nakon turskih prodora razbili stari dijalekatski kontinuum između staroštokavskog slavonskog dijalekta i kajkavskoga u zapadnoj Slavoniji. Jednako tako, kajkavski je puno bliži slovenskim dijalektima od štokavskoga, a najzapadniji kajkavski govori su bliži slovenskim od onih istočnijih, kao što su i sjeverni čakavski govori puno bliži slovenskima, tj. s njima imaju puno više sličnih osobina, nego južni čakavski govori koji su pak povezani bliže sa zapadnim štokavskim govorima. Isto tako, torlački govori na jugu Srbije su puno bliži bugarskim govorima od ostalih srpskih govora. Državne granice tu često mogu odigrati ulogu u stvaranju novih razlika ako odsjeku nekadašnje susjede, no često su one zapravo samo arbitrarne granice koje ne utječu previše na sām jezik. Kao što se iz rečenoga vidi, određivanje jezikâ je uvijek u velikoj mjeri proizvoljno, povezano s jezičnom standardizacijom, stvaranjem nacijâ kao i drugim etničko-simboličko-identitetskim pitanjima i povijesno-društvenim okolnostima. Dakle, pri podjeli jezikâ se u obzir uglavnom ne uzimaju samo lingvistički kriteriji. Čak se i kod proučavanja i razvrstavanja jezikâ poput onih na Papui Novoj Gvineji javljaju raznovrsni i ne uvijek ujednačeni lingvistički kriteriji, a uzima se u obzir i identitetski kriterij kao i druge društveno-političke okolnosti.

Što se tiče kriterija standardizacije, tu nema jednoznačnog odgovora na pitanje jesu li hrvatski i srpski isti jezik. Nedvojbeno je da hrvatski

261 Ovo pak ovisi o različitim teorijama o "pradomovini" Rumunjâ. Naravno da se zapravo romanski na Balkanu govorio prije slavenskoga.

standard nije istovjetan srpskome, no postavlja se pitanje koliko je razlikâ potrebno da bi se reklo da su dva standarda isti jezik ili nisu. Posve je jasno da je na to nemoguće egzaktno odgovoriti, kao što već napomenusmo.[262]

Ovdje je korisno pogledati druge primjere iz svijeta. Naime, unatoč tome što bi se moglo pomisliti i što se često smatra, problem hrvatskoga i srpskoga nije uopće unikatan u svjetskim razmjerima. Vrlo slične primjere odnosu hrvatskoga i srpskoga standarda nalazimo i drugdje u svijetu, a vidjet ćemo i da se ti odnosi različito interpretiraju, kao što se i odnos hrvatskog i srpskog različito interpretirao prije 1990. i danas. Poznat primjer koji se uvijek navodi je primjer urdskoga u Pakistanu i hindskoga u Indiji. Riječ je o jeziku koji ima istu organsku osnovu, no različitu standardizaciju unatoč potpunoj jezičnoj razumljivosti. Katkad se, kao zajedničko ime, rabi naziv hindustanski. Slučaj je nevjerojatno sličan našem. Govornici urdskoga su muslimani a govornici hindskoga hindusi, slično kao što su Hrvati tradicionalno katolici a Srbi pravoslavci[263]. Također, povezano s vjerom, urdski se piše arapskim pismom a hindski devanagarijem, jednim od indijskih pisama, slično tome kako se hrvatski piše latinicom a srpski izvorno ćirilicom (iako danas sve više i latinicom). Također, s obzirom na različitu kulturu, povijesnu tradiciju i religiju u urdskom u sloju kulturnog i civilizacijskog leksika nalazimo velik utjecaj arapskoga jezika, tj. mnoštvo arabizama, dok u hindskom tu ulogu ima sanskrt te se ondje učene riječi preuzimaju iz sanskrta, klasičnoga jezika stare Indije. To je donekle slično ulozi latinskoga u povijesti hrvatskoga prema ulozi grčkoga u povijesti srpskoga – primjerice, imena i riječi *Babilon*, *Kreta*, *Cipar*, *demokracija* u hrvatski dolaze pretežno preko latinskoga i s latinskim izgovorom, dok oblici *Vavilon*, *Krit*, *Kipar*, *demokratija* u srpski ulaze pretežno preko grčkoga izgovora. Tome je sličan i primjer indonezijskoga, službenoga jezika Indonezije, i malajskoga, službenoga jezika Malezije, čija pozicija i međusoban odnos također jako nalikuju odnosu hrvatskoga i srpskoga[264].

262 Treba reći i to da su mnoge razlike posve predvidljive, npr. hrvatsko *ije/je* prema srpskom *e* (*mlijeko*: *mleko*) i slično.

263 Religija je, uostalom, i bila glavni razlog pri stvaranju triju nacija – hrvatske, srpske i bošnjačke, s tim da je stvaranje ove posljednje najrecentnija pojava.

264 Zanimljivo je da malajski i indonezijski standardolozi, kao i nizozemski i flamanski (flamanski je varijanta nizozemskoga koja se govori u Belgiji), surađuju na zajedničkoj jezičnoj kodifikaciji. To je nešto što je na našim područjima u ovoj situaciji teško zamisliti.

Gotovo je ista situacija s različitim varijantama njemačkog, engleskog, španjolskog, portugalskog i francuskog – razlike između hrvatskog i srpskog standarda vrlo su slične i upravo neodoljivo podsjećaju na razlike između primjerice britanskog, američkog i australskog engleskog, na razlike između njemačkog, austrijskog i švicarskog njemačkog[265] ili na razliku španjolskoga u Španjolskoj i različitih varijanata španjolskog u Južnoj Americi. Isti takav slučaj vidimo i kod europskog i brazilskog portugalskog te kod europskog i kanadskog (kvebečkog) francuskog. Od neindoeuropskih jezika, možemo navesti primjer arapskoga koji se također navodi kao jedan jezik iako ima više standardnih varijanata[266]. Kao i kod hrvatskog i srpskog, razlike su tu najočitije u leksiku, ali postoje i na drugim razinama. Dapače, s obzirom na složenije (pogotovo samoglasničke) sustave koje većina od ovih jezika ima u odnosu na hrvatski/srpski, razlike u izgovoru su tu uglavnom veće nego između hrvatskog i srpskog. Primjerice, iako nitko ne govori o posebnom američkom jeziku (premda recimo u računalnim aplikacijama nerijetko možemo birati između britanskog i američkog engleskog), razlika je u izgovoru između američkog i britanskog engleskog bitno veća nego između hrvatskog i srpskog. Što se tiče fonologije, razlika između hrvatskog i srpskog je uglavnom samo u odrazu jata, tj. u primjerima poput *rijeka/reka*[267]. Uz to se javljaju i razlike kod glasa *h*, koji se u hrvatskom standardu (ali ne i u dijalektima) dosljedno čuva, za razliku od srpskog, usp. srpski *muva*, *suv* prema hrvatskom *muha*, *suh* (ali u govorima također često *muva*, *suv*). Osim takvih primjera, glasovni je sustav hrvatskog i srpskog većinom isti, bar što se tiče strogoga standarda kakav se bilježi u priručnicima[268]. Tu je zgodno spomenuti da se kao argument da su hrvatski i srpski isti jezik često spominje to da su im brojevi i osobne zamjenice iste. Zanimljivo, mnoge južnoa-

265 Naravno, govorni švicarski i austrijski njemački su puno različitiji od standardnog njemačkog, nego što su to standardne varijante njemačkog koje se rabe u Švicarskoj i Austriji.

266 Suvremene arapske standardne varijante su razmjerno bliske, no za govorne arapske dijalekte se nerijetko tvrdi da su danas već zapravo različiti jezici, a često su međusobno i nerazumljivi.

267 Naravno, postoji i ijekavska verzija srpskog standarda koja se upotrebljava u nekim dijelovima Srbije i u BiH no ondje se to <ije> obično izgovara drugačije (kao *i-j-e*) nego u Hrvatskoj (gdje se obično izgovara kao *jē*).

268 Na razini uzusa se primjerice mogu zabilježiti razlike u tome što se u srpskom standardu pod utjecajem beogradskog izgovora glasovi *e* i *o* ostvaruju vrlo otvoreno (tj. približavaju se glasu *a* u izgovoru) ili npr. to što se u Srbiji *č* i *ć* redovno razlikuju (pri čem je *ć* dosta meko), za razliku od hrvatskoga gdje velik broj govornika (iako nipošto ne svi) ne razlikuje *č* i *ć* te ta dva glasa ostvaruje jednako čak i kada govori standardno.

meričke španjolske varijante, čak i u formalnom stilu, imaju razlike prema europskom španjolskom i kod osobnih zamjenica pa se recimo prema europskom *tú* "ti" kaže *vos*, dok se prema *vosotros* "vi" kaže *ustedes*, iako nitko zato nije predložio da je riječ o različitim jezicima. Ovdje dakle vidimo obrnut slučaj od urdskog/hindskog, indonezijskog/malajskog i hrvatskog/srpskog – razlike između različitih standardnih varijanata su male, ali nitko ne inzistira na tome da su to različiti jezici, niti se o dotičnim varijantama govori kao o različitim jezicima, a, osim toga, za ime jezika se upotrebljava samo jedan naziv – obično prema zemlji gdje se dotični jezik izvorno govorio.

U čemu je dakle razlika? Pa zapravo je i nema. Riječ je o tome da u svijetu postoji više slučajeva u kojima egzistiraju razmjerno slični standardi/standardne varijante. Ovisno o političkim, povijesno-društvenim, kulturnim, etničkim, identitetskim i simboličkim razlozima i okolnostima, u nekim se slučajevima obično govori o različitim jezicima (urdski/hindski, indonezijski/malajski), dok se u drugim govori o jednom jeziku s više varijanata, tj. o policentričnom standardnom jeziku (kao u slučaju varijanata engleskog, njemačkog, španjolskog, portugalskog i francuskog). Slično tome, danas domaći stručnjaci hrvatski i srpski smatraju različitim jezicima (kao hindski i urdski), dok smo ih prije 1990. smatrali istim jezikom (kao različite varijante engleskog). Kad kažemo "obično se govori", misli se na to kako se ti jezici obično spominju u literaturi, npr. u pregledu jezika svijeta ili u jezičnim udžbenicima i sl. Uzus je jednostavno takav da se, bez obzira na to što su jezični odnosi u tim različitim primjerima vrlo slični, u nekim primjerima obično upotrebljavaju zasebni nazivi (npr. indonezijski i malajski), dok se u drugima govori o samo jednom jeziku (npr. engleski). Što se tiče hrvatskog/srpskog, razlika prema ostalim slučajevima je samo u tome što je u našem primjeru došlo do promjene u određenom trenutku te nisu svi voljni tu promjenu i prihvatiti pa ostaju pri starom načinu imenovanja jezika iako je prilično očito da izbor imena i upotrebe jednog ili više naziva nije utemeljen samo na jezičnim ili lingvističkim nego i na izvanjezičnim razlozima. To ne čudi s obzirom na to da se općenito kod jezične klasifikacije u starom svijetu itekako vodi računa o kriteriju standardizacije. Jedan razlog zašto se u jednom setu primjera govori o različitim jezicima, a u drugom o varijantama istoga jezika ima veze s poviješću dotičnih zemalja i jezika, kao i određenim drugim

okolnostima. Kod varijanata europskih jezika se uglavnom radi, osim kod njemačkog, o varijantama koje su proizašle iz kolonizacije, dok u slučaju urdskog/hindskog, indonezijskog/malajskog, kao i u našem slučaju, to nije posrijedi. Osim toga, različita je i upotreba nazivâ u različitim slučajevima. Kako je u većini ovih primjera riječ o posljedicama kolonizacije, dok je u primjeru njemačkog jasno da je upravo Njemačka najveća i najutjecajnija zemlja u kojoj se dotični jezik govori, tu nikad nije bilo pretjerano sporno da se jezik imenuje prema imenu zemlje iz koje izvorno potječe. U našem je balkanskom slučaju, kao i u primjeru Indije/Pakistana, situacija bila drugačija – nije bilo kolonizacije niti se moglo reći da je nekim govornicima taj jezik izvorno pripadao[269]. Na našim se prostorima jezik od početka nazivao brojnim različitim, narodnim i nenarodnim, nazivima – hrvatski, srpski, ilirski, slovenski, slovinski, slavonski, bosanski, dalmatinski… – pri čemu nijedan od naziva nije bitno pretezao niti je bilo najutjecajnije državne tvorevine koja bi mogla nametnuti jedno ime čitavom jezičnom području.

Ovdje vrijedi spomenuti još tri primjera koji se obično navode da bi dodatno rasvijetlili izvanjezične okolnosti u stvaranju standardnih jezika i, posljedično tome, u jezičnoj klasifikaciji. Danas nitko od laikâ neće posumnjati u to da standardni nizozemski i njemački nisu različiti jezici. Međutim, lingvistički gledano situacija je nešto kompliciranija. Naime, ono što obično zovemo njemačkim jezikom sastoji se zapravo od dviju dijalekatskih skupina – gornjonjemačkog (ili visokonjemačkog) na jugu i donjonjemačkog (ili niskonjemačkog) na sjeveru. Da se govornici tih dijalekata ne smatraju i jedni i drugi etničkim Nijemcima, i da se danas i na sjeveru ne upotrebljava isti oblik njemačkog standarda, načinjen na osnovi gornjonjemačkoga, tu bi se slobodno moglo govoriti o dvama germanskim jezicima. Ono što je još zanimljivije je da između donjonjemačkih i nizozemskih dijalekata nema zapravo nikakve granice, tj. čisto lingvistički govoreći nizozemski dijalekti su zapravo samo dio donjonjemačkih dijalekata. Stvar je povijesno-društvenih okolnosti što je Nizozemska bila neovisna zemlja te se ondje na osnovi lokalnih

269 Donekle je različito u primjeru Indonezije koja je planski uzela jedan od malajskih dijalekata za službeni jezik iako na samom području Indonezije i nije bilo previše izvornih govornika tog jezika premda je jezik služio kao *lingua franca* na tom području.

dijalekata razvio poseban standardni jezik. Naravno, kada se govori o tom jezičnom području, osim u uskospecijaliziranim radovima, uvijek se govori o njemačkom i nizozemskom.

Drugi je primjer danskoga i norveškoga. U Norveškoj postoje dva standardna i službena jezika – jedan se zove *bokmål* ("književni jezik") dok se drugi zove *nynorsk* ("novonorveški"). U slučaju prvoga je riječ zapravo o danskom jeziku s norveškim izgovorom (koji je Norveškoj nametnut dok je bila pod danskom vlašću), dok je kod drugoga riječ o "pravom" norveškom, načinjenu planski u 19. stoljeću na osnovi ruralnih norveških govora. Obično se i primjer *bokmåla* i danskoga spominje kao paralela za hrvatski i srpski, no postoje bitne razlike u povijesti nastanka takvog odnosa. Osim toga, razlika je i u tome što je današnji norveški izgovor poprilično različit od suvremenog danskog izgovora (koji je dosta inovativan) i bliži je recimo švedskom izgovoru iako je sama osnovica jezika doista danska. Danas u Norveškoj prevladava *bokmål*, koji se, zanimljivo, gotovo uvijek naziva samo *norveški* iako se time ne govori ništa o tome da je to zapravo danski jezik, niti da postoji i *nynorsk* koji je također *norveški*[270]. Tome je sličan i primjer flamanskoga, germanskoga jezika koji se govori u Belgiji, koji bi se mogao nazvati belgijskom varijantom nizozemskog. Zanimljivo je da se i u tom primjeru često govori o flamanskom i nizozemskom iako Flamancima ne smeta ako se kaže da je flamanski isto što i nizozemski, a i u Belgiji se jezik službeno naziva nizozemski.

Na temelju iznesenih primjera vidimo kako je tu u principu riječ o inerciji i tradiciji smatranja određenih idioma varijantama istoga jezika ili različitim standardnim jezicima unatoč velikim sličnostima koje se uvijek priznaju i koje nitko ne niječe. S obzirom na sve navedene primjere, teško je shvatiti, osim ako to objasnimo jednostavnom navikom i inercijom, zašto nekim stranim lingvistima baš toliko smeta da se upotrebljavaju i posebni nazivi *hrvatski* i *srpski*, kad se to već čini tako u tolikim drugim slučajevima i kad se ne čini da nekom posebno smeta što se praktički nikad ili vrlo rijetko[271] ne govori o dansko-norveškom ili indonezijsko-malajskom. Naravno, to što se upotrebljavaju nazivi

270 Kordić (2010: 129–130) citira neke primjere gdje se govori o dansko-norveškom, no, iako takvih primjera ima, činjenica je da prevladava naziv *norveški* i da se oko toga nitko previše ne uzbuđuje.

271 Pogotovo ne računamo li znanstvene radove koji se bave baš policentričnim standardnim jezicima pa tu nužno teže biti preciznima.

norveški ili *indonezijski* nipošto ne znači da se ne zna kakav je njihov odnos prema *danskom* ili *malajskom* ili da se tvrdi da je njihov odnos isti kao primjerice odnos *norveškog* i *njemačkog*. Nije nimalo sporno da malo više znanstvenosti u nazivlju ne bi škodilo, no uzevši u obzir već navedenu činjenicu da su pitanja postojanja nacionalne države i standarda itekako bitna kod imenovanja i promatranja jezika (iako ne u svim slučajevima), kao i to da je lingvistički dosta teško odrediti što je to točno jezik, nije pretjerano čudno da se ovdje javlja toliko nedosljednosti i proizvoljnosti.

Ovdje pak dolazimo do još jednog pitanja. Kako to da su hrvatski i srpski standard toliko slični? Odgovor je jednostavan. I hrvatski i srpski standard su nastali, kao i bošnjački i crnogorski, na osnovi štokavskoga narječja, i to ne samo na osnovi štokavskoga nego i na osnovi istoga štokavskog dijalekta[272] – istočnohercegovačkoga[273] – iako su u kasnijoj nadgradnji tu ulazile i osobine drugih štokavskih dijalekata.

Kod nas je za osnovicu književnog jezika u 19. stoljeću uzet štokavski iz više razloga – čakavski književni jezik se već neko vrijeme tada nije bio upotrebljavao i čakavci su već tada pisali samo štokavski (i talijanski), kajkavski je književni jezik upotrebljavan na puno manjem području koje je bilo pod utjecajem štokavskoga[274], a štokavski je, osim toga, iza sebe imao prestiž Dubrovnika i utjecajnu dubrovačku književnost. Također, tu je bio i još jedan argument koji se danas u Hrvatskoj voli zaboraviti – štokavski je bio jezik ne samo Hrvatâ nego i drugih južnoslavenskih naroda, a nosioci jugoslavenske, tj. prije toga ilirske, ideje u 19. stoljeću su bili, među ostalima, upravo Hrvati, kako već spomenusmo. Iz toga razloga je također štokavski bio bolji izbor za književni jezik iako je prilično sigurno da bi štokavski i bez toga što su i Srbi, Bosanci i Crnogorci bili štokavci, i bez obzira na utjecaj Vuka Karadžića, svejedno

272 U kroatistici se terminološki razlikuju nazivi narječje (kajkavsko, čakavsko, štokavsko) od dijalekata (podskupine triju narječja) te nižih jedinica kao što su poddijalekti i lokalni govori.

273 Istočnohercegovački dijalekt ima nesretno ime jer se ne govori samo u istočnoj Hercegovini (odakle, među ostalim, izvorno potječe pa se seobama naknadno proširio), nego primjerice i u Dubrovniku i općenito južno od Neretve, u Lici, Baniji i Kordunu te u Slavoniji (uz starosjedilački staroštokavski slavonski dijalekt).

274 Recimo, manji je dio opusa Tituša Brezovačkoga (1757–1805), poznata kajkavskoga pisca, bio pisan na štokavskom, što već početkom 19. stoljeća ukazuje na daljnji smjer standardizacije jezika.

vjerojatno prevladao kao opći književni jezik. Ipak, postoji bitna razlika s obzirom na neke druge slučaje standardizacije. U našem je slučaju za književni jezik uzet dijalekt, istočnohercegovački[275], koji su dijelili i Srbi i Hrvati, dok je u drugim slučajevima uziman dijalekt koji bi bio što različitiji od onoga koji su susjedi uzeli za svoj standard – tako su Slovaci za osnovu slovačkoga standarda uzeli srednjoslovački dijalekt, a ne primjerice zapadnoslovački koji je sličniji češkom, dok su Makedonci standard načinili na osnovi zapadnog narječja, a ne istočnog koje je bliže bugarskom. To je, jasno, bila stvar politike. U tadašnjoj Hrvatskoj je prevladavala struja koja je htjela zajednički jezik za sve južne Slavene (naknadno se moralo odustati od Bugara i Slovenaca), dok su u Slovačkoj i Makedoniji, u drugačijim okolnostima, prevladali separatistički razlozi.

Što je zapravo problematično sa samim nazivom srpskohrvatski?[276] Kao prvo, problematično je to što ga, iz političko-povijesno-identitetskih razloga, narodi koji ga govore ne žele prihvatiti, za razliku od npr. Austrijanaca ili Argentinaca koji nemaju ništa protiv da svoj jezik zovu njemački odnosno španjolski premda se isto tako zovu i službeni jezici Njemačke i Španjolske. Kod Hrvatâ i Srba je to posljedica rata i traumatičnih događaja iz 1990-ih te širenja nacionalističkih ideja nakon raspada Jugoslavije. No u samom je nazivu možda veći problem zapravo to što dotičnim jezikom/jezicima ne govore samo Hrvati i Srbi. Naime, kako svi znamo, jezikom koji se do 1990. službeno nazivao srpskohrvatski govore i Bošnjaci (poznati kao Muslimani do 1990) i Crnogorci. Iako je lako razumjeti da nije baš bilo vjerojatno da će ime

275 Istočnohercegovačke osobine standarda su recimo odraz jata kao *ije/je* (iako se u standardu *ije* danas samo piše, a izgovara se najčešće kao jednostavno dugo *jē*, a ne kao *i-j-e* kako je to bilo kod Vuka od kojega je takvo pisanje preuzeto), *št* u primjerima kao *štap* (a ne *šć*), noviji oblici padežâ u množini (*ljudima*, *ženama*) i sl. No tu valja napomenuti da se sve rečene osobine javljaju i u drugim štokavskim dijalektima te da je nadgradnja hrvatskoga standarda zapravo općeštokavska s ponekim neštokavskim elementima (recimo riječi *huškati*, *priuštiti*, *propuh*, *pospan* su kajkavizmi u standardu, dok je recimo riječ *spužva* čakavizam). Smiješno je da još i danas postoji otpor prema unošenju neštokavizama/regionalizama u književni jezik čak i onda kada su oni potrebni, npr. u standardojezičnim rječnicima se dalmatinski romanizmi iz pomorske terminologije redovno označavaju oznakom “regionalno” iako za njih ne postoji nikakva odgovarajuća zamjena u štokavskom ili u standardu.

276 To je varijanta koja praktički jedina postoji u inozemstvu. Varijanta hrvatskosrpski je bila u upotrebi uglavnom samo u Hrvatskoj.

za jezik biti srpskohrvatskobosanskocrnogorski, problematično je to što se od Bošnjakâ i Crnogoraca zapravo zahtijeva da i dalje svoj jezik, makar samo u znanosti, nazivaju srpskohrvatskim premda je taj jezik jednako njihov kao što je i jezik Srba i Hrvatâ i premda ga oni govore jednako dugo kao i Srbi i Hrvati i nisu ga od njih preuzeli. Zanimljivo je da se ljudi koji se zalažu za srpskohrvatski obično pozivaju na antinacionalističke razloge, no istodobno propagiraju iznimno etnički neneutralan naziv kao što je srpskohrvatski. Tu je zapravo također posrijedi na neki način nacionalistička interpretacija, međutim ne separatistička, kao što je na drugoj strani, nego unitaristička.

Kao paralela za naziv *srpskohrvatski* spominju se nazivi kao indoeuropski[277], no to nije za usporedbu jer tu nije riječ o jednom jeziku nego o jezičnoj porodici i o strogo znanstvenom terminu koji teško da će ikoga uvrijediti[278]. Uostalom, Europa je ime kontinenta, a Indija ime ne samo države nego i azijskog potkontinenta pa to nikako nije usporedivo sa srpskohrvatskim. Pravi kontraargument nije ni činjenica da Austrijanci i Švicarci svoj jezik zovu njemački, a Australci i Amerikanci engleski itd. Kao prvo, kao što je već rečeno, u svim je takvim slučajevima riječ o bivšim kolonijama, osim kod primjera njemačkog[279], a, osim toga, situacija je utoliko različita što Austrijancima npr. ne smeta zvati svoj jezik njemačkim, dok je teško zamisliti da bi Hrvati, Srbi, Crnogorci i Bošnjaci pristali svi svoj jezik zvati npr. hrvatski. Ako se inzistira na nenacionalističkim imenima, onda pritom možda nije zgodno istodobno prihvaćati etnička imena pri kojima se u obzir uzimaju samo neki od narodâ koji govore nekim jezikom, dok se drugi u potpunosti izostavljaju. Nije sporno da je ime *srpskohrvatski* u prošlosti očito bilo prihvatljivo svima, no situacija se promijenila. Stoga bi bolje rješenje bilo potpuno etnički neutralno ime – štokavski. Upotreba tog naziva ne bi uopće bila čudna u svjetskim razmjerima. Slično kao što se u općem jeziku govori o španjolskom, ali se, kada se

---

277 Npr. Dalibor Brozović u Brozović & Ivić 1988: 4 (dakako, tu je riječ o Brozovićevim stavovima prije 1990).

278 Osim toga, *srpski* i *hrvatski* u *srpskohrvatski* nisu izabrani kao krajnji članovi, kao što kaže Brozović, nego kao dominantni članovi.

279 Kordić (2010: 146) navodi još i primjer francuskoga u Belgiji i Švicarskoj. Međutim, razlika kod tih slučajeva i kod slučaja njemačkoga je što tu, kako rekosmo, za razliku od bivše Jugoslavije, postoji jedna zemlja (Njemačka, Francuska) koja je daleko najveća i najutjecajnija (ili je, kod primjera bivših kolonija, jednostavno izvorna zemlja u kojoj se taj jezik govorio), što u slučaju bivše Jugoslavije ne postoji.

govori strogo znanstveno naglašava je li primjerice riječ o kastiljskom ili aragonskom[280], isto tako bi se moglo općenito govoriti o hrvatskom (i srpskom itd.), ali bi se u znanstvenom diskursu govorilo o recimo štokavskom i čakavskom[281].

Upravo da bi se izbjegli problemi koji se javljaju s nazivom srpskohrvatski, a čini se da je tu uvelike problem upravo naziv koji se više ne smatra politički korektnim, a ne zapravo koncept jednoga jezika na genetsko-dijalektološkoj razini ili bliskost standardiziranog štokavskog, što nitko pa ni najveći zastupnici hrvatskoga kao zasebnoga jezika ne niječu[282]. Tako se čini da je naziv bosanski/hrvatski/srpski (tj. *Bosnian/Serbian/Croatian*), koji se u novije vrijeme često rabi umjesto naziva srpskohrvatski (tj. *Serbo-Croatian*) u literaturi na engleskom jeziku, mnogima puno prihvatljiviji kao zajedničko ime za sve standardne jezike načinjene na osnovi novoštokavskoga. No također se čini i to da se rasprava oko imena jezika zapravo svodi na osobne preferencije – domaći bi jezikoslovci svakako htjeli izbjeći naziv *srpskohrvatski* te pristaju na praktički koju god drugu varijantu, dok bi mnogi strani znanstvenici pošto-poto htjeli zadržati stari naziv. Zapjenjenost postoji na obje strane – s jedne strane domaćih jezikoslovaca pod očitim utjecajem nacionalizma, koji ne shvaćaju da će nerijetko vrlo očito pristranim dokazivanjem teško ikoga i u što uvjeriti, a s druge strane stranih jezikoslovaca koji uživaju u svojoj tobožnjoj objektivnosti i pomalo neokolonijalnoj civilizacijskoj nadmoći nad divljim Balkancima, kojoj se također ima štošta prigovoriti.

Na kraju se valja zapitati čemu uopće polemika oko toga jesu li hrvatski i srpski jedan ili dva jezika? Kao prvo, kako već ustvrdismo, ako se

280 Naravno, treba reći da romanisti aragonski smatraju posebnim jezikom, što znači da ga termin *španjolski* ne može zapravo nikako pokriti, te da se pridjev *castellano* na samom španjolskom često upotrebljava za ime jeziku i u općem jeziku (dok se u stranim jezicima, npr. hrvatskom ili engleskom, obično govori o španjolskom). Aragonski se govori u sjevernoj Španjolskoj na granici s Katalonijom i jezik je nekadašnjeg kraljevstva Aragón.

281 Kordić (2010:130–131) tvrdi da je naziv *standardni novoštokavski* neprihvatljiv jer je neproziran za strance. S obzirom na to da je riječ o znanstvenom nazivu, potpuno je nebitno je li naziv proziran ili ne, a i nije baš jasno zašto bi se znanost rukovodila za time što je prozirno ili neprozirno strancima. Osim toga, naziv *štokavski* teško da je nepoznat među slavistima. Naglašavati da je riječ o *novoštokavskom* pak jest nebitno jer *staroštokavski* ionako nije standardiziran.

282 Naravno, ovamo ne računamo luđake poput onih koji tvrde da hrvatski nije slavenski jezik i slične nesuvislosti.

govori o štokavskom narječju, nedvojbeno je da je to jedan jezik na dijalektološko-genetskoj razini. To, naravno, nikada nije nijekao nitko ni s kroatističke strane jer se, kad bi se govorilo o razlikama hrvatskog i srpskog, uvijek govorilo o razlikama standardnih jezika. Na razini dijalekata se doista nitko ne bi usudio govoriti da štokavski nije jedan jezik[283]. Premda bi mnogi zacijelo htjeli da nije tako, teško da ikakvi ideološki razlozi tu mogu ikoga iole suvisla toliko zaslijepiti da bi tako nešto tvrdio. Što se standardizacijskih razloga tiče, rekosmo da se jezici najčešće upravo po tom kriteriju dijele, osim u najstručnijim dijalektološko-genetskim analizama, te se stoga može razumjeti i one koji zastupaju tezu da se takva podjela onda primijeni i na hrvatski i srpski. Što se tiče procjene oko toga koliko je razlikâ među standardima potrebno da bi se govorilo o dvama jezicima, to je stvar proizvoljnosti i dogovora, kako već rekosmo. Govori li se o više standardojezičnih varijanata ili o više standardnih jezika, razlika je samo u terminu, u stvarnosti to ništa bitno ne mijenja.

No postoji još jedan problem kod naziva srpskohrvatski. Naime, on se upotrebljava kao zajednički ne samo za sve štokavske standardne jezike (hrvatski, srpski, bošnjački, crnogorski), nego i za sve dijalekte koji se govore na području Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Dakle, dijalektološki gledano, to ne obuhvaća samo štokavski nego i kajkavski i čakavski u Hrvatskoj te torlački u Srbiji. Upravo je tu problem s tvrdnjom da je samo naziv srpskohrvatski znanstven. Osim što je kao etnički on nepogodan za strogo znanstveni naziv, na dijalektološkoj je razini sporan i zato što podrazumijeva, barem implicitno, da sva narječja od istarske čakavštine na zapadu do torlačkoga u južnoj Srbiji doista čine jednu cjelinu koja se jasno izdvaja od slovenskih dijalekata na sjeverozapadu te bugarskih/makedonskih dijalekata na jugoistoku. To je, naravno, potpuno netočno. Kajkavski je npr. puno bliži slovenskom nego torlačkom, a torlački je puno bliži bugarskom nego npr. čakavskom. Osim toga, nema nikakva razloga vjerovati da

283 Tu treba ipak dodati da kao povijesna kategorija postoji razlika između zapadnoštokavskog i istočnoštokavskog koja je u velikoj mjeri zatrta poslijeturskim seobama u kojima su štokavski dijalekti još naknadno više ujednačeni. No, naravno, i razlika između zapadnoštokavskoga (bližega čakavskom i kajkavskom) i istočnoštokavskoga zapravo nije razlika po etničko-vjerskim granicama iako Hrvati žive pretežno na zapadu a Srbi na istoku.

su sva ta narječja nastala iz zajedničkog prajezika. Zapravo, čini se da i južnoslavenski treba smatrati samo zemljopisno definiranim dijelom slavenskoga jezičnoga područja jer je nemoguće izdvojiti zajedničke isključivo južnoslavenske osobine zbog kojih bi trebalo rekonstruirati prajužnoslavenski jezik[284]. Najispravnijom se pretpostavkom čini to da su se južnoslavenski dijalekti razvili izravno iz praslavenskoga bez posebnih zajedničkih međufaza i da se u toj situaciji, kao i obično, razvio dijalekatski kontinuum, o čemu je već bilo riječi, u kojem se iz bugarskih i makedonskih dijalekata polako preko torlačkoga u južnoj Srbiji prelazi u štokavski, pri čemu onda zapadni štokavski dijalekti, koji imaju više osobina koje dijele s čakavskim i kajkavskim[285] od istočnoštokavskog, prelaze u čakavski i kajkavski, dok kajkavski i čakavski zatim prelaze u slovenske dijalekte. Kajkavski, pritom, dijeli brojne zajedničke osobine sa slovenskim, iako ga od njega razlikuju neke tipične kajkavske osobine (ponajviše u akcentuaciji ali i drugdje), a sjevernočakavski dijalekt također ima (npr. u akcentuaciji i leksiku) više osobina koje ga povezuju sa slovenskim kojih u srednjočakavskom i južnočakavskom nema. No južnočakavski zato ima zajedničke izoglose[286] koje ga povezuju sa susjednim zapadnim štokavskim govorima.

Sve u svemu, na čitavom južnoslavenskom području je riječ o dijalekatskom kontinuumu, od bugarskih dijalekata na jugozapadu do slovenskih na sjeverozapadu, pri čemu se oštre granice vide samo kod slučajeva kada je došlo do naknadnih seoba stanovništva, a s njima i mijenjanja starog položaja dijalekata. Tako se npr. u zapadnoj Istri govore doseljenički dijalekti – na sjeverozapadu južnočakavski (!), a na jugozapadu tzv. jugozapadni istarski. Osim toga, u središnjoj Istri te na sjeveroistoku Istre, na samoj slovenskoj granici, govori se i srednjočakavski (koji se izvorno govori u srednjoj Dalmaciji i na sjever do

284 Vidi Kapović 2008a: 93–94 i pogotovo Matasović 2008: 60–62.

285 Zapadnoštokavske su izoglose, koje zapadnoštokavski povezuju s čakavskim i kajkavskim, a koje se ne javljaju u istočnoštokavskom, npr. glas *j* uz *đ* u riječima kao *meja* (prema *đ* u *međa*), čuvanje općeslavenskog neoakuta u naglasnom sustavu (u riječima kao *krȃlj*), glasovni skup *šć* umjesto *št* u riječima kao *šćap*, *ognjišće*, prelazak staroga nosnoga *ę u *a* u nekim položajima (npr. *zaj-ati* "uzeti", od istog korijena kao i *uz-eti*) itd. Naravno, ništa od dotičnih zapadnoštokavskih osobina se ne nalazi u standardnom hrvatskom, no one jasno pokazuju narav dijalekatskog kontinuuma na našim prostorima. Vidi npr. Lisac 2003 za više detalja o zapadnoštokavskim osobinama.

286 Izoglosa je jezična crta koja povezuje ili razdvaja dva ili više idioma. Npr. štokavski i većina čakavskih govora dijele izoglosu da praslavensko *ǫ u njima daje glas *u*.

otoka Krka). Ti doseljenički čakavski dijalekti, naravno, ne pokazuju posebne izoglose koje bi ih povezivale sa slovenskim, za razliku od autohtonog sjevernočakavskog dijalekta, koji se, uz autohtoni buzetski dijalekt, također govori u Istri, i kod kojih se vide zajedničke osobine sa slovenskim, zbog njihova izvornog jezičnog položaja[287], za razliku od južnijih čakavskih govora[288]. Jednako tako najzapadniji govori staroštokavskog slavonskog dijalekta u Posavini i Podravini pokazuju neke zajedničke izoglose s kajkavskim kojih dalje na istoku slavonskog dijalekta nema[289] iako je ondje stare prijelazne kajkavsko-štokavske govore potisnuo doseljenički novoštokavski istočnohercegovački govor. Na jugu Hrvatske je, primjerice u Poljicima iza Omiša ili na Pelješcu, uopće teško reći gdje prestaje štokavski, a počinje čakavski, tj. nasilno trpanje pojedinih govora u jednu ili drugu skupinu nema nikakva smisla[290].

Iz svega toga jasno proizlazi da je posebno izdvajanje čakavskoga, kajkavskoga, štokavskoga i torlačkoga kao iste cjeline (koja se prije nazivala "hrvatskosrpski dijalekti") također zasnovano na etničko-nacionalno-kulturno-sociolingvističkim kriterijima, tj. na tome što se ti dijalekti govore baš u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori (tj. njima govore Hrvati i Srbi itd.) a ne na strogo znanstvenim razmatranjima. Za cijelo to dijalekatsko područje je Dalibor Brozović predložio neutralan naziv srednjojužnoslavenski dijasistem. Taj naziv je doista prihvatljiviji, kao etnički neutralan, od naziva srpskohrvatski, no opet podrazumijeva da se sva ta narječja mogu izdvojiti kao posebno

287 Slično tome, slovenski primorski govori imaju neke osobine koje ih vežu s čakavskim, a razlikuju od ostalih slovenskih dijalekata, npr. čuvaju razliku *č* i *ć* (pri čemu se *ć* izgovara kao u čakavskom).

288 Čakavsko narječje, dakle, ima tri osnovna dijalekta – južnočakavski (južnodalmatinski otoci – Korčula, Brač, Hvar, Vis, okolica Splita i preseljenički govori u sjeverozapadnoj Istri), srednjočakavski (otoci od Dugog Otoka na sjever do Krka uz neka područja u unutrašnjosti, kao što su Brinje ili Duga Resa) i sjevernočakavski (jugooistočna i središnja Istra, Cres, okolica Rijeke). Uz njih se još mogu posebno u nekim podjelama izdvajati jugozapadni istarski – preseljenički miješani ili prijelazni štokavsko-čakavski dijalekt, buzetski (u okolici Buzeta u središnjoj sjevernoj Istri) i lastovski (na Lastovu – taj je govor kao bivši dio Dubrovačke Republike bio pod velikim utjecajem dubrovačkog štokavskog pa recimo imaju štokavsko prenošenje naglaska na prethodni slog i jekavski odraz jata).

289 Vidi npr. Kapović 2008b.

290 Nema zapravo osobina koje bi bile isključivo čakavske, tj. da se ne javljaju u zapadnoštokavskom. Tako da onda jedini kriterij za određivanje je li što čakavski ili štokavski ostaje pojavljivanje riječi *ča*, no to je također zapravo samo arhaizam (*što* nastaje od staroga *čь-to a *ča* od staroga *čь bez pridodanog *to, usp. hrv. *što* i *što to*).

povezana cjelina, što čisto genetsko-dijalektološki ne stoji[291]. Naravno, tu treba napomenuti da je i samo svrstavanje na štokavski, čakavski i kajkavski također veliko poopćavanje, kao i uvijek kada govorimo o velikim jezičnim područjima, jer i među dijalektima koji se npr. nazivaju čakavskim postoje dosta velike i stare međusobne razlike (recimo između južnočakavskog i sjevernočakavskog)[292], kao što su i pojedini kajkavski dijalekti međusobno dosta različiti. Za tu zajedničku cjelinu koja se prije nazivala srpskohrvatskim u dijalektološkom smislu, dakle, može postojati zajednički naziv, međutim i taj naziv treba smatrati više zemljopisno-sociolingvističkim nego genetsko-dijalektološkim[293].

I uopće je pitanje o hrvatskom i srpskom zapravo prilično irelevantno, tj. ako ne baš irelevantno, nije vrijedno tolikih silnih rasprava. Narod ionako jezik naziva kako ga naziva[294] i teško da će jezik početi zvati znanstvenim nazivom čak i kad on ne bi inače bio sporan, niti bi imalo smisla tražiti od običnog čovjeka da se vodi za takvim kriterijima. Također, u najvećem broju situacija, osim u vrlo specifičnoj lingvističkoj literaturi, govori se na razini standardnih jezika. Dakle, na toj razini se, kao što se govori o španjolskom (a ne o kastiljskom) ili o talijanskom (a ne o toskanskom) i kao što se ne vodi računa o tome da se na području Španjolske i Italije zapravo govori više posebnih romanskih jezika, može govoriti i o hrvatskom. Stoga su raspre oko toga je li kod standardnih oblika štokavskoga riječ o jednom policentričnom standardu ili o više vrlo bliskih standardnih jezika zapravo za praktične

291 Zanimljivo je da među stranim stručnjacima pak nema neke prevelike znanstvenosti kad se govori o kajkavskom i čakavskom jer se oni često smatraju narječjima hrvatskog jezika (ili srpskohrvatskog, kod onih koji rabe taj termin) iako se tu također primjenjuju sociolingvističko-identitetsko-etnički a ne strogo lingvistički kriteriji. Kordić (2010: 75), citirajući strane autore, napominje da je zbog južnoslavenskog dijalekatskog kontinuuma naziv *srednjojužnoslavenski* loš, no, zanimljivo, ne primjećuje da isto to vrijedi za naziv *srpskohrvatski* ako se ne upotrebljava samo za standardne jezike. S druge strane npr., kašupski jezik, poseban slavenski jezik koji se govori na sjeveru Poljske, praktički svi slavisti smatraju zasebnim slavenskim jezikom iako ga sami Poljaci smatraju poljskim narječjem. Tu se opet pokazuje svojevrsna nedosljednost u lingvistici što se tiče imenovanja i klasificiranja pojedinih idioma.

292 Sasvim je sigurno da se ne može rekonstruirati npr. pračakavski.

293 Interesantno je da se primjerice knjiga Kordić 2010 uglavnom bavi dokazivanjem postojanja jednog (standardnoga) srpskohrvatskog jezika, no čakavskom i kajkavskom ne pridaje previše pozornosti iako bi se u svjetlu toga pristupa moglo očekivati malo opširnije dokazivanje da su čakavski i kajkavski zasebni slavenski jezici.

294 U tom svjetlu se može citirati i poznata Krležina izjava: “Hrvatski i srpski su jedan te isti jezik, koji Hrvati nazivaju hrvatski, a Srbi srpski.” Treba reći da to da nitko od laikâ ne traži da koriste dvodijelnu oznaku priznaju i zastupnici srpskohrvatskoga (vidi npr. Kordić 2010: 133–134).

potrebe posve besmislene. Treba također napomenuti da je, premda je u Jugoslaviji bio u službenoj upotrebi, sâm naziv srpskohrvatski (odnosno hrvatskosrpski i sve ostale varijante) artificijelan i nenarodnog porijekla[295], a, kako je dug i pomalo nezgrapan, teško da je u narodu zapravo i mogao zaživjeti. Osim toga, pogrešna je percepcija da se u Jugoslaviji nije moglo govoriti i o hrvatskom jeziku posebno. I prije 1990. su izlazile knjige koje su imale u naslovu samo pridjev *hrvatski*, pogotovo ako je uz to išao dodatak *književni*[296].

Među kroatistima je osobito popularno kukanje oko toga da zli stranci ne žele priznati hrvatski kao samostalan jezik, nego i dalje govore o srpskohrvatskom, a hrvatski se uči na istim katedrama kao i srpski i sl. Što se tiče ovoga posljednjega, tu zapravo prigovori nisu smisleni. Dok se o nazivu samih jezika na takvim katedrama može raspravljati, nema nikakva smisla tražiti da se hrvatski jezik nužno mora proučavati i podučavati na odvojenim katedrama od srpskog, bošnjačkog i crnogorskog. Koliko god se može inzistirati na razlikama između različitih standardnih jezika utemeljenih na štokavštini, to unatoč tome ostaju vrlo bliski književni jezici, koji, osim toga, čine dijalektološki i genetski blisko povezanu cjelinu. Nije nimalo sporno da mogu postojati i posebni odsjeci ili katedre za kroatistiku, tim više što se tu ne proučava samo jezik nego i književnost i kultura, ali ne treba tvrdoglavo biti protiv toga da hrvatski igdje bude i u kakvoj vezi sa srpskim. Jednako kao što se kod nas na istom odsjeku podučavaju makedonski, bugarski i

295 Smislio ga je uostalom njemački indoeuropeist Jakob Grimm (jedan od poznate braće Grimm).

296 Usp. npr. *Fonološki razvoj hrvatskog jezika* Milana Moguša (MH, Zagreb) iz 1971. ili djelo Stjepana Babića *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: nacrt za gramatiku* (JAZU – Globus, Zagreb) čije je prvo izdanje izišlo 1986. Zanimljivo je primijetiti da se Babićeva knjiga isto tako zove i u izdanju iz 1991. godine, no da u izdanju iz 2002. pridjevi dobivaju naveske pa se djelo zove *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku* (HAZU – Globus, Zagreb). Mnogi kroatisti inače forsiraju naveske *-e* i *-u* kod pridjeva (*hrvatskom/hrvatskome/hrvatskomu*) jer su oni valjda hrvatskiji i blagozvučniji od kratkih oblika, pri čemu se pokušava provoditi umjetno razlikovanje dativa poput *hrvatskomu* i lokativa *hrvatskome*. Povijesno gledano, nastavak *-mu* se javljao samo u dativu a nastavak *-m* u lokativu, no ta se razlika kasnije u mnogim hrvatskim govorima izgubila, pogotovo u štokavskom, dok je navezak *-e* inovacija tipična za hrvatski. Jasno, dodatan razlog za forsiranje navezaka je i to što su oni u srpskom književnom jeziku razmjerno rijetki, kao uostalom i u kolokvijalnom urbanom hrvatskom (tu ne računamo naveske kod zamjenicâ gdje su oni češći, a u nekim situacijama i prevladavaju). I u tom se primjeru vidi kako srpski književni jezik pretendira biti što bliži govornom jeziku, dok je praksa u Hrvatskoj uglavnom obrnuta – teži se umjetnoj arhaizaciji jezika i razlikovanju književnoga od govornoga jezika (a, naravno, i razlici prema srpskom).

slovenski, ili kao što ne bi bilo smisla da u Hrvatskoj postoje posve posebni odsjeci za hindi i urdu ili indonezijski i malajski, logično je da će na mnogim svjetskim sveučilištima i čitav hrvatski/srpski/bosanski/ /crnogorski kompleks često biti smješten zajedno. To, naravno, ne znači da se domaći znanstvenici i država ne trebaju truditi u promicanju upravo hrvatskog standardnog jezika, književnosti i kulture.

Što se tiče toga zašto strani lingvisti često još uvijek govore o srpskohrvatskom, odgovore najčešće ne treba tražiti ni u kakvim teorijama urote – razlozi su uglavnom puno prozaičniji.

Prvi je razlog inertnost, tj. navika, kako već spomenusmo. Činjenica je da se ono što je naučeno u razdoblju znanstvenoga formiranja poslije teško mijenja. Iako to zapravo zvuči paradoksalno, nerijetko znanstvenicima (bar u humanističkim znanostima) ono što su učili za vrijeme studija nesvjesno tijekom cijele karijere ostaje prisutno u svijesti kao najbolje i najjednostavnije rješenje, pogotovo kada su posrijedi fenomeni oko kojih i inače postoji dosta sporova i gdje je teško doći do jasna rješenja. Dakle, ako su na fakultetu učili da su južnoslavenski jezici slovenski, srpskohrvatski, makedonski i bugarski, mnogima je, pogotovu neslavistima, jednostavno najlakše ostati pri toj staroj podjeli. Slavistima je pak, koji su godinama govorili i pisali o srpskohrvatskom jeziku, također najbezbolnije rješenje ostati na tom nazivu. Tu je jednostavno riječ o posve običnu ljudskom ponašanju te nema smisla takav stav, koliko god on bio opravdan ili neopravdan, osuđivati.

Drugi je razlog želja za znanstvenosti. Mnogi stručnjaci jednostavno i dalje smatraju da je srpskohrvatski jedan jezik te stoga pri tome i ostaju ne želeći se miješati u "lokalne sukobe" i nacionalističke prepirke na ovim prostorima. O vrlo upitnoj znanstvenosti termina srpskohrvatski ili srednjojužnoslavenski, tj. dijalekatskog jezičnog prostora koji ti termini označavaju, već smo govorili.

Treći bi mogući razlog bio praktičnost. Lakše je i praktičnije govoriti o jednom jeziku, nego o dvama, trima ili četirima, pogotovu metodički. Osim toga, prilikom citiranja starijih izvora, koji zaista nose naziv srpskohrvatski, najlakše je ostaviti upravo taj naziv i u takvim je slučajevima to teško bilo kome zamjerati.

Kao četvrti razlog bi se mogla navesti tendencioznost. Neki stručnjaci iz raznoraznih političkih ili osobnih razloga mogu inzistirati baš na nazivu srpskohrvatski. Međutim, iako se u Hrvatskoj često upravo o tome govori, barem implicitno, sva je prilika da su takvi slučajevi vrlo rijetki, svakako najrjeđi od svih dosad navedenih mogućnosti. Ne treba baš u svemu gledati bjelosvjetsku zavjeru protiv Hrvatske i Hrvatâ.

Čini se da se oni jezikoslovci kojima je najviše stalo do toga da se hrvatski pošto-poto razluči na svim razinama i u svim situacijama od srpskoga zapravo služe krivom taktikom. Izravno napadanje prakse da se govori o srpskohrvatskom, osim što je nepraktično, a često se vrši i s lošim argumentima, također je i posve kontraproduktivno. Nema nikakve koristi napadati inozemne stručnjake koji govore o srpskohrvatskom niti se ikome može zabraniti da taj naziv upotrebljava. Tu valja imati na umu da se, nerijetko prilično opravdano, na domaće znanstvenike u takvim slučajevima uvijek gleda s dozom opreza zato što oni tu u načelu nastupaju s emocijama te ih se ne smatra dovoljno objektivnima. Osim toga, kako već spomenusmo, kako zamjeriti nekome što pod nazivom srpskohrvatski citira podatke iz kojega starijega rječnika ili gramatike koji se doista tako zovu? Ono što zaista promovira naziv *hrvatski jezik* su djela poput knjige *Čakavian Prosody – the Accentual Patterns of the Čakavian Dialects of Croatian* ("Čakavska prozodija – naglasni obrasci hrvatskih čakavskih govora") Amerikanca Keitha Langstona (Slavica, Bloomington 2006) ili *Historische Grammatik des Kroatischen* ("Povijesna gramatika hrvatskog jezika") Austrijanca Georga Holzera (Peter Lang, Frankfurt 2007)[297]. Ako je domaćim kroatistima stalo do toga da i stranci upotrebljavaju naziv *hrvatski*, jedino je razumno rješenje pisati, ne samo na hrvatskom nego i na stranim jezicima, priručnike (gramatike, rječnike, monografije, članke…) koji će govoriti o hrvatskom jeziku. To, dakako, nije lako (kako primjerice napisati novi Akademijin rječnik koji je izlazio gotovo 100 godina i ima 23 sveska?), ali to je jedini način da se to postigne, s obzirom na to da kukanje i plakanje malo pomažu. U čemu je naime

297 Riječ je o djelima koja su napisali inozemni stručnjaci (premda dobro poznati i priznati i u Hrvatskoj), što im odmah daje veću težinu što se tiče objektivnosti. Valja napomenuti da u slučaju ovih knjiga doista ima smisla da se upotrebljava baš naziv *hrvatski*. Langstonova knjiga govori o čakavskom, a tu je besmisleno reći da je čakavski srpskohrvatski dijalekt kada čakavskim govore isključivo Hrvati. Holzerova je knjiga pak povijesna gramatika koja je zasnovana na hrvatskoj jezičnoj građi te se stoga i zove povijesnom gramatikom hrvatskoga.

stvar? Malo tko će se usuditi, citirajući nešto iz knjige koja ima samo hrvatski u naslovu, citirati to kao srpskohrvatski. Ne samo zato što je to na neki način krivotvorenje podataka, nego i zato što malo tko od stranih stručnjaka može biti siguran da je primjerice neka sintaktička začkoljica, objavljena u kakvu opisu hrvatskoga jezika, doista tipična i za srpski jezik. Stoga je u takvim slučajevima najlakše i najsigurnije uvijek citirati jezik po tome kako je on nazvan u naslovu samog rada. Dakle, našim kroatistima koji se bune protiv upotrebe naziva srpskohrvatski u svijetu možemo preporučiti da se, umjesto besmislenim prozivanjem stranih stručnjaka i teorijama o svjetskim urotama protiv Hrvatske, više bave opisivanjem i analiziranjem raznih aspekata hrvatskoga jezika.

Nema ništa loše u tome da se hrvatski naziva hrvatskim za sve praktične potrebe, ako tako žele njegovi govornici – to nije jedini takav slučaj u svijetu. Hoće li se hrvatski standard smatrati posebnim standardnim jezikom ili samo jednom od varijanata policentrične standardne štokavštine je više pitanje proizvoljnog odabira na razini lingvističke terminologije i političko-simboličkog odabira na općoj razini. Realnost je takva kakva jest i upotreba različitih termina teško je može pretjerano promijeniti, tim više što ni oni najzagriženiji zastupnici više jezika neće inzistirati na različitosti jezika izvan razine standarda (i nejezičnih područja kao što su kultura, tradicija i književnost). Naziv srpskohrvatski se na našim prostorima više ne smatra politički korektnim nazivom te bi stoga tu sretnije rješenje mogla biti upotreba neetničkoga naziva standardna štokavština tj. standardne štokavštine, kada se govori o svim standardnim štokavskim idiomima odjednom. U širem smislu, kada govorimo o dijalektima, postoji i naziv srednjojužnoslavenski, no tu valja voditi računa da je i taj naziv ponajviše zemljopisno-nacionalno-sociolingvistička odrednica. Rasprava jesu li hrvatski i srpski jedan ili dva jezika ne može u konačnici ništa bitno promijeniti, govornici su ionako potpuno svjesni da se međusobno dobro razumiju i nitko ozbiljan neće pomisliti da je razlika hrvatskog i srpskog, ako se već o njoj govori a čak i ako se o njima govori kao o različitim jezicima, isto što i razlika između hrvatskog i mađarskog. Osim toga, svakako bi bilo dobro da se sve političke tenzije oko ovakvih pitanja smire i da se jezičnim pitanjima može pristupati znanstveno, tolerantno i bez pretjeranih emocija.

Zaključak

U knjizi smo se dotakli mnogih tema. Iako se kome neki od iznesenih argumenata, stavova i zaključaka mogu činiti revolucionarnima i novima, to u načelu nije tako. Riječ je uglavnom o osnovama lingvistike, o onome što bi trebalo biti dobro poznato svima koji se jezikom profesionalno bave, iako, iz raznoraznih razloga, tomu često nije tako. To, naravno, ne znači da u knjizi nema ničega novog ili osobnog autorova doprinosa. Takvih je dijelova također dosta, no i oni slijede glavnu "liniju" knjige, a to je realan i znanstven odnos prema jeziku i lingvistici, kao i kritika mistifikatorsko-opskurantističko-neznanstvenih pogleda na jezik s kojim se većina ljudi obično susreće.

Ovdje ćemo iznijeti neke od najbitnijih zaključaka i tema o kojima se u knjizi govori. Kako je ustvrđeno, lingvistika se bavi opisom a ne propisom – ona jezik opisuje u svim njegovima aspektima, umjesto da propisuje kakav bi jezik trebao biti. Druga je bitna tema o kojoj se govori problem jezične promjene, koji je u velikoj mjeri povezan s nekim drugim problemima (kao što su pravilnost u jeziku, purizam ili standardizacija). Jezična promjena je jedna od osnovnih karakteristika jezika koja se ne može zaustaviti. U njoj nema ništa samo po sebi loše – jezici se, dakle, ne kvare, nego se mijenjaju, a noviji jezični oblici nisu nimalo lošiji od starijih. U jeziku ne postoje inherentno "pravilni" i "nepravilni" oblici u smislu u kojem bi oblik *talac* bio "pravilan" a oblik *taoc* "nepravilan". Sve što se u jeziku upotrebljava je ujedno i pravilno. Ono što se za drugi oblik eventualno može reći jest da je

taj oblik nestandardan, da je povijesno gledajući mlađi i da je nastao analogijom umjesto starijega oblika *talac* (pod utjecajem kosih oblika *taoca*, *taocu*… gdje je glas *l* na kraju sloga prešao u *o*). No, unatoč tome, taj oblik sâm po sebi nije ništa manje vrijedan ili "pravilan" od starijega oblika *talac*. S tim je povezano pitanje standardnog jezika – standardni nam je jezik u modernom društvu nedvojbeno potreban za uporabu u službenim prilikama, no službeno je korištenje jedno, a nepotrebno uzdizanje i veličanje standarda drugo. Standard treba smatrati samo jednom od različitih jezičnih varijanata koja je jednakovrijedna kao i sve druge – kao govorni jezik općenito, dijalekti, idiomi pojedinih društvenih grupa i sl. Općenito, iako se često implicitno podrazumijeva obrnuto kada se primjerice govori o govornicima koji ne vode računa o svom jeziku ili ga više ne znaju govoriti, jezik ne pripada nikakvim nametnutim autoritetima (bilo da je riječ o fakultetima, akademijama ili individualnim lingvistima-preskriptivistima) nego samo svojim govornicima. Govorili smo i o utjecanju na jezik. Tu smo pozornost posvetili fenomenu jezičnog purizma koji se može smatrati u potpunosti negativnim. Riječi se uobičajeno posuđuju iz jezika u jezik, to je sasma normalan jezični proces i od njega ne treba zazirati. Jezično čistunstvo je samo preslikavanje društvene ksenofobije i nacionalizma na jezik te se jezični purizam ne može smatrati ničim drugim doli brojenjem krvnih zrnaca riječima. S druge strane, lingvisti se ne bi smjeli suzdržavati od progresivna utjecanja na društvo, primjerice pri sprječavanju jezične diskriminacije, promicanju jezične tolerancije ili upozoravanju na slučajeve u kojima se jezik upotrebljava kao jedno od sredstava u očuvanju društvene nejednakosti. Pokazana je i međuovisnost jezika/lingvistike i ideologije. Kao ni drugi dijelovi društva i druge znanosti, ni jezik i lingvistika se ne mogu odvojiti od ideologije. Ideologiju ne treba pošto-poto izbjegavati – pitanje je samo je li riječ o progresivnoj ili nazadnjačkoj ideologiji. U poglavlju o pravopisu smo se dotakli nekih osnovnih pitanja o hrvatskom pravopisu koja smo pokušali staviti u kontekst sličnih problema u drugim jezicima, kritizirajući pritom neke uobičajene kritike "nepismenosti" koje se zasnivaju na jeftinu moralizatorstvu i zgražanju nad time kako apsolutno svi govornici hrvatskoga ne znaju sve do jedne pravopisne začkoljice. Čini se da to nije nikakva posebitost Hrvatske niti je treba *a priori* osuđivati jer nema naznakâ da je u drugim jezicima situacija drugačija ili da se takva

situacija mora nužno smatrati tako katastrofalnom. Što se tiče lektorâ, tu smo ustvrdili da bi se oni, umjesto da služe kao purističko-cenzorska neokroatistička pješadija, trebali baviti neagresivnim usklađivanjem tekstova s glavnim pravilima standardnoga jezika te općim uređivanjem tekstova na kojima rade, primjerice uklanjanjem doslovnih prijevoda u prevedenim tekstovima. Na kraju smo se dotakli i jedne specifične teme – problema jezičnoga jedinstva srpskoga i hrvatskoga. Tu smo temu pokušali obraditi objektivno i bez emocijâ, ne samo zato što je ona svim čitateljima bliska i česta u javnosti, nego i zato što se na njezinu primjeru mogu dobro obraditi neka važna pitanja, kao što su identitet, nacionalizam ili jezična standardizacija.

Cilj je ove knjige bio pokazati čitateljima jednu drugu lingvistiku. Pravu lingvistiku koja se bavi živim jezikom kakvim se stvarno govori i koji funkcionira po svojim unutarnjim jezičnim zakonima a ne po izvana nametnutim zakonima samozvanih autoriteta. Lingvistiku koja bi se morala učiti već na uvodnim lingvističkim predavanjima, ali se ne uči. Ili se uči preapstraktno, bez povezivanja s uobičajenim stavovima o jeziku i jezičnim problemima, te se prebrzo zaboravlja. Namjena je knjige višestruka. Knjiga je namijenjena nelingvistima i utoliko služi kao svojevrstan branič lingvistike u pokušaju da se lingvisti obrane od česte pogrešne percepcije o njima kao o ljudima koji se bave samo politikantskim pravopisnim začkoljicama i propisivanjem "ispravna" načina pisanja i govorenja. Osim toga, autor se nada da će se potencijalni čitatelji-nestručnjaci tako uspjeti osloboditi neznanstvenih predrasuda o jeziku koje su nedvojbeno stekli nažalost i kroz proces formalnog obrazovanja. Knjiga je također namijenjena i mladima koji nadolaze – lingvistima u formiranju i onima koji će se jezikoslovljem tek početi baviti. Ova je knjiga napisana među ostalim i zato što bi autor volio da je u primarnom razdoblju svog lingvističkog formiranja u 1990-ima imao priliku pročitati koje ovakvo djelo umjesto beskrajnih i besplodnih rasprava o srbizmima, anglizmima i "pravilnosti". Možemo se samo nadati da će novije generacije u još većoj mjeri moći izbjeći zablude mnogih iz starije generacije i da će konačno napustiti sve neznanstvene percepcije jezika. Knjiga je također posvećena i mojoj generaciji mlađih lingvista, onima koji su se lingvistikom tek počeli ili se počinju profesionalno baviti. Mnogi od njih vrlo dobro razumiju teme o kojima se

govori u ovoj knjizi i znaju što jezik stvarno jest i kako funkcionira. Autor se nada da će i njima ova knjiga biti zanimljiva i da će u njoj naći korisnih podataka i razmišljanja. S druge strane, nije baš izgledno da će ova knjiga "obratiti" one koje kritizira. Poučen iskustvom, autor baš i ne vjeruje u preodgoj onih koji su u svojim glavama već sve uredno posložili u ladice, pa makar potpuno neznanstveno i iracionalno, i koji kroz jezik imaju potrebu izražavati neke svoje druge izvanjezične, uglavnom potpuno reakcionarne i neznanstvene, stavove. Ipak, ne treba očajavati. Iako je prelako pasti u neopravdan optimizam, nade treba polagati u smjenu generacijâ. Autor se nada da će, bar u lingvističkim krugovima, u doglednoj budućnosti bavljenje jezičnom "pravilnosti" ili apologija jezičnog purizma biti smatrani jednako znanstvenima kao i teza da su se jezici pomiješali nakon rušenja kule babilonske.

A ako pak na pitanje iz naslova treba još jednom odgovoriti, odgovor je sljedeći – jezik je naš. On pripada samo i isključivo svojim govornicima i oni su u njemu jedini relevantan autoritet. Sve ostalo je prodavanje magle na koje ne treba ni pod kakvim uvjetima pristajati.

Bibliografija

Aitchison, Jean 2001[3], *Language Change. Progress or Decay?*, Cambridge University Press, Cambridge

Anderson, Benedict 1990, *Nacija: zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb

Anić, Vladimir 1998, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb

ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. 1–97 [dijelovi I–XXIII], JAZU, Zagreb 1881–1976

Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loic 2001, "Nova planetarna vulgata", *Diskrepancija* II/3: 45–48 [http://www.diskrepancija.org/casopis/3br/bourdieu.pdf]

Bourdieu, Pierre 1992, *Što znači govoriti: ekonomija jezičnih razmjera*, Naprijed, Zagreb

Brodnjak, Vladimir 1991, *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, Školske novine, Zagreb

Brozović, Dalibor & Ivić, Pavle 1988, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb

Brozović, Dalibor 1970, *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb

Chambers, J.K. 1998, "TV Makes People Sound the Same", u: Bauer, Laurie & Trudgill, Peter (ur.), *Language Myths*, Penguin Books: 123–131

Cheshire, Jenny 1998, "Double Negatives are Illogical", u: Bauer, Laurie & Trudgill, Peter (ur.), *Language Myths*, Penguin Books: 113–122

Crystal, David 2000, *Language Death*, Cambridge University Press, Cambridge

Dawkins, Richard 1997, *Sebični gen*, Izvori, Zagreb

de Saussure, Ferdinand 2000, *Tečaj opće lingvistike*, ArTresor naklada/Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Eagleton, Terry 1991, *Ideology. An Introduction*, Verso, London–New York

EPCJ = *Етимолошки речник српског језика*, Св. 1 (А–АШ) 2003, Св. 2 (БА–БД) 2006, Св. 3 (БЕ–БЈ) 2008, Српска академија наука и уметности, Београд

ERj = *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb 2002

Esling, John H. 1998, "Everyone Has an Accent Except Me", u: Bauer, Laurie & Trudgill, Peter (ur.), *Language Myths*, Penguin Books: 169–175

Fairclough, Norman 2001[2], *Language and Power*, Longman, London

GH = *Govorimo hrvatski. Jezični savjeti*, Mihovil Dulčić (ur.), Hrvatski radio – Naklada Naprijed, Zagreb 1997

Gluhak, Alemko 2001, "Opet o *neću* i *ne ću*. Mala povijest dijela hrvatskoga pravopisanja u posljednjih stoljeće i pol", *Kolo* XI/1: 51–84

Greenberg, Marc L. & Emmett, Ada 2010, "Akademski komunikacijski problem: nužnost slobodnog pristupa – transatlantska perspektiva", *Slobodni Filozofski* [http://www.slobodnifilozofski.com/2011/01/marc-l-greenberg-i-ada-emmett-akademski.html]

Greenberg, Robert 2005, *Jezik i identitet na Balkanu: Raspad srpsko-hrvatskoga*, Srednja Europa, Zagreb

Hagège, Claude 2005, *Zaustaviti izumiranje jezika*, Disput, Zagreb

Harman, Chris 2008, *A People's History of the World*, Verso, London–New York

Hekman, Jelena (ur.) 2005, *Jezik na križu/Križ na jeziku. Lektori i jezična kultura*, Matica hrvatska, Zagreb

HJS = *Hrvatski jezični savjetnik*, više autora, Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica; Vukojević, Luka (ur.), IHJJ – Školske novine – Pergamena, Zagreb

Hobsbawm, Eric J. 1993, *Nacije i nacionalizmi*, Novi liber, Zagreb

Kalogjera, Damir 1997, "Descriptivists or social activists: a dilemma in sociolinguistics", *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, vol. XLII: 211–224

Kapović, Mate 2003, "Razvoj starih dugih samoglasa u hrvatskom i ostalim slavenskim jezicima", *Filologija* 41: 51–82

Kapović, Mate 2005, "Jezični utjecaj velikih gradova", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 30: 97–105

Kapović, Mate 2006, "Dijalekti, standard i sociolingvistički aktivizam", u: Jagoda Granić (ur.), *Jezik i mediji – jedan jezik : više svjetova,* HDPL, Zagreb–Split: 375–383.

Kapović, Mate 2007, "Hrvatski standard – evolucija ili revolucija? Problem hrvatskoga pravopisa i pravogovora", *Jezikoslovlje* 8.1: 61–76

Kapović, Mate 2008a, *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*, Matica hrvatska, Zagreb

Kapović, Mate 2008b, "O naglasku u staroštokavskom slavonskom dijalektu", *Croatica et Slavica Iadertina* IV: 115–147

Katičić, Radoslav 1992[2], *Novi jezikoslovni ogledi*, Školska knjiga, Zagreb

Kordić, Snježana 2010, *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb

Krauss, Michael E. 2007, "Keynote-Mass Language Extinction and Documentation: The Race Against Time", u: Miyaoka, Osahito; Sakiyama, Osamu & Krauss, Michael E. (ur.), *The Vanishing Languages of the Pacific Rim*, Oxford University Press, Oxford: 3–24

Labov, William 1972, *Sociolinguistic Patterns*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia

Labov, William 1982, "Objectivity and commitment in linguistic science. The case of Black English trial in Ann Arbor", *Language in Society* 11: 165–202

Labov, William 1994, *Principles of Linguistic Change. Volume 1: Internal Factors*, Blackwell, Oxford UK – Cambridge USA

Labov, William 2002, "How I got into linguistics, and what I got out of it" [http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/HowIgot.html]

Labov, William 2009, "A Life of Learning: Six People I Have Learned From" [http://www.acls.org/publications/audio/labov/complete.aspx?id=4462]

Labov, William; Ash, Sharon & Boberg, Charles 2006, *The Atlas of North American English. Phonetics, Phonology and Sound Change*, Mouton de Gruyter, Berlin–New York

Leyva, Rodolfo 2009, "No Child Left Behind: A Neoliberal Repackaging of Social Darwinism", *Journal for Critical Education Policy Studies* 7/1: 364–381 [hrvatski prijevod dostupan na: http://www.slobodnifilozofski.com/2010/12/rodolfo-leyva-no-child-left-behind.html]

Lisac, Josip 2003, *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing, Zagreb

Magner, Thomas F. 1966, *A Zagreb kajkavian dialect*, Pennsylvania State University, University Park

Martinet, André 1982, *Osnove opće lingvistike*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

Matasović, Ranko 2001, *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Matica hrvatska, Zagreb

Matasović, Ranko 2005, *Jezična raznolikost svijeta. Podrijetlo, razvitak, izgledi*, Algoritam, Zagreb

Matasović, Ranko 2008, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb

Milroy, James & Milroy, Lesley 1999[3], *Authority in Language: Investigating Standard English*, Routledge, London–New York

Milroy, James 1998, "Children Can't Speak or Write Properly Anymore", u: Bauer, Laurie & Trudgill, Peter (ur.), *Language Myths*, Penguin Books: 58–65

Milroy, James 2007, "The Ideology of the Standard Language", u: Llamas, Carmen; Mullany, Louise & Stockwell, Peter (ur.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics*, Routledge, London–New York: 133–139

Opačić, Nives 2007, "Prodor engleskih riječi u hrvatski jezik", *Jezik* 54/1: 22–27

Sand, Shlomo 2009, *The Invention of the Jewish People*, Verso, London–New York

Seliger, Martin 1976, *Ideology and Politics*, London

Starčević, Anđel 2006, "Imenice kao atributi – nove strukture u hrvatskom jeziku", *Jezik i mediji – jedan jezik : više svjetova*, Granić, Jagoda (ur.), HDPL: 645–656

Stuart-Smith, Jane 2007, "The Influence of the Media", u: Llamas, Carmen; Mullany, Louise & Stockwell, Peter (ur.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics*, Routledge, London–New York: 140–148

Škiljan, Dubravko 2002, *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*, Golden marketing, Zagreb

Štrkalj, Kristina 2003, "Kad lingvistikom ravna politika. Nekoliko zapažanja o pravilima lektoriranja na Hrvatskoj televiziji", *Književna republika* 1/5–6: 174–185

Težak, Stjepko 1996, *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1,* Školska knjiga, Zagreb

Trudgill, Peter 1995, "Dialect and Dialects in the New Europe", *European English Messenger* IV/1: 44–46

Trudgill, Peter 1998, "The Meanings of Words Should Not be Allowed to Vary or Change", u: Bauer, Laurie & Trudgill, Peter (ur.), *Language Myths*, Penguin Books: 1–8

Trudgill, Peter 2000[4], *Sociolinguistics. An Introducion to Language and Society*, Penguin Books, London

Zinn, Howard 1995, *A People's History of the United States*: *1492–present*, HarperCollins

ZK = Šojat, Antun; Barac-Grum, Vida; Kalinski, Ivan; Lončarić, Mijo; Zečević, Vesna 1998, *Zagrebački kaj. Govor grada i prigradskih naselja*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Žanić, Ivo 2007, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Žanić, Ivo 2009, *Kako bi trebali govoriti hrvatski magarci? O sociolingvistici animiranih filmova*, Algoritam, Zagreb

Žic Fuchs, Milena & Tuđman Vuković, Nina 2008, "Communication technologies and their influence on language: Reshuffling tenses in Croatian SMS text messaging", *Jezikoslovlje* 9.1–2: 109–122

Kazala

Indeks primjera iz hrvatskoga jezika

Indeks primjera iz drugih jezika

crn. – crnogorski
eng. – engleski
fran. – francuski
gluž. – gornjolužičkosrpski
jap. – japanski
kin. – kineski
mađ. – mađarski
njem. – njemački
polj. – poljski
psl. – praslavenski
rus. – ruski
sln. – slovenski
srp. – srpski
stsl. – staroslavenski
svah. – svahili
španj. – španjolski
tal. – talijanski
tur. – turski

Indeks idioma

Indeks imena

Indeks pojmova

Nakladnik
ALGORITAM d.o.o.
Zagreb, Harambašićeva 19

Za nakladnika
glavni urednik
Neven Antičević

Izvršna urednica
Ivana Pavelić

Korektura
Mira Pavlica-Stojčević

Grafički urednik
Davor Horvat

Obrada i prijelom
Algoritam DTP

Izrada kazala
Mario Orehovac

Tisak
Grafički zavod Hrvatske

Naklada
1000 primjeraka

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem
SSSSSS

ISBN 978-953-316-SSSSS